

AREOPOLISZ

Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok

Szerkesztők:

Dr. Hermann Gusztáv Mihály
Róth András Lajos

Angol tartalmi kivonat:

Bálint Melinda

ISBN 973-98931-6-3

**A kiadvány megjelenését támogatta
az Illyés Közalapítvány**

**© Areopolisz Történelmi és
Társadalomtudományi Kutatócsoport**

© Litera Könyvkiadó

**Székelyudvarhely
2001**

TARTALOM

AREOPOLISZ:

célok és lehetőségek

ALBERT DÁVID

A jogtudó értelmiség Udvarhelyszéken a XVI. század végén és a XVII. század elején

FORRÓ ALBERT

Halmágy gazdasági élete a XX. század első felében

FORRÓ TIBOR

Az első népképviselői választó törvény és alkalmazása Erdélyben

GIDÓ CSABA

Az 1902-es tusnádi székely kongresszus és a székely kivándorlás kérdése

GYARMATI ZSOLT

Félnyilvánosság a XX. század eleji Kolozsváron

HERMANN GUSZTÁV MIHÁLY

Udvarhelyszék levéltára (történeti vázlat)

KÁPOLNÁSI ZSOLT

A kollektivizálás folyamata Csíkcsicsóban (1949-1962)

NOVÁK KÁROLY ISTVÁN

Kolozsvár város malmai a XVI. század végi számadások tükrében

RÓTH ANDRÁS LAJOS

Néhány szó a magyar nyelv XVIII. századi dicséretéről

SÓFALVI ANDRÁS

A sóvidéki (székelyföldi) sóbányászat kritikai története a kezdetektől 1562-ig

VERESS EMŐD

Az 1948-as román alkotmány

VERES PÉTER

Veress Mátyás Székelyudvarhelyen és környékén

VOFKORI GYÖRGY

A székelyudvarhelyi kórházról

Szerzőink

Rezumate

Summary

AREOPOLISZ: célok és lehetőségek

A Székelyudvarhely városát jelölő *Areopolisz* elnevezéssel már 1700-ban találkozunk, és a következő években is gyakran felbukkan az udvarhelyi református kollégium könyvtárának ajándékozott könyvek adományozóinak dedikációiban. Később, a XVIII. század második felében Székelyudvarhely régi neveként említi a város krónikása, Szeles János, illetve Benkő József polihisztor, majd a reformkorban Szigethi Gyula Mihály kollégiumi professzor és helytörténész, végül Jánosfalvi Sándor István unitárius lelkész, akit Homoródmenti úti jegyzetei kapcsán szoktak Orbán Balázs előfutárának nevezni. A kétségtől tudálékos kicsengésű műszozt valahogy így magyarázhatjuk: tanácskozások, gyűlések városa, ami az itt tartott székely nemzetgyűlésekre, Udvarhely egykori székely politikai központ jellegére utal.

1999 szeptemberében Székelyudvarhelyen meg környékén élő és tevékenykedő fiatal humán értelmiségiek - néhány korosabb társukat is megkeresve - fogalmazták meg egy, a szakmai alkotó munkát fő céljának tekintő civil fórum létrehozását. A kezdeti tanácskozások során pontosabban körvonalazódtak a teendők: egy tágabb kitekintésű helyi múlt- és jelenkutatás művelése, mely úgy közelítse meg a Székelyföld történetét, jelenkori társadalmi és közéleti jelenségeit, hogy közben ne tévessze szem elöl az ezt övező szűkebb-tágabb régiók, illetve a közép-kelet-európai térség fejlődését.

Hangzatos, netán tudálékos a választott név? Magába rejti a hagyományokba, a vélt vagy valós egykori nagyság tudatába való bezárkózás lehetőségét? Nos, a kezdeményezők nem erre gondoltak, ellenkezőleg: ők az elvidékiesedés ellen szeretnének alkotó módon tenni. Nem bezárkózni akarnak, hanem nyitni, és egyben bizonyítani: kultúrák végvidékén is születhetnek értékek. Az Areopolisz név - túl a tudálékosságon - e tájegység klasszikus Európához való kötődésének jelképe.

Jelen kötettel az alapítók szándékuk komolyságát kívánják bizonyítani.

a szerkesztők

ALBERT DÁVID

A jogtudó értelmiség Udvarhelyszéken a XVI. század végén és a XVII. század elején

A jogászság mint értelmiségi foglalkozás Nyugat- és Közép-Európában a klerikusokra vezethető vissza. A klerikus „az egyház kenyere” élő, liturgikus szolgálatot teljesítő, de századok során mindinkább ‘hivatalnokká’ váló értelmiségi, aki mellesleg a jogász feladatokat is ellátja” - írja Bónis György a Mohács előtti magyar jogászság történetével foglalkozó munkájában.¹

Ilyen klerikusok tevékenykedtek a Mohács előtti Magyarországon, beleértve Erdélyt is, a székes- és társaskáptalanok, illetve a királyi apátságok és prépostságok konventjeiben működő kancelláriákon. Ezek a hiteles helyek maradtak egészen a XIX. századig a magánjogi okleveles gyakorlat legfontosabb fórumai. Itáliában ez a munka a közjegyzőkre hárult. A közjegyzők, mint jogtudók, közhitelű okleveleket állítottak ki, amelyeket felhatalmazásuk alapján maguk is hitelesítettek. Ilyen pápai vagy császári, esetleg mindkét felhatalmazással működő közjegyzőkkel az erdélyi társadalom a pápai küldöttek révén ismerkedett meg. A közjegyzőség intézménye Erdélyben is létezett, de az itáliai állapotoktól eltérően csak az egyházi bíróságok írásos ügyintézéseibe kapcsolódott be. A XVI. század második felétől - amikor a reformáció hatalmas lendületet adott az anyanyelvű írásbeliségnek - ez a joggyakorló intézmény végképp kiszorult az erdélyi írásbeliségből. Erdélyben 1536-ig ismeretes közjegyzői működés, de okleveleiket csak az egyházi bíróságok tekintették közhitelűnek, és az általuk kiállított iratok - még ha világi felek kérésére készültek is - egyedül az egyházi bíróságok hatáskörébe tartozó ügyekre vonatkoztak. Mivel a közjegyzői munka nem volt biztos megélhetést nyújtó hivatal, a papi hivatás kiegészítése lehetett (közjegyző-plébános).² Ilyen közjegyző-plébános volt a középkori Udvarhelyszéken a kányádi Behne fia Antal, aki pápai felhatalmazással állított ki oklevelet 1523. május 30-án Homoródszentmártonban, és az ugyancsak pápai felhatalmazással rendelkező Antal derzsi pap, aki 1525-ben Bögözbén állított ki oklevelet. Hihetőleg eredetileg klerikus volt a harmadik udvarhelyszéki közjegyző, Bálihtffy Gergely fia Tarchyaffalvi Márton, aki pápai, császári, valamint erdélyi egyházmegyei felhatalmazással rendelkező közjegyzőként 1532. június 24-én a Székelyudvarhelyen fogott bírák oklevelét írta.³ Tarcsafalvi Márton később mint deák a világi jogászkodás pályájára lépett.

A XVI. század közepétől a magán okleveles gyakorlat felvirágzása és - a reformáció nyomán - az anyanyelvű írásbeliség fellendülése következtében érthetően megnőtt az kereslet a jogtudó személyek iránt. Bónis György kifejezésével élve ezek a jogász feladatokat ellátó személyek *praktikusok*, azaz a gyakorlatban és nem egyetemeken képzett jogászok. Jakó Zsigmond, aki behatóan vizsgálta az erdélyi értelmiség kialakulásának egész kérdéskörét, a praktikus jogászság értelmiségi mivoltára is utal: „...az erdélyi feudális világi értelmiséghez tartozónak tekintjük az intellektuális munkával hivatásszerűen foglalkozó világiak fokozatosan szaporodó csoportjait, bármily szerény legyen is az az értelmiségi munkakör amelyet tagjai betöltenek. Ide számítjuk tehát a világi jogászságon kívül a feudális állam és nagybirtok, illetve az önkormányzatok írásos munkát végző egész ‘hivatalnokságát’...”⁴ Az a több tucatnyi prókátor, literátus és deák, akik csupán Udvarhelyszéken tevékenykedtek a XVI. század végén és a XVII. század elején - Jakó Zsigmond szavaival élve - „az értelmiség alsó határán mozgó, iskolázott egyének.”⁵

Az iskolázottság a jogászai foglakozás gyakorlásának alapfeltétele volt. Az udvarhelyszékiek egyetemjárását ismerve állíthatjuk, hogy az általunk vizsgált évtizedekben itt tevékenykedő „jogászok” egyike sem végzett külföldi akadémiát.⁶ Az udvarhelyszéki jogi pályára lépő ifjak akár a székelyudvarhelyi domonkos zárda, akár a római katolikus-, vagy a református esperesség székhelyén létező iskolák keretében elegendő latin írás, olvasás és beszédkésztséget sajátíthattak el ahhoz, hogy erre építve a gyakorlatban megtanulják a jogászkodás műszavait. Az 1593-ban létesült jezsuita kisgimnázium is még csak a grammatikai fokozatnak megfelelő képzést nyújtott. A helyzet javult 1670 után, a székelyudvarhelyi református kollégium beindításával, illetve 1736-tól, a gimnázium poétikai és retorikai osztályokkal való kibővítésével.

A deák-jogászok valamennyien a székely társadalom különböző rétegeiből emelkedtek ki, magukkal hozva kisebb közösségeikből a székely jogrendszer gyakorlati működésének alapvető ismereteit. Állandó tanulással és gyakorlással el tudtak igazodni a különböző jogforrások bonyolult világában. Ez nem volt könnyű feladat, mivel az ügyfél érdekeinek megfelelően egyaránt tudni kellett hivatkozni a Werbőczy által rendszerezett magyar jogszabályokra és az ugyancsak írásba foglalt székely szokásjogra.⁷

A törvénykezési jegyzőkönyvek konvencionális szövegéből természetesen nem vonhatunk le érvényes következtetést a népi jogászság nyelvismeretéről. Mivel az iskoláztatás akkor egyházi keretek között folyt, a deákság műveltsége is teológiai alapvetésű lehetett. Ennek szűrőjén fogja fel ez a világi értelmiség a szellemi életben és a társadalmi gyakorlatban jelentkező új jelenségeket és intellektuálisan feldolgozva azokat, képes továbbítani saját népi környezetének. Akadtak néhányan, akiknek értelmiségi alkotó munkára is futotta erejéből. Közülük a legismertebb Oroszhegyi Mihály Deák. Hosszú élete során faluja értelmiségi mindenese volt: licenciátus, deák, iskolamester, prókátor. Személyéről csak annyit tudunk, amennyit ő maga elárul 1655-ben, Lőcsén kiadott verses históriája végén (A fenyőfának hasznos voltáról és az sendely tsinálóknak kellemetes és hasznos munkájáról való história). Könnyed rímei, barokkos verselési módja Balassi és Rimay hatását sejtetik. Neve utoljára 1693-ban szerepel, amikor is a székelyszentléleki és fenyédi eklézsiák fogadott prókátora.

A népi jogászság társadalmi helyzetét tekintve, az udvarhelyszéki deákok többnyire a székely társadalom szabad rétegeihez tartoztak. Az 1602-ben Básta György által a császár hűségére esketett Udvarhely- és keresztúrszéki nemesek, lófők és szabad székelyek között 15 deákot találunk. Közülük nemes 1, lófő 7, szabad székely 5, darabont 2. Az 1614-ben készült lustrában a 16 udvarhelyszéki deák közül 9 lófő, 2 gyalog, 1 jobbágy, 3 zsellér, 1 zálogos. Egy valószínűleg az 1620-30-as években készült jegyzék az udvarhelyszéki nincstelenekről és zselléerekről 5 deákot említ. Az 1627-ben, az udvarhelyszéki nemesekről, lófőkről, darabontokról, hadi szolgálatra visszaszerzett székelyekről és jobbágyokról készült lustra összesen 31 deák nevét tartalmazza. Közülük 2 nemes, 5 lófő, a többi mind visszaszerzett (recuperati), nevezetesen 13 régi lófő, 3 régi gyalogpuskás, 2 jobbágy, 2 ősjobbágy, 2 taxás, 1 zsellér, 1 vagáns. Bármelyik összeírást vesszük szemügyre kitűnik, hogy elenyészően kevés a nemes állapotú személy a deákok között. A világi vagy egyházi értelmiségi foglalkozás elsősorban a leszegényedő lófőknek vagy a még alacsonyabb szintre süllyedő kategóriáknak kínált megélhetési lehetőséget. A klerikus vagy világi értelmiségit bizonyos kiváltságok illették meg, hiszen iskolázásuk vagy a gyakorlatban szerzett tudásuk révén a közösség szempontjából nélkülözhetetlen munkát végeztek. Az olyan deák, aki egyébként nem volt nemes ember, amíg tisztségét betöltötte nemesi kiváltságokat élvezett, de ez az állapot holta után nem hagyományozódott árváira.

Bár nem tartozik szorosan írásunk tárgyköréhez, arról is szólnunk kell, miként alakult a „parasztdeákság” szerepe a feudalizmus bomlásának időszakában. Évszázadok során - ha nótáriusi tisztséget viselt - a deák vagy literatus kapcsolatban állt a várkapitányi, széki, mezővárosi adminisztratív és jogi ügyintézővel. A falusi előjáróságok írásbeli teendőit is a deákok végezték, természetesen bizonyos javadalmazásért. Az iskolamestereknek - Oláhfalva és Zetelaka kivételével - tilos volt nótáriusi munkát vállalni. Hogy a szükség erre mégis rávitte őket, az abból is kitűnik, hogy az egyházi hatóságok mindegyre visszatérnek e tiltásra, bizonyára félve attól, hogy az adminisztratív munka elvonja a mesterek figyelmét iskolai szolgálatuktól. A száz székben a falusi előjáróságok teendőit az iskolák rektorai végezték. A Habsburg-kori Erdélyben, főleg Mária Terézia és II. József reformjai újabb és egyre bonyolultabb feladatokkal ruházták fel a falu előjáróságát (katonai, adóügyi, közigazgatási, közegészségügyi feladatok). Ezáltal a falusi előjáróság - főképpen a bíró - valósággal az államhatalom alkalmazottjává vált. E folyamat következményeként a feudalizmus bomlásának korában megjelenik és fokozatosan általánossá válik a falujegyzői intézmény.⁸

A továbbiakban, ha nem is a teljesség igényével, bemutatom a XVI-XVII. századi Udvarhelyszék területén - az eddig ismert források alapján azonosítható - világi értelmiségieket.⁹

ANDRÁS DEÁK, Décsfalva. (1635-béli lustra: esküdt, de nincs jelen a lustráláskor. SzOkl. Ús. V. 198-394.)

ALMÁSI ISTVÁN DEÁK, 1600-ban neve több perben szerepel: „Almási István Deák és Antonia Benedek Teonek tudomant az Vargyasiaknak” (SzOkl. Ús. III. 956.); Longodari Kelemen oláh prókátora Oláhfalvi Tankó Tamás ellen (SzOkl. Ús. III. 679.); Karácsonyfalvi Balázs és szentlászlói Vas Péter prókátora (SzOkl. Ús. III. 679.).

AMBRUS DEÁK, 1600-ban egy perben többedmagával Berze Mihályt vallja prókátornak. (SzOkl. Ús. III. 679-690.)

ANDRÁS DEÁK, kányádi lófő. 1589-ben Kányádi András Deákot mint alperest egyes égeiekkel szemben némi búza árában való tiltás alól az udvarbíró felszabadítja. (SzOkl. Ús. I. 60.)

ANTAL DEÁK, 1577-ben a Timafalva és Betfalva közötti határvitában Ravai Antal Deák nemes emberként tanúskodik. (SzOkl. Ús. I. 17.)

BACHO ISTVÁN DEÁK (ALMÁSI), 1595-ben mint alperes így védekezik fogadott prókátora, Bogárfalvi Mihály által: „Megértettem a felperesek mivel adják okát tilalmoknak. Ahol azt mondják, hogy nemes örökségek, én azt mondom, az nem nemes örökségek, hanem falu adta nyíl... Én jó módon mentem pedig bele mert annak előtte megtiltottam volt én a falu nyilait... Nekem adhatták s jó módon es reá mehettem mert arról az örökségről s nyílról senki sem szolgált az hadba. Ők pedig más faluba laknak, nem illeti az nyíl őket **mivel falu földje, nekem adhatta a falu.**” (SzOkl. Ús. II. 229-230)

BÁLINT DEÁK, Rugonfalva, nemes. 1590-ben egy gyermektartási perben hozott ítélet végrehajtóinak egyike. (SzOkl. Ús. I. 139.) 1593-ban egyik alperes vallja: „az tilalmat nem tagadom Bálint Deák hagyásából”. (SzOkl. Ús. II. 162.) 1593-ban Botos Miklós és Bálint Deák rugonfalvi „nobilis” előtt történt örökség eladás. (SzOkl. Ús. II. 162.)

BEKESI JÁNOS DEÁK, udvarhelyszéki nótárius. Ismeretes, hogy az 1562-es felkelés után tartott segesvári országgyűlés többek között azt is elrendelte, hogy minden székben esküdt nótáriust nevezzenek ki, akinek fizetését a perköltségekből vagy más forrásból biztosítják. 1585-ben Bekesi János Deák a pálfalviak és kecsetiek birtokviszályában felvett kihallgatási jegyzőkönyvet így írja alá: Udvarhelyszék esküdt jegyzője. (SzOkl. Ús. I. 27.)

BERZE MÁTÉ, Szentkirály. 1592-ben Kovács Demeter oroszhegyi tanú vallomása: „Tudom, hogy Nagy Pál egy szoknyát ada Máthé Deáknak két forintért.” (SzOkl. Ús. II. 15.)

CHIKJ MÁTHÉ DEÁK, 1591-ben oroszhegyi Nagy Pálné, Katalin szabadítja magát Chikj Máthé Deák ellen valami veteményes kert végett. (SzOkl. Ús. I. 227.)

CRASSAY JÁNOS DEÁK, 1589-ben, tanúkihallgatás során egyik tanú így vall: „Tudom azt is, hogy Crassay János Deák éltéig megneemesítette házát, de hogy meghala az város az feleségén úgy kezdé az adót kérni mivel hogy a nemessége csak ura éltéig volt, ezekután megvette az város az 80 pénzt rajta.” (SzOkl. Ús. I. 43.)

DÁNIEL DEÁK, Szenterzsébet, régi gyalog. (1635-béli lustra. SzOkl. Ús. V. 198-349.)

DÁVID DEÁK, Farkaslaka, 1595-ben Sófálvi János malomfalvi alperessel áll perben, mert ennek földjét magának akarta iktatni. (SzOkl. Ús. II. 207.)

DEMETER DEÁK (DEMETRIUS LITERATUS), székelyudvarhelyi főbíró, esküdt polgár, prókátor. 1589-ben hosszadalmas pereskedés kezdődött abból, hogy Istvánfy Kelemen a város közgyűlésén azzal vádolta a főbíró és az esküdteket, hogy különféle visszaéléseket követnek el: a piac körüli fő „korcsomárosok” számára a város nagyobb adó fizetését szavazta meg, de azt nem hajtotta be, az előjárók még annyi adót sem fizettek mint a szegénység, a városhoz csatolt falvak határában a szegényföldeket maguk között felosztották, a malomgát újrakötésére tiltott erdőt saját hasznukra termelték ki. A városi esküdtek a főbíróval az élen becsületsértésért beperelték Istvánfy Kelement. 1590-ben a szék fej és jószágvesztésre ítéli az alperest, mint hamishitűt. A több évig elhúzódó per a „kapitány széke”, majd a fejedelmi biztosok széke előtt folytatódott. Nem tudjuk miképpen végződött, mindenesetre Demeter Deák tisztségében maradt 1595-ben bekövetkezett haláláig. 1595-ben neve még előfordul egy érdekes perben. Nagy Sófálvi Ferenc felperes feljelentést tesz Orbán Ferenc és Orbán István lengyelfalviak ellen: „1595 Úrnap után való hétfőn valahonnan való indulatból Zekel-Udvarhely városban az bíró, Demeter Deák háza előtt létünkben engemet az egyik alperes Orbán Ferenc (Követem a széket, kegyelmetek személyét) beste áruló, kurvafiának zida, zabliát vonván hozzám, hozzám vága úgy mintha halálomra akarta. Istennek akaratjából ezembe vevém zabliámat vettem ellene, úgy maradhaték meg haláltól. Ergo miért ott az zabad városban chelekedék mindenikének eggik-eggik kezén zollok kylene-kylene. Az zitokért pedig meg holt dijomon zollok.” (SzOkl. Ús. I.)

DERSI MIHÁLY DEÁK, 1591-ben Mester Balázs sándorfalvi fejedelmi jobbágyot Dersi Mihály Deák jobbágyává kötelezte. (SzOkl. Ús. I. 222.)

EZSAIÁS DEÁK, Felsőboldogfalva, jobbágy. (SzOkl. Ús. IV. 547-562.)

FERENC DEÁK, Demeterfalva, lófő. (1604: SzOkl. Ús. IV. 154-176.; 1614: Ferenc Deák, Szentmihály és Demeterfalva, lófő. SzOkl. Ús. IV. 287-373.)

FERENC DEÁK, Farcád, lófő (1614: SzOkl. Ús. IV. 287-373.; 1627: SzOkl. Ús. IV. 713-775.)

FERENC DEÁK, Szentpál, Kornis Ferenc ősjobbágya. (1627: SzOkl. Ús. IV. 713-775.)

GÁSPÁR DEÁK, Kányád, lófő. (SzOkl. Ús. IV. 93-117.)

GALAMBFALVI ISTVÁN, Malomfalva, régi lófő, schola mester. (1627: SzOkl. Ús. IV. 713-776.)

GÁBOR DEÁK (GABRIEL LITERATI), 1596-ban egy tanúvallomási jegyzőkönyvben: „Nicolaus Demeter de Bogartfalva iobagiones relictæ Gabriel literati”. (SzOkl. Ús. II. 239.)

GERGELY JÁNOS DEÁK (SÜKEI JÁNOS), Andrásfalva. 1597-ben, egy perben: „...Andrásfalván lakó Gergely János deákot...” (SzOkl. Ús. II. 312.) Egy végzésben: „...Sükei János deák, alias Gergely János tett volt tilalmat a egész falu, Sükő ellen minden nyíl földre. Udvarbíró megszabadítja az falut az határban.” (SzOkl. Ús. I. 108.)

GERGELY DEÁK, Tarcsafalva, lófő. (SzOkl. Ús. IV. 287-373.; IV. 713-775.)

GYALAI GYÖRGY DEÁK, a Székelytámadt vár udvarbírája. 1592-ben patakfalvi Sándor Lukácsi vall prókátorokat: „Udvarbíró uramat Gialai Gergi deákot”. (SzOkl. Ús. II. 16.) 1592-ben felperes malomfalvi Gálfi Mihály: „...Mikor láttam volna az nyáron, hogy az sok eső miatt nem rakhatom be az szénát és zabomat, sok károkat tétettek, udvarbíró uramtól kit capitán uram képébe hagyott, Gialaj Georghi deáktól pecsétet kéreték, úgy tiltám meg capitán uram pecsétivel...” (SzOkl. Ús. II. 119.)

GYÖRGY DEÁK, Siménfalva, zsellér. (SzOkl. Ús. IV. 287-373.)

GYÖRGY DEÁK, Székelyudvarhely, taxás. (SzOkl. Ús. IV. 713-775.; 781-809.)

HÁMOROS JÁNOS DEÁK, Székelyudvarhely. (SzOkl. Ús. II. 183.)

ISTVÁN DEÁK (STEPHANUS LITERATUS), székelyudvarhelyi városi polgár, esküdt, a vár udvarbírája. Neve előfordul az Istvánfy Kelemen kontra városi esküdtek perben. (SzOkl. Ús. I. 37.) 1614: székelyudvarhelyi adófizető. (SzOkl. Ús. IV. 287-373.) 1591-ben egy tanúvallatás közben valaki így vall: „Tudom mikor István deák capitán uram képe meghatta vala a mi bírónknak, hogy Mester Balást fogva hozná ide az várba. (SzOkl. Ús. I. 219.) Mint udvarbíróra hivatkoznak rá további perekben. (SzOkl. Ús. I. 227, 310.)

ISTVÁN DEÁK, Székelyudvarhely, szabad székely. (1602: SzOkl. Ús. IV. 93-117.)

ISTVÁN DEÁK, Almás, lófő. (1602: SzOkl. Ús. IV. 93-117.)

ISTVÁN DEÁK, alias **SZABÓ**, Korond, visszaszerzett lófő. (1635: SzOkl. Ús. V. 198-349.)

ISTVÁN DEÁK, Martonos, lófő. (1602: SzOkl. Ús. IV. 93-117.)

ISTVÁN DEÁK, Bikafalva, lófő. (1614: SzOkl. Ús. IV. 287-373.)

ISTVÁN DEÁK, Nagyalambfalva, lófő. (1614: SzOkl. Ús. IV. 287-373.)

ISTVÁN DEÁK, Etéd. (Udvarhelyszéki nincstelenek és zsellérek jegyzéke. Két ökre és három tehene van. SzOkl. Ús. IV. 547-562.)

ISTVÁN DEÁK, Oroszhegy, régi gyalog puskás. (1627: SzOkl. Ús. IV. 713-775.; 1635: SzOkl. Ús. V. 198-349.)

ISTVÁN DEÁK, Magyarzsákod, zsellér Péchi Simon magyarzsákodi jószágán. (SzOkl. Ús. IV. 713-775.)

ISTVÁN DEÁK, Székelyudvarhely, taxás. (1627: SzOkl. Ús. IV. 713-775.)

ISTVÁN DEÁK, Kadicsfalva, recens. (1635: „fia István schola mester volt”. SzOkl. Ús. V. 198-349.)

ISTVÁN DEÁK (alias **SÁNTA**), Nagysolymos. (Udvarhelyszéki nincstelenek és zsellérek jegyzékén: „nihil habet”. SzOkl. Ús. IV. 547-562.)

ISTVÁN DEÁK, Lövéte. (1600: „miérthogy István deák Lövétefalva Képében vala...” SzOkl. Ús. III. 689.)

JÁNOS DEÁK, Vargyas, szabad székely. 1589-ben prókátor egy perben. (SzOkl. Ús. I. 80.) 1591-ben a vargyasi lófők fogadott prókátora. 1600-ban: „Eadem die et anno. Olah Tomsa prokatort vallott Wargiassi János deákot...” (SzOkl. Ús. III. 679.) 1602: szabad székely. (SzOkl. Ús. IV. 93-117.)

JÁNOS DEÁK, Bögöz, darabont. (1602: SzOkl. Ús. IV. 93-117.)

JÁNOS DEÁK (JOANNES LITERATUS), Szombatfalva, lófő. (1602: SzOkl. Ús. IV. 93-117.; 1604: SzOkl. Ús. IV. 154-176.; 1635: - prédikátor, régi lófő - SzOkl. Ús. V. 198-349.)

JÁNOS DEÁK, Andrásfalva, lófő. (1602: SzOkl. Ús. IV. 93-117.; 1604: SzOkl. Ús. IV. 154-176.)

JÁNOS DEÁK (alias **SÁNTA**), Kányád, ősjobbágy. (1614: SzOkl. Ús. IV. 287-373.)

JÁNOS DEÁK, Gagy, lófő. (1614: SzOkl. Ús. IV. 287-373.; 1627: SzOkl. Ús. IV. 713-775.)

JÁNOS DEÁK, Nagyszalombfalva, zsellér. (SzOkl. Ús. IV. 547-562.)

JÁNOS DEÁK, Kissolymos, régi lófő. (1627: SzOkl. Ús. IV. 713-775.)

JÁNOS DEÁK, Erdőfüle, schola mester. (1635: SzOkl. Ús. V. 198-349.)

KARÁCSONYFALVI GYÖRGY DEÁK, vicekirálybíró 1590-ben, egy perben: „...az Karácsonyfalvi György deák idejében, mikor Kornis Farkas uram képében volt vicekirálybíró...” (SzOkl. Ús. I. 202.)

KECSETI MIHÁLY DEÁK, nemes. (SzOkl. Ús. V. 198-349.)

KELEMEN DEÁK, Erdőfüle, lófő. (SzOkl. Ús. V. 198-349.)

KŐRÖSI MIHÁLY DEÁK, 1585-ben a pálfalvi lófők arról tanúskodnak, hogy mikor „Keoreosi Mihály deák” a fejedelemre szállott birtokokat iktatta azt ígérte, hogy sem lófők, sem darabontok jussait nem iktatja. (SzOkl. Ús. I. 22.)

LÁSZLÓ JÁNOS (SZENTLÉLEKI), Pálfalva, lófő, schola mester. (SzOkl. Ús. V. 198-349.)

LÁZÁR DEÁK, Almás, lófő. (SzOkl. Ús. IV. 154-176.)

LISZKAI ISTVÁN DEÁK, a várkapitány nótáriusa. 1592: „...Zigethj György deák és Lyzkay István deák várbeli notárius előtt...” (SzOkl. Ús. II. 48.)

LŐRINC DEÁK, Kobátfalva. 1592-ben, egy végzésben, mint „executor”. (SzOkl. Ús. II. 102.)

LŐRINC DEÁK, Székelyudvarhely, nemes, 1589-ben egy perben tanú. (SzOkl. Ús. II. 64.) 1589-ben szerepel a városi előjárók állítólagos visszaéléseivel kapcsolatos perben: „Laurentius Literatus incola oppidi Udvarhely”, illetve „Lőrintz diák”. (SzOkl. Ús. II. 81.) 1590-ben a Pribék Gergely (aki rálőtt a katolikus processzióban vitt keresztre) elleni perben tanú: „Laurentius Literatus de Udvarhely”. 1591-ben: „Laurentius Literatus de Udvarhely nobilis”. 1592-ben Mindszenti Benedek várkapitány széke előtt kihallgatott tanúként így vall: „Tudom mert én az prédikátorral valék ebéden, onnét jövök vala alá. Megállék ott az Pribék háza előtt, nézem vala, hogy jönnek a kereszttel.” (SzOkl. Ús. II. 131.) 1597-ben, egy jegyzőkönyvben: „az megholt Leorinch deáknak attiafiay”. (SzOkl. Ús. II. 302.)

LŐRINC DEÁK, Székelyudvarhely. 1614: lófő (SzOkl. Ús. IV. 287-373.); 1627: nemes (SzOkl. Ús. IV. 713-775.); 1635: nemesi telken lakik (SzOkl. Ús. V. 198-349.)

LUKÁCS DEÁK, Székelyudvarhely, lófő. (SzOkl. Ús. IV. 287-373.)

LUKÁCS DEÁK, Almás, recuperati. (SzOkl. Ús. IV. 713-775.)

LUKÁCS BALÁZS, Pálfalva, régi lófő, schola mester. (SzOkl. Ús. IV. 713-775.)

LUKÁCS (alias **FÁBIÁN**) **DEÁK**, Siménfalva, visszaszerzett lófő. (SzOkl. Ús. V. 198-349.)

MÁRTON DEÁK, Bogárfalva, prókátor, régi lófő. (1589: SzOkl. Ús. I.; 1627: SzOkl. Ús. IV. 713-775.; 1635: - lófő, bíró - SzOkl. Ús. V. 198-349.)

MÁRTON DEÁK, Betlenfalva, procurator. (SzOkl. Ús. I.)

MÁRTON DEÁK, Tarcsafalva. Az 1580-90-es évek egyik legkeresettebb prókátora, egy ideig királybírósgot is viselt. A periratokban leggyakrabban „Tarcsafalvi Márton deák” vagy „Martinus Literatus de Tarcsiafalva”. 1595-ben a malomfalvi Gálfi Mihály „szállítja causáját Tarcsafalvi meg holt Márton deákról az feleségére”. (SzOkl. Ús. II. 198.)

MÁRTON DEÁK (MALOMFALVI), Sükő, zsellér (1614: SzOkl. Ús. IV. 287-373.); az udvarhelyszéki nincstelenek és zsellérek jegyzékén: Márton Deák, Sükő, két ökre, két tehene és egy juha van (SzOkl. Ús. IV. 546-562.); 1627: jobbágy. (SzOkl. Ús. IV. 781-809.)

MÁTYÁS DEÁK, Székelyudvarhely. „Matthias Literatus de Udvarhely, servitor Joannis Politoris.” (SzOkl. Ús. II. 266.); 1635: szolga. (SzOkl. Ús. V. 198-349.)

MÁTYÁS DEÁK, Kobátfalva, nemes. (1635: SzOkl. Ús. V. 198-349.)

MIHÁLY DEÁK, Felsőboldogfalva, schola mester. 1592-ben Ferenczi János és Gergely Pál bikafalviak perében tanú „Mihály deák boldoghazonjfi schola mester”. (SzOkl. Ús. II. 119.)

MIHÁLY DEÁK, Székelyudvarhely, adókirovó (?), 1589-ben egy tanúvallomásban: „Én azt tudom, hogy a mi házunk nem volt rováson az Mihály deák rovása után.” (SzOkl. Ús. I.)

MIHÁLY DEÁK (SAMBOKRÉTI), Székelyudvarhely, nemes. (1602: SzOkl. Ús. IV. 93-117.)

MIHÁLY DEÁK, Szentkirály, lófő, licenciátus, prókátor. (1602: SzOkl. Ús. IV. 93-117.)
Később: Oroszhegyi Mihály Deák.

MIHÁLY DEÁK, Andrásfalva, régi lófő. (1627: SzOkl. Ús. IV. 713-775.; 1635: SzOkl. Ús. IV. 198-349.)

MIHÁLY DEÁK, Kadács, régi lófő. (1627: SzOkl. Ús. IV. 713-775.), nemes (1635: SzOkl. Ús. V. 198-349.)

MIHÁLY DEÁK, Bibarcfalva, vagans. (SzOkl. Ús. IV. 781-809.)

MIKLÓS DEÁK, Sófalva, régi lófő. (1627: SzOkl. Ús. IV. 713-775.)

MIKLÓS JÁNOS, Csekefalva, visszaszerzett gyalogpuskás. (1635: SzOkl. Ús. V. 198-349.)

MÁTÉFI JÁNOS DEÁK, Kissolymos, régi lófő. (1635: SzOkl. Ús. V. 198-349.)

NAGY JÁNOS DEÁK, Székelyudvarhely. 1589-ben a városi előjárók állítólagos visszaéléseivel kapcsolatos perben a városi előjárók ellen tanúskodik „Joannes Literatus maior de Udvarhely”. (SzOkl. Ús. I. 37.) 1589-ben felperes: „Senior Joannes Literatus de Zekel-Udvarhely”. Becsületében és jó hírében esett sértésért hívta perbe a székelyudvarhelyi Barabás Györgyöt, aki azt állította róla, hogy szebeni Szűcs Györgynét, amikor Udvarhelyt a Székely Mózes házában lakott „...az aztal meghe az padra lenyomta volna.” (SzOkl. Ús. I. 64.) 1592-ben már valószínűleg nem él, mert egy tanúvallomásban Nagy János deákné szerepel.

ORBÁN JÁNOS DEÁK (SÜKŐI), nemes, prókátor, széki nótárius. 1589-ben fogadott prókátor „Joannes literatus de Syke”. (SzOkl. Ús. I. 79.) 1590-ben, a Pribék Gergely elleni perben tanúként szerepel „Swkei János deák nobilis persona”. 1591-ben már a szék nótáriusa: „Én előttem, Orbán János előtt, az közönséges széknek nótáriusa előtt...” (SzOkl. Ús. II. 306.). 1592-ben egy jegyzőkönyv aláírói között: „Joannes Orbán arbitri sedis”. (SzOkl. Ús. II. 98.) 1592-ben egy jegyzőkönyvet ekképpen ír alá: „Aperte per me Joannem Urbanum notarium publicum sedis”. (SzOkl. Ús. II. 129.) 1596-ban „Joanne Orban notario publico sedis Udvarhelj.” (SzOkl. Ús. II. 289.) 1600-ban prókátor egy perben.

OSVÁTH DEÁK, Gagy, régi lófő. (1635: SzOkl. Ús. V. 198-349.)

OSVÁTH DEÁK, helység nélkül. (1635: SzOkl. Ús. V. 198-349.)

PÁL PÉTER DEÁK, Demeterfalva. 1592-ben ítélet végrehajtók egyike. (SzOkl. Ús. II. 24.)

PÉTER DEÁK, Székelyudvarhely. 1598-ban, egy tanúvallomásban: „...mert, hogy Péter Deák elvevé Szabó Imrénét ő bírta a házat...” (SzOkl. Ús. III. 496.)

PÉTER DEÁK, Vágás - Dobó. (1600: SzOkl. Ús. III. 611.; 1602: IV. 93-117.)

PÉTER DEÁK, Sentegyház-as-Oláhfalu. 1600-ban, egy lakodalom alkalmával esett verekedés kapcsán lefolytatott tanúvallomásban: „Az háborúságnak előtte a Péter Deák házánál nyomink vala szokmánt kit zekének hívnak.” (SzOkl. Ús. III. 612.) 1600-ban prókátor. (SzOkl. Ús. III. 679.)

PÉTER DEÁK, Szombatfalva. 1600-ban, egy tüzesettel kapcsolatos tanúkihallgatás során. (SzOkl. Ús. III. 647.)

PÉTER DEÁK, Etéd, gyalogpuskás. (1614: SzOkl. Ús. IV. 287-373.; 1627: SzOkl. Ús. IV. 713-775.)

PÉTER DEÁK (ALMÁSI), Almás. (1635: SzOkl. Ús. 198-349.)

PÉTER DEÁK, Martonos. 1635-ben a falu esküdt bírása. (SzOkl. Ús. V. 198-349.)

PÉTER DEÁK, Siménfalva. 1635: „armalisa urunktól vagyon”. (SzOkl. Ús. V. 198-345.)

PÉTER DEÁK, Felsőboldogfalva. Szabad székely. (1602: SzOkl. Ús. IV. 93-117.) Darabont tizedes a szabados gyalogok századában. (1604: SzOkl. Ús. IV. 154-176.) A teljes neve valószínűleg Török Péter Deák. 1627-ben Felsőboldogfalván szerepel „Török Péterné fia Scholamester”. (SzOkl. Ús. IV. 713-775.)

PÜSPÖKI JÁNOS DEÁK, Székelytámadt vár udvarbírája. 1589-ben örökségi perben: „...udvarbíró uram Pwspeoki János deák”. (SzOkl. Ús. III. 60.) 1590-ben: „Pwspeoki János provisor arcis Udvarhelj”. (SzOkl. Ús. III.)

SÁMUEL DEÁK, Kisgalambfalva, gyalog székely. (1614: SzOkl. Ús. IV. 287-373.)

SÁNDOR GERGELY DEÁK, Agyagfalva, régi lófő. (1635: SzOkl. Ús. 198-349.)

SÓFALVI BÁLINT DEÁK, helység nélkül. 1595-ben felperes (SzOkl. Ús. III. 404.); 1600-ban prókátort vall. (SzOkl. Ús. III. 697.)

SZIGETI GYÖRGY DEÁK, udvarhelyi udvarbíró. (SzOkl. Ús. II. 48.)

TAMÁS DEÁK, Telekfalva. 1602: darabont (SzOkl. Ús. IV. 93-117.); 1614: Bögözi András zálogosa. (SzOkl. Ús. IV. 287-373.; 1627: SzOkl. Ús. IV. 713-775.)

TAMÁS DEÁK, Küsmöd. 1602: szabad székely (SzOkl. Ús. IV. 93-117.); 1604: gyalog puskás. (SzOkl. Ús. IV. 154-176.)

TAMÁS DEÁK, Székelyudvarhely, gyalog puskás. (1604: SzOkl. Ús. IV. 154-176.)

VADÁSZ GYÖRGY DEÁK, Csekefalva, schola mester, visszaszerzett lófő. (1635: SzOkl. Ús. 198-349.)

VAS MIHÁLY, Muzsna, schola mester. (1635: Jeremiás Deák pap fia, recens lófő. SzOkl. Ús. V. 198-349.)

ZOLTÁN JÁNOS, Dálya, schola mester, régi gyalog puskás. (1627: SzOkl. Ús. IV. 713-775.)

JEGYZETEK

1. **Bónis Görgy**: *A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában*. Bp., 1972.
2. **Tonk Sándor**: *A középkori közejegyzőség Erdélyben*. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. B., 1980. 36-61.
3. Uo.
4. **Jakó Zsigmond**: *Az erdélyi értelmiség kialakulásának kezdetei*. In: *Írás, könyv, értelmiség*. B., 1976. 10-24.
5. Uo.
6. **Tonk Sándor**: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. B., 1979. 68-70.
7. A székely jogról és bíraskodásról lásd Demény Lajos bevezető tanulmányát SzOkl. Ús. III.
8. **Szabó Miklós**: *Az erdélyi falujegyzői intézményről*. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. B., 1979. 185-196.
9. Az udvarhelyszéki „deákok” névjegyzékének összeállításához használt forrásunk: *Székely Oklevéltár. Új sorozat. I-V.* (közzéteszik: **Demény Lajos** és **Pataki József**) B., 1983 - 1999. (rövidítve: SzOkl. Ús.)

FORRÓ ALBERT

Halmágy gazdasági élete a XX. század első felében

A Brassó megyei Halmágy (Sárkány község) az Olt jobb partján fekszik Fogaras közelében. A többségében magyarok által lakott település mára elnéptelenedett, a házak, gazdasági épületek omladoznak, de még így is arról árulkodnak, hogy itt nemrég még pezsgő gazdasági, társadalmi, kulturális élet folyt.

Az alábbiakban a falu XX. század eleji gazdasági életét próbáljuk felvázolni elsősorban Halmágy cséplőtársulatainak tevékenysége tükrében. A forrásanyag szűkös, főképp a társulati jegyzőkönyveket, statisztikákat, a helybeli idősek közléseit vettük figyelembe. Az említett okból nem vállalkozhattunk a falu gazdaságtörténetének részletes megírására.

Az említett időszak statisztikáit vizsgálva megállapíthatjuk, hogy Halmágy lakosságának nagyobbik része mezőgazdaságból, állattenyésztésből élt. A falu történelmi fejlődése (szabad-paraszti település) és földrajzi fekvése (hegyvidék) következtében itt sosem alakult ki nagybirtok, a gazdák többsége (82) kisbirtokos volt.¹ A templomi ülésrend is azt bizonyította, hogy nem volt a falu lakói közt jelentősebb társadalmi különbség.

Halmágy a XIX. század második feléig egyháziilag és közigazgatásilag a Szász Universitashoz tartozott, és a szászokkal ez a szoros kapcsolat a következő évtizedekben is fennmaradt. A Székelyfölddel ellentétben a szászok hatására a barcasági és királyföldi magyar falvakban jóval korábban meghonosodott a polgári mentalitás, a mindennapi életet, a munkát racionálisan szervezték meg, korán áttértek a piacra orientált termelésre, bevezették a vetésforgót, meghonosították az ipari- és takarmánynövényeket, gépesítették a mezőgazdaságot. A piaci viszonyok megjelenése a hagyományos, zárttársadalom és életkeretek felbomlását eredményezte, minek során sok család elszegényedett. Több családfő emigrált Halmágyról Amerikába pénzszerzés céljából. Az 1900. évi népszámlálás 99 külföldön - zömükben Amerikában - távol lévő személyről tesz említést². Az „amerikásoknak” csak egy része tért haza és a kemény munkával szerzett pénzen itthon földet, állatokat vásároltak, házat építettek.

A XX. század elején a paraszti gazdálkodás haladása figyelhető meg, egyes munkálatokat, például a cséplést, nálunk is gépesítettek. A mezőgazdaság gépesítése Nyugat-Európa országokban kialakult nagybirtokokon valósult meg először, miközben az Erdélyben általánosan elterjedt kis és középbirtokok nem bírták meg a mezőgazdaság gépesítésének anyagi terheit. A piac kihívására a profitorientált gazdálkodás azonban megkívánta egy-egy falu lakosságának összefogását, melynek eredményeként létrejöttek a különböző géptársulatok. A cséplőtársulatok megalakulását a gőzcséplők hatékonysága is serkentette, a gőzcséplés sokkal termelékenyebb s ezért olcsóbb is volt a kézi- vagy járgányos (lóval vontatott) cséplésnél. Ugyanakkor a kézi cséplésnél a szemek 5-10 százaléka a kalászbán maradt, más szóval a gőzcséplés tökéletesebb, hatékonyabb volt.³ Legtöbb esetben a falunak ez az összefogása, a cséplőtársulatok létrehozása tette lehetővé a falusi kisgazdaságok fennmaradását, illetve mentette meg a lakosságot az elszegényedéstől.

A XX. század elején ezek a gazdasági folyamatok Halmágyon is tetten érhetőek. Rövid idő alatt a faluban három cséplőtársulat alakult, a szomszédos község, Sárkány szász lakosságának hatására; ezek közül a harmadik rövid idő után felbomlott. Az első társulat 70 taggal 1909-ben jött létre és a gőzcséplőgépet a budapesti Magyar Gazdasági Gépgyártól vásárolták. Ennek alakulásakor a gazdák egy része nem lépett be a társulatba, mivel egyeseknek lóval vontatott

cséplőgépük volt. Egy év múlva, 1910-ben, aztán 30 egyezményi tag megalapította a Második Gözcséplő Társaságot. E társulat az 1900-ban alakult a „*Halmágyi hitelszövetkezet mint az országos központi hitelszövetkezet tagja*” pénz és hitelintézet által nyújtott hitellel az Első Magyar Gépgyártól 8536 Koronáért vásárolta a gözcséplőt. Az adás-vételi szerződés megkötése után a gyár ügynöke, Vajda Gyula, két társulati tag útiköltségének fedezését ajánlotta fel, hogy a fővárosba utazva megtekintsék a gyárat és kiválasszák a gépet⁴. Csépléskor minden tag a kicséplelt gabonából 7% vámot adott a társulatnak, amelyből 1914-ig törlesztették a cséplőgép vásárlására felvett hitelt (11000 Korona).⁵

A halmágyi cséplőtársulatok működését szabályzó alapszabályok nem maradtak fenn, csupán a közgyűlési- és választmányi jegyzőkönyvek feljegyzései alapján sejthetőek. Később, amikor a két társulat 1947-ben egyesült, új alapszabályzatot szerkesztettek s ez magántulajdonban ma is meg van. Minthogy az újabb (1947. évi) és a régebbi (1909, illetve az 1910. évi) alapszabályzatok közt nem lehet számottevő eltérés, úgy gondoljuk, hogy nem tévedünk, ha az újabbik segítségével próbálunk bepillantani a két cséplőtársulat működésébe.⁶

A gözcséplőtársulatok Halmágy község (Fogaras megye) földművelő lakosságának, a kisgazdák érdekeit szolgálták, a tagok kalászos gabonáinak kicséplése céljából alapították (1. és 2. szakasz). A társaságoknak nem volt célja „*üzérkedni*”, a cséplési vámból származó jövedelmet a gépek üzemköltségére, javíttatására, a társulatok ügyeinek intézésére fordították (7. szakasz). A társaság vezetőszerve a Közgyűlés, az Intézőbizottság (Választmány) és az Igazgatóság voltak (9. szakasz).

Évente két rendes közgyűlést tartottak - év elején a számadásos, valamint aratás előtti közgyűlést -, amelyeket az elnök hívott össze. Legalább nyolc nappal korábban a közgyűlés helyét és idejét közzé kellett tenni dobszóval a helyi szokásoknak megfelelően. A rendes közgyűléseken kívül annyi rendkívüli ülést tarthattak, amennyit a társulatok normális működése megkívánt. A közgyűlésen a társulati tagok egyenlő jogokkal rendelkeztek. A határozatokat abszolút többséggel hozták, a vezetők megválasztása nyílt szavazással történt, de tíz tag kérésére az elnök elrendelhetette a titkos választást. A Közgyűlés hatáskörébe az alapszabály módosítása, a vezetőség megválasztása, illetve a bizalom visszavonása, a tagok felvétele és kizárása, a tagságdíj, közmunka, cséplővám meghatározása, az évi számadás ellenőrzése és elfogadása stb. tartoztak. A társaságok feloszlását, a társadalmi cél megváltoztatását a tagok szavazatának kétharmados többségével szintén a Közgyűlés mondta ki (10-14. szakasz).

A tizenkéttagú Intézőbizottságot (Választmány) három évre választották a közgyűlések előkészítésére és határozatainak végrehajtására (16-17. szakasz). Az Igazgatóságot, amelynek tagjai az elnök, alelnökök, jegyző, pénztáros és a négy ellenőr voltak, szintén három évre választotta a Közgyűlés (19. szakasz).

Az alapszabály megsértését, a társulat érdekei ellen való cselekedetet, idegen géppel való cséplést, a gözcséplő megrongálását, üzemeltetésének akadályozását stb. - pénzbeli kártérítéssel vagy a társulattól való kizárással büntették (25. szakasz).

A társulat két esetben volt felosztható: ha a tagok nem voltak hajlandóak fenntartani, vagy ha lehetetlenné vált a társulat működése, céljainak megvalósítása. Feloszlás esetén a társasági vagyont nyilvános árverésen kell értékesíteni és a tagok közt egyenlően kiosztani (27. és 32. szakasz).

A falu talpraesettebb gazdáinak sorából megválasztott társulati elnökök és gépészek névsorát a közgyűlési jegyzőkönyvek tartalmazzák:

Első Társulat elnökei (a jegyzőkönyvek csak részben maradtak fenn):⁷

1913- ? Kelemen Kuti János

1928-1933 Fogarasi János

1934-1937 Török János

1937-1942 Márkos János

1942-1947 Fogarasi János

Második Társulat elnökei:

1910-1913 Grépály H. János

1914-1918 Fogarasi B. János

1919-1921 ifj. Grépály András

1922-1924 Márkos János

1925-1927 ifj. Nagy Péter

1928-1930 Grépály D. János

1931-1933 Antal János

1934-1939 Grépály Péter

1940- ? Nagy Péter

1947 Gergely Géza

1947-1950 Fogarasi János mint az Egyesült Társulat elnöke.

A gépészt egy vagy akár több évre is felfogadhatta a Közgyűlés megszabott feltételek mellett: szükség esetén kisebb javításokat végez díjmentesen a gépen, a herecséplésnél egy hetet ingyen dolgozik, gabonacsépléskor a sajátját vámmmentesen kicsépelheti, a gép üzembe helyezésekor és tisztításakor napi díjat kap, a tagok kicsépelte gabonájából előre meghatározott százalékot, vagy havi fizetést kap.

Az Első Társulat gépészei:

1910 Rompa János⁸

1930 ifj. Kelemen György

1931 Ádám András

1931-1940 Grépály D. György

A Második Társulat gépészei:

1910 Török Bájer Sándor, Antal András, Geréb András

1911-1914 Rompa János

1915-1917 Antal András

1916-1920 Czika János

1920-1923 Fazakas Lajos

1924-1932 Török György

1933-1940 Czika Mátyás

1947-1950 Grépály D. György és Czika Mátyás az Egyesült Társulat gépészei.

Halmágy gazdasági fejlődését az első világháború kitörése, majd 1916-ban a románok támadása és az impériumváltás pillanatnyilag megtörte. 1914 augusztusában két nap alatt a faluból 240 férfit hívtak be a hadseregbe, köztük a cséplőtársulatok tagjait is. *„Ez volt első közgyűlésünk a melyen nem vehettek részt első sorban drága választott társulati tisztviselőink és nem vehettek részt több tagtársaink, nem vehettek részt édes gyermekeink - olvasható a Második Társulat 1914. november 28-i jegyzőkönyvében. - Mert 1914 augusztus hava Ijén jött a királyi szózat a mely hívta nagyjainkat talán egy világháborúba, mely szózat e szavakkal volt felírva a kezdetén:*

Népeimhez..!

ez a királyi szózat fegyverbe szólította Ausztria-magyarország minden fegyvert fogható emberét, vagy ugyszólva egész Európa népét. Ő Felsége a magyar király ezt a legfelsőbb kéziratot intézte Tisza István gróf miniszter elnök úr útján az ország népeihez, Magyarország közötti hadi állapot beállta alkalmából.

Ez a királyi szózat a maga egyszerűségében a legrettentőbb okmány a melyben valaha egy nép és ország megbecstelenített.

Ő felsége Ferencz József császár és király, Európa fejedelmi lovagja, a szent lelkű aggastyán, a ki királyi vándorutjának már zárókövéhez közeledik, iszonyú komolysággal az arcán emelkedik föl székeről és villám erejű mondatokat dobál öregségében sem reszkető kézzel az ellenséges nép fejére.

Bizonyára királyi ajakról ilyen komoly elhatározások még nem hangzottak el, legkevésbé a mi királyunkéról, a kit tapasztalás, szenvedés és egy hosszú élet változandóságai megtanítottak arra, hogy királyi erényeit megfontolással, jósággal, szelídséggel férfiasan gyakoroljon. Ferencz József komoly elhatározásainak ezerszeres súlya van, ilyen teherrel a lelkén és becsületén se király, se nemzet nem állhat meg az élet-halál harcban, melyet gyilkossággal magára felidézett egy gaz nemzet. A magyar ember pedig világeletemben a legjobban megvetette és utálta az álbarátot, hűtlenül czimboráskodót és a kielégíthetetlen kapzsiságot...Be kell tehát a végzetnek teljesednie, mondja királyunk.

Igaz...Teljesedjék be a végzet...Előre! elmentek nagyjaink, ott vannak vitézeink...Isten óvja...oltalmazza!”

A végzet kegyetlen volt a halmágyiakkal szemben, sokan közülük már az első ütközetben, a galíciai Uzsoki szorosnál elesetek. A földeket az otthon maradt öregek, asszonyok és gyermekek művelték meg; aratni Halmágyra a 69-es ezred egyik századát vezényelték ki, a háború utolsó éveiben pedig hadifoglyokat adtak ki a családokhoz a mezei munkákban segíteni. A hadsereg számára számos fogatot, lovat foglaltak le a faluban.

Az első igazi nagy csapás 1916-ban érte Halmágyot. „Ekkor jött reánk a felejtethetetlen eset, mely Románia hadüzenete következtében egész községünk menekülni volt kénytelen, és így egész gépünket hozzá tartozandóságával együtt prédának kellett itt hagynunk” - áll a Második Társulat 1916. augusztusi jegyzőkönyvében. A lakosság a román csapatok elől 160 szekéren menekült Medgyes irányába. A megszállók elhajtották az állatokat, fosztogattak, amiben a környékbeli románok is részt vettek. „Öt heti sajnós vándorlás után haza térve a gépünket nagyon megrongálva találtuk. Pakszekerünk, mérlegünk, nagy ponyvánk, mentőszekrény stb. úgyhogy összes géptársulati kárunk 6000, hatezer koronába lett felvéve és bejelentve, melyért várunk ha kárunk valahára megtérülne. A gépeket nagynehezen költsön felvett pénzzel, költsön szíjakkal összeállítottuk. És november havában újra megkezdettük a cséplést és befejeztük Decz. hava 24.-én.”

1917-18 során a közgyűlések jegyzőkönyveiben többször hivatkoznak a háborús nehézségekre; a gőzcséplő elromlott kazánjának kijavítását a budapesti Első Magyar Gépgyár visszautasította, mivel hadi felszerelések gyártására rendezkedett be.

Az első világháború idején súlyosan megpróbált halmágyi lakosság helyzetét tovább nehezítette az 1920. évi gyenge gabonatermés és a trianoni békeszerződés. „Átkapcsoltak Romániához, s a legnehezebb ez a felfordulás volt. Az, hogy mindent előlről kellett kezdeni. Vasabroncsot tettek a fejünkre, az eszünkre, a gondolatainkra, s még a tudásunkra is! Mindig mások gondolkodtak rólunk” - vallotta évtizedek múlva Grépály H. György⁹. A román hatóságok több

alkalommal is próbálták megnehezíteni a társulatok működését. Főképp a nagy gazdasági válság idején, az 1930-as évek elején megvonták a társulatok adókedvezményét s a fizetéseképtelen Második Társulat raktárának ajtaját a végrehajtó lepecsételtette; máskor a társulatokat maximált áron gabona eladására kötelezték a hatóságok. Mindezek ellenére, ilyen körülmények között is a cséplőtársulatok, sőt a falu gazdasági életének felemelkedése, korszerűsödése figyelhető meg a két világháború közti időszakban.

1918 után az Erdélyi Magyar Gazdasági Egylet (EMGE) támogatta Halmágy gazdálkodóit, akiknek egy vetőgépet küldött. A Magyar Párt irányításával megszervezték a Gazdakört, amelyhez 1941-ben mindkét cséplőtársulat csatlakozott. A Gazdakör keretében tanfolyamokat szerveztek, gazdalapot járattak, az Erdélyi Magyar Gazdát, amely az EMGE újsága volt. Az EMGE szakembereinek tanácsára a halmágyiak 1927-28 során felhagytak a hármas vetés-forgóval s felszántották a falu egész határát. Ekkor számolták fel a nagyméretű juhtenyésztést. A gazdák közül többen fűkaszalógépet, vetőgépet, krumpli pergetőt, aratógépet, tejfőzőt vásároltak, ami a gazdálkodás fellendülését, a lakosság vagyonosodását mutatja. Megnövekedett a tenyésztett állatok száma, elsősorban a tejtermelő tehenek tartását részesítették előnyben.¹⁰

Ebben a periódusban a falu két cséplőtársulatára az együttműködés, az összefogás volt jellemző. Közösén vásároltak telket, birtokot, építettek raktárokat, tejcsermokat létesítettek. A brassói vajgyár által felvásárolt tejszín árából befolyt pénzüsszeg jelentős mértékben gyarapította a társulatok vagyonát. A tej értékesítésének lehetősége hatékonyan befolyásolta az állattartás intenzív, minőségi irányú átalakítását, valamint kihatott a növénytermesztés szerkezeti módosulására, elsősorban a takarmánynövények, a lucerna, lóhere termesztésének meghonosítására ösztönözte a gazdákat. Ezeket a takarmánynövényeket rendszerint a kalászosgabona cséplése után, októberben csépeltek a tagok.

Ugyancsak a két világháború közti időszakban vásárolták a társulatok a traktoraikat. A Második Társulat esetében a traktor vásárlásának kérdése először 1935-ben vetődött fel. Ennek kapcsán történtek az első próbálkozások a két cséplőtársulat egyesülésének érdekében, - egyelőre sikertelenül. Huszonöt évi használat után szükségessé vált, hogy a cséplőgépet működtető gőzkazánt, amelynek évenkénti javíttatása nagy anyagi terhet jelentett a társulat számára, - a kor igényeinek megfelelő új géppel helyettesítsék. Elegendő pénztőke hiányában a társulati tagok 2000 lej belépési díj befizetése mellett újabb egyezményt kötöttek; aki nem fizetett elvesztette tagságát és társulati vagyonát. A hiányzó összegre a társulat vezetősége kölcsönt vett fel a falu nagygazdaitól. A traktort 1936 őszén a bukaresti Lanz cégtől vásároltak 210 ezer lejért. *„Gépet vásároltunk akkor, a mikor sokan holtnak nyilvánítottak és egy félév alatt teljesen visszafizettük tartozásainkat...”* - olvashatjuk a társulati jegyzőkönyvben (1937. január 2.).

A gépek vásárlására, javítására felvett hiteleket, kiadásokat a Közgyűlés által meghatározott cséplési vám értékesítéséből fedezték. Általában a társulati tagoknak 5-6 százalékért csépeltek, de nagyobb kiadások esetén a vámot 8-9 százalékra is felemelték. 1932-ben, a gazdasági válság idején, amikor pénzhány miatt a gabona eladási ára alacsony volt, a cséplővámot 8 százalékban állapították meg.

Az 1930-as évek elején a Második Társulat nehéz helyzetbe került, mert a kiadott tőkére számított kamatot és a cséplőrészt pénzhányában sok tag nem tudta fizetni, minek következtében a társulat az önfelszámolás veszélyébe került. A Közgyűlés a fizetéseképtelenek ellen szigorú határozatot hozott: nem engedték el senki adósságát, továbbá a társulattól való kizárás és a cséplőgép használatától való eltiltás mellett döntött. A Közgyűlésnek ezt a határozott kiállását a társulat fenntartásának szükségessége indokolta, ugyanis számos olyan esetről is

tudunk, amikor a Közgyűlés özvegyek, fizetésektelen, terményeikben, igásállataikban károsult gazdák adósságát engedte el. Máskor szegény családnak juttattak gabonát, mivel „*keresztényi kötelesség rajta segíteni*”, vagy egy munkabalesetben fél karját elvesztő etetőlegény pedig minden társulati tagtól három kilogramm búzát kapott. A cséplőtársulatok akkor is a tagok érdekeit tartották szem előtt, amikor 1931-ben a brassói székhelyű Géptulajdonosok Szövetségének azon ajánlatát visszautasították, hogy csatlakozzanak hozzájuk és 16 százalékért csépeljenek. A tagok támogatása általános gyakorlat volt: azokat, akiknek előző évi gabonájuk elfogyott, előnyben részesítették a cséplésnél, vagy a társulati magtárból búzát adtak kölcsön, valamint a rászoruló gazdákat a társulati pénztárból jelentős pénzüsszegekkel hitelezték meg. A gazdák összefogására utal az is, hogy minden év elején a számadásos közgyűlés után a tagok közösen áldomást ittak, vagy egyesületi ünnepélyeket, bálakat szerveztek, amelyeknek bevételeit a társulatok céljaira fordították (raktárépítés). A polgári mentalitás fejlettsége érhető nyomon a közösségi intézmények, az egyháznak, a falu Zene Együletének és az iskolai könyvtárnak a társulatok által való anyagi támogatásában. Végül, arról sem szabad megfeledkezni, hogy a cséplőtársulatok működése pénzkereseti lehetőséget biztosított a falu lakói számára. Évente mindkét társulat a gépészek mellé két-két etetőlegényt fogadott fel, fuvarosokat a gépek működtetéséhez szükséges olaj fuvarozására.

A második világháborút megelőző években a társulatok működése már nehézkessé vált. A második Bécsi döntést követően Dél-Erdéllyel együtt Halmágy továbbra is Románia része maradt, ahol a nemzeti kisebbségek zaklatása egyre nagyobb méreteket öltött. A román hadsereg behívóparancsai elől a férfiak egy része Magyarországra szökött át, másokat pedig a Târgu Frumos-i vagy a Pitești-i munkatáborokba internáltak. A cséplőtársulati közgyűléseket csak hatósági engedéllyel lehetett megtartani. „*Az idő rövid volt, az összes időszzerű kérdéseket nem tudtuk úgy megbeszélni és megtárgyalni mint más közgyűlések alkalmával, mindenki ideges, a világ is beteg, mi is azok vagyunk*” - írja a Második Társulat jegyzője. 1941-1946 közt egyáltalán nem tartottak közgyűlést, hiányoznak ebből az időszakból a jegyzőkönyvek. A Második Társulat vezetősége 1940-től 1947 januárjáig volt tisztségben: „*A második világháború alatt, a világtörténelem legszomorúbb évei és napjai alatt aszerint töltötte be ezt a tisztséget, a hogy azt a körülmények lehetővé tették*”. 1940-től a társulatokat a hatóságok hadi kölcsön jegyzésére szólították fel. Ilyen körülmények közt nehézzé vált a társulatok működtetése, illetve a földek megművelése. A helyzet a háború után sem javult: az 1945-ös földtörvényt alkalmazó bizottság nem vette figyelembe a falu magyar gazdáinak területi igényeit. Nehéz, szomorú időszak következett a társulatok és a falu életében.

A két cséplőtársulat egyesítésének gondolata már 1940-ben felmerült, mivel a katonai mozgósítás következtében a falu férfi lakosságának egy része ideiglenesen elhagyta otthonát s így a társulatok fenntartása megkívánta a közös összefogást. A csatlakozás kimondására csak a háború után, 1947. január 20-án kerülhetett sor, s ezentúl az Egyesült Társulat néven működött. Ez alkalommal elhatározták, hogy a társulatot jogi személyként fogják a jövőben működtetni, melynek megszerzése szükségessé tette a társulati leltár összeállítását és az új alapszabályzat kidolgozását. Ekkor a társulat két német gyártmányú, Lanz-típusú traktorral, két cséplő- és egy herefejtőgéppel rendelkezett.

A két társulat csatlakozásának kimondásakor a tagok hitték, hogy „*csak együttesen indulhatunk egy boldogabb jövő felé.*” Hamarosan azonban ráébredtek a rosszat sejtető valóságra, arra, hogy a Groza-kormány csak szavaiban demokratikus, intézkedéseivel a magántulajdon korlátozására és erőszakos felszámolására törekszik. A falusi népet gabona beszolgáltatásra kötelezték, nagy földadót róttak ki. A társulatot rendeletben utasították, hogy a cséplést a határban végezzék hatósági felügyelet alatt, akik minden tagtól külön vámot szedtek. Mindezt csak tetézte az 1947-es nagy szárazság miatti gyenge gabonatermés és a pénz értékének

rohamos romlása: az említett év nyarán az etetőlegények havi bére 10 millió lej volt. Ráadásul többszöri felszólítás után a társaság kénytelen volt átengedni egyik traktorát a község malmanak működtetésére. Hamarosan megkezdődött a falu embereinek zaklatása, megfélemlítése, hogy álljanak be a kollektívbe. Az állatokat, gazdasági felszereléseket elkobozták. A falu gazdagparasztaikat, köztük Zilai Jánost és Tulbore Györgyöt, akik korábban bér munkásokkal műveltették földjeiket, nagyszámú állatállománnyal, teherautóval rendelkeztek, kulákoknak nyilvánították. Halmágyon, ahol a mezőgazdaság gépesítésének aránya magasabb volt az országos átlagszintnél, a kollektív gazdaság 1949. július 1-jén alakult meg, elsőként az országban. A helybeliek ellenségesen viszonyultak a kollektív termelés módhoz, a földeket megműveletlenül hagyták. Igaz, a termelőszövetkezet vezetőinek hozzáállása sem volt különbség: a terményt sokszor beleszántatták a földbe, a fajtákat hagyták éhen pusztulni, a földek helyett pedig a trágyát az Oltba vitették. Nem csoda, hogy a hozzá nem értő, ellenséges magatartás következtében a kollektív rosszul ment, nem biztosított megélhetési lehetőséget a falu fiataljainak, akik városra költöztek. Az egykor mintaközség így züllött le, néptelenedett el rövid idő alatt egy átkos rendszer romboló intézkedései során.

A házak kiürültek, málik a vakolat, omladoznak a falak. Fehér hajú, görnyedt hátú, egykor munkás magyarok, nyomukba nemsokára románok és cigányok lépnek...

JEGYZETEK

1. *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása*. Bp. 1916
2. *A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása*. Bp. 1909
3. **Egyed Ákos**: *A parasztság Erdélyben a századfordulón*. Bukarest, 1975. 91.
4. *A II-ik Cséplőtársaság Jegyzőkönyve. III. Jegyzőkönyv*. Magántulajdonban.
5. **Gazda József**: *Jaj, mik történtek, jaj, mik is történtek*. I. köt. Bp., 1997. 57-58.
6. *Halmágy község, Cséplőgép Társaság Alapszabálya*. Magántulajdonban.
7. *I-ső Cséplőtársulat Jegyzőkönyve*. Magántulajdonban.
8. 1910 és 1930 közötti adatokkal nem rendelkezünk.
9. Gazda József i.m. 9.
10. Uo. 419, 421.

FORRÓ TIBOR

Az első népképviselési választó törvény és alkalmazása Erdélyben

A forradalmi XIX. század a törvényalkotás teljes győzelmét hozta. A magyar országgyűlési reformmozgalom nemcsak kezdeményezte a reformalkotmányozást, hanem a törvény keretein belül maradva győzelemre is vitte. Az 1848 áprilisában lezajlott alkotmányreform életre hívta Magyarország és az egyesült Erdély első polgári államformáját, az alkotmányos monarchiát, melyben a népképviselés alapján választott parlamentnek fontos szerep jutott a demokratikus elvek életbe léptetésére.

E dolgozat szándéka bemutatni az erdélyi társadalom viszonyulását a reformmozgalom és a 48-as forradalom során bevezetett polgári jogokhoz, a magyarhoni áprilisi és az erdélyi május-júniusi törvények által biztosított választójog alkalmazását a közös országgyűlésre küldendő erdélyi követválasztásokon. Alapul a korabeli sajtóban megjelent követválasztó közgyűlések beszámolóit vettük.

Már az utolsó pozsonyi rendi országgyűlésen, a március 3-i feliratban határozottan, de az alkotmányosság szem előtt tartásával, megfogalmazódtak azok az ellenzék által javasolt kérések, amelyek a birodalom és az ország, illetve nemzet érdekeit szem előtt tartva kiutat mutattak a válságból. Kossuth már március 3-án a pozsonyi országgyűlési beszédében rámutatott a bajok forrására és azok orvoslási lehetőségeire. *„A bajok valódi kútfeje a bécsi bürokratikus abszolutista kormányrendszerben található”* - állapította meg Kossuth - *„azt kell félrevetni, alkotmányos berendezéssel felcserélni, mielőtt végveszélybe sodorná a monarchiát”*.¹ A cél tehát, a belső reformok megindításával az alkotmányos átalakulás megvalósítása volt. A március 3-i felirat a belső reformok és nemzeti önállóság terén valójában még csak az országgyűlés által eddig elfogadott eredmények azonnali lerögzítését, keresztülvitelét javasolta. Azonban a kormányzat ekkor még elég erősnek bizonyult ahhoz, hogy a főrendi tábla ne tűzze napirendre annak aznapai tárgyalását. Kossuth ennek eléréseért támogatást a pesti Ellenzéki Kör által elindított mozgalomtól várt, amelynek eredményeként megszületett a Tizenkét Pont, amely a pozsonyi határozott javaslatok után ismét megfogalmazta az átalakulás összefüggő követelményrendszerét. Ez a magyar forradalom legfontosabb programdokumentuma lett. Ezen pontok között megtalálható a független, felelős magyar minisztérium felállítása Buda-Pesten és az évenkénti országgyűlés összehívása Pesten.

Az események felgyorsultak. A bécsi március 13-i, majd Buda-Pesti március 15-i események befolyása alatt a pozsonyi országgyűlés bécsi küldöttségének sikerült elérnie a független, felelős magyar minisztérium kinevezését Batthyányi miniszterelnök irányításával. Ezzel megindulhatott a reformok életbe léptetése, amelyeknek kidolgozása és keresztülvitele most már a pozsonyi országgyűlés liberális szárnyának kezébe került át. Eddig nem tapasztalható gyors, lázas munkával dolgozták ki az új liberális elvű törvényeket - a polgári nemzeti Magyarország alapját képező törvénykezést. A törvényeket, melyek a reformkor terveit most a való életre alkalmazták, az országgyűlés a bécsi küldöttek visszatérése után gyors ütemben, három hét alatt kidolgozta. Március-április sorsformáló változásokat hozott és jogilag gyökeresen átalakította az évszázados feudális-rendi berendezkedést.

Az új alkotmány értelmében - melynek egyes részeit az 1831-es belga alkotmány mintájára dolgoztak ki -, a régi központi hivatalok megszűntek s helyükre a független felelős magyar minisztérium lépett, úgyszintén a nemesi kiváltságok és a parasztok feudális kötöttségei, terhei is. Az áprilisi törvények, a 12 pont szellemében, a jogegyenlőség értelmében, intézkedtek a közteherviselésről, a jobbágyszabadításról, a sajtószabadságról.²

A márciusi események után az országgyűlés feladatának csak azon törvények meghozatalát tekintette, „*amelyek az ország belbékijének és a nemzeti szabadságnak biztosítása végett rögtöni intézkedést kívánnak*”.³ Az úrbériség eltörlésén és a birtokosok kárpótlásán kívül a politikai reformok alkották az országgyűlés legfőbb gondját. A radikális sajtó egyre hangsúlyosabban, határozottabban követelte a pozsonyi országgyűléstől egy, az új országgyűlés létrehozását szolgáló, új választótörvény megalkotását.

Az áprilisi törvények értelmében az országgyűlésnek új székhelyén, Pesten évente kellett üléseznie és az előző évi számadás, illetve a következő évi költségvetés megtárgyalása, elfogadása nélkül nem lehetett feloszlani. Az országgyűlés továbbra is kétkamarás maradt. Habár a magyar Főrendi Ház szervezete lényegében alig változott, tényleges szerepe jelentősen csökkent.⁴ Az Alsótáblát a IV. és V. törvénycikk népképviselési alapra helyezte, mely során a képviselőket három évre választották.

Az országgyűlési követek népképviselés alapján történő választásáról szóló törvényt hosszas huzavona után fogadta el az országgyűlés és 1848. április 11-én szentesítette a császár. Forradalmi változást jelentett a feudális, rendi képviseléssel szemben amelyben a főpapok, főnemesek személy szerint, a köznemesek pedig követek révén vettek részt az országgyűlésen, míg a nemzet túlnyomó többségét kitevő alsóbb rétegeknek nem volt szavazati és képviselési joga, így beleszólási lehetősége az országos fontossággal bíró kérdésekbe.⁵

A 48-as átalakulást vezető liberális nemesség gondoskodott arról, hogy a hatalom a polgári formák között is kezében maradjon, ezért az új törvényben továbbra is választójoggal bírtak mindazok, akik a korábbi időszakban ennek gyakorlatában voltak, ami annyit jelentett, hogy falun a „*bocskoros nemeseknek*”, városban a polgárjoggal rendelkezőknek továbbra is megmaradt cenzusos korlátozás nélkül a választójoguk, ami kiváltotta a radikálisok ellenkezését. Választójogot biztosított azonban az 1848-i V. törvénycikk a Magyarországon született, vagy idehonosodott férfiak számára, továbbá mindazok számára akik betöltötték huszadik életévüket, nem voltak büntetőeljárás, gyámi-, illetve gazdai hatalom alatt, és valamelyik törvényesen bevett vallási felekezethez tartoznak.

A törvénycikk nem vezetett be általános szavazati jogot, habár ennek javaslata már az 1846-os országgyűlésen elhangzott, de akkor is határozott ellenállásba ütközött. „*Meg kell vallani, hogy a közvélemény még nem készült fel ilyen radikális változásra*”, ismeri el Irányi Dániel, az Ellenzéki Kör egyik radikális tagja.⁶ Az új választójogi törvény mind az aktív, mind a passzív választójog megadását, a nyugat-európai polgári választójogból már ismert cenzushoz kötötte. Királyi városokban 300 Ft értékű ingatlannal, falun legalább 1/4 úrbéri telekkel, továbbá az önálló kereskedők, a legalább egy segéddel dolgozó kézművesek, iparosok, kiknek saját lakhelye és műhelye volt, valamint a legalább 100 Ft. évi jövedelemmel rendelkezők nyerhettek választójogot. Ugyanezen jogokban részesültek, jövedelemre való tekintet nélkül az értelmiségiek, orvosok, gyógyszerészek, tanárok, lelkészek, mérnökök, művészek és az Akadémia tagjai.

Az 1848-as választójogi törvény nem biztosított választójogot a nőknek,⁷ a cenzus pedig a parasztság azon széles rétegeit zárta ki e jog gyakorlásából, akik 1/4 úrbéri telekkel egyenértékű földbirtokkal nem rendelkeztek, vagyis a jobbágyoknál nagyobb számban levő

zselléreket és cselédeket.⁸ Azoknak sem volt választójoguk, akik gazdai hatalom alatt állottak, ebben pedig mindenki belemagyaráztatható, aki vagyoniilag nem volt független.⁹ Kimaradtak a választójoggal bírók sorából az iparoslegények és a vagyontalan munkások is.

A census értékének meghatározása is nagy vitákat okozott. A konzervatív törvénytervezet jóval magasabb censzust javasolt, hiszen 1/2 teleknél, 300 helyett 400 Ft. értékű ingatlannál, 100 helyett 200 Ft. évi jövedelemnél akarták megvonni a határt. Még határozottabban jutott kifejezésre a konzervatív politikai irányzat a műveltségi census bevezetésének követelésével, ami kizárta volna a „*műveletlen bocskoros nemességét*”, éppúgy mint a városi proletariátus nagy részét.¹⁰ Ezt a magyar országgyűlés liberális képviselői elvetették, így az ezen irányú megszorító javaslat, kellő támogatás hiányában nem kerülhetett be a választójogi törvénybe.

A censusos megszorító intézkedések ellenére az 1847/8-as magyar választójogi törvény az angol, francia vagy akár a belga alkotmány által biztosított választójoghoz képest is haladó irányzatot képviselt. Míg az említett alkotmányok a választási korhatár legalsó szintjét a betöltött 25. életévben állapították meg, addig a magyar törvény alapján már a 20. életévüket betöltött férfiak rendelkezhetek ezzel a polgári joggal. Ugyanakkor a választathatósági korhatár is jóval alacsonyabb szinten volt mint az említett alkotmányokban.¹¹

A törvény nagy teret szentelt a választási folyamat szabályozásának: a kerületek meghatározása, a választásra jogosult személyek összeírása, a szavazatok összeszámlálása terén.

A választási rendszer fontos kérdése volt a választókerületek meghatározása, amellyel a törvény a kerületek közti egyenlőséget igyekezett megtartani, de mivel a kerületek határai a közigazgatási, a megyei és városi határokkal nagyrészt egybeestek, ez nem mindig sikerült. Az általánosan elfogadott szabály, miszerint a vármegyékben minden 50.000 fő választhat egy követet, nem érvényesülhetett, mivel a nagyobb városok esetében már 10-15.000 fő küldhetett egy-egy követet. A vármegyék között is eltéréseket tapasztalunk. A törvény Aranyosszéknak és a jóval több választásra jogosult személlyel rendelkező Kolozs megyének is azonos számú képviselő küldését tette lehetővé. Az egyéni kerületek beosztását, a követküldési szám figyelembevételével, a törvény szentesítése után legfeljebb 20 napon belül tartandó megyei közgyűlésen kellett meghatározni. Ugyanakkor meg kellett határozni a választókerületek székhelyét és egy több tagból álló központi választmányi bizottságot kellett létrehozni. E bizottmányra hárult a legfőbb feladat a választások előkészítése során. Ugyancsak ők végezték a választásra jogosító listák összeírását. A törvény ezen összeírások elvégzésére a legszélesebb körű nyilvánosságot írta elő, ennek értelmében a közösségeket körlevelek útján, az egyházi szószékről való kihirdetésekkel, nyilvános helyen kifüggesztett hirdetményekkel kellett tájékoztatni, hogy arról mindenki tudomást szerezhesen. A törvény által előírt censusi feltételek teljesítése esetén a választónak kötelessége volt a központi bizottmány előtt megjelenni, mely elvégezte az összeírást, így a választási listára került személy jogot nyert a választáson való részvételre. Ugyancsak a központi bizottmány határozta meg a követválasztó közgyűlés napját. A magyarhoni törvény a pesti országgyűlés megnyitásának időpontjához igazította a kerületi közgyűlések megtartásának végső határidejét, meghatározva, hogy legkevesebb 4 héttel a megnyitás előtt a választásokat megtartsák. Így biztosítottak lehetőséget a megválasztott követnek, hogy Pesten a kitűzött időpontban megjelenhessen.

A magyarhoni választások kitűzésével és az előkészületek megtételével egy időben megoldásra váró kérdés volt a magyar kormánynak Erdély átvétele, az áprilisi törvények által Erdély számára elfogadott és utólag a kolozsvári országgyűlés által is megszavazott kérdések életbe léptetése. Erdély Magyarhonnal való egyesítéséről az 1847/8-as országgyűlés által hozott VII. törvénycikk rendelkezik, mely a közös országgyűlésre való választások, az erre hivatalos küldöttek és eddig az erdélyi törvények által biztosított szabadságjogok tekintetében

intézkedik. A törvény I. paragrafusa kimondja, hogy az erdélyi országgyűlésen jelen volt királyi hivatalnokok a „*magyar honi főrendi táblán üléssel és szavazattal ruháztatnak fel*”, egy kitételrel, hogy a királyi kormányzók, a királyi ítélőtábla tagjai és katonai személyek nem rendelkezhetnek ilyen jogokkal. A II. paragrafus meghatározta a közös országgyűlésben Erdélyt megillető szavazatok számát, mely szerint Erdélyt - nem értve ide a visszakapcsolt részeket - 69 szavazat illeti meg. Ezen szavazatok meghatározott elosztását a III. paragrafus rögzíti, mely szerint a szavazatok a törvényhatóságok között a következőképpen oszlanak el: a 9 magyar, 5 székely és 11 szász megyét, székeket és vidékeket két-két szavazat illeti meg, ugyancsak két-két szavazati joggal fog rendelkezni Kolozsvár, Marosvásárhely és Gyulafehérvár szabad királyi város is, míg a többi rendezett tanácsal ellátott, képviseleti jogot gyakorló város, szám szerint 13 egy-egy képviselőt küldhet a pesti országgyűlésre. Ezen utóbbi két paragrafuson az erdélyi országgyűlés még változtat. Az erdélyi külön törvények és szabadságjogok tekintetében a törvénycikk V. paragrafusa kimondja, hogy „*Magyarhon, Erdély mindazon törvényeit és szabadságjogait, melyek amellet, hogy a teljes egyesülést nem akadályozzák, a nemzeti szabadságnak és jogegyenlőségnek kedvező, elfogadni és fenntartani kész*”.¹² A pozsonyi országgyűlés határozata alapján a fennebbi rendelkezések mind a királyi hivatalnokoknak, mind a képviselőkre nézve az Erdélyben minél hamarabb összehívandó országgyűlésnek a beleegyezése esetén lép életbe.

Erdély képviseltetése, követeinek a pesti országgyűlésre való kijutása tekintetében több javaslat is született. Az erdélyi választásokkal kapcsolatban Wesselényi Miklós javasolta, hogy az unió elfogadása után, az erdélyi országgyűlésen jelen levő követek közül válasszanak küldötteket a pesti országgyűlés által meghatározott számban.¹³ Ez az elképzelés az erdélyi birtokosság érdekeit tartotta szem előtt, mivel ez a javaslat kizárta volna a választójog kiterjesztését, amint azt a magyarhoni törvény megettette. A minisztertanács Wesselényi javaslatára adott válaszában rámutat, hogy a kormánynak nincs kifogása az ellen, hogy a már megválasztott követek jelenjenek meg a pesti országgyűlésen, de a választás módjára nézve, a törvény által előírtakon túlmenően a kormány semmiféle utasítást nem adhat és azt tanácsolja az erdélyieknek e kérdésben, „*úgy oldják meg, hogy az ottani lakosok közt a minimális súrlódás idéztessék elő*”.¹⁴ Egy másik álláspontra helyezkedtek az új választás hívei, akik közt is megoszlottak a vélemények: vagy a törvényhatósági közgyűlésen választják meg a követeket, vagy a magyarhoni mintára alakított megyei állandó választmányok. Végül a Kolozsvárra összehívott országgyűlésre hárult az a feladat is, hogy több fontos kérdés mellett e problémára is megoldást találjon.

Erdély, az események hatása alatt a problémák megoldását az országgyűléstől várta. A május 29-én Kolozsváron megnyílt országgyűlésen valóban fontos kérdésekről született döntés, azonban ezek nem tudták teljes mértékben feloldani az Erdélyben kialakult feszült helyzetet. A legsürgősebb megoldásra váró kérdések közt megvitatásra kerültek az áprilisi törvények Erdélyre vonatkozó törvénycikkelyei, melyeknek hatásaképpen ezek a királyhágón inneni területeken is érvénybe léptek. A Kolozsváron elfogadott törvények alapját a pozsonyi országgyűlés törvényei képezték, ezek megszavazása nagymértékben befolyásolta az erdélyi 48-as események további alakulását.

Az I. törvénycikk kimondta „*Erdélynek Magyarhonnal egyé alakulását*”, a *pragmatica sancti*ban szentesített birodalmi kapcsolatok épségben tartása mellett, ami törvényesítette az erdélyi követek megjelenését a pesti országgyűlésen. Az erdélyi országgyűlés II. törvénycikke a legközelebbi közös honygyűlésre küldendő követek népképviselet alapján történő választásról szóló határozatot tartalmazza, melynek alapját a Magyarhoni 1848-as évi V. törvénycikke képezte. Az Erdélyben fennálló sajátságos helyzet miatt e törvény teljes mértékű alkalmazása nem volt lehetséges. A választási képesség egyik alapja Erdélyben is a vagyonosság maradt, de

mivel itt az úrbéri rendezés teljes mértékben tisztázatlan volt, a választójogi kritérium alapját nem képezhette az úrbéri telek. Így a törvény kimondta, hogy a vármegyékben, Fogaras vidékén és a székely székeken választói joggal bírnak azok, akik az 1791-es törvény alapján a közgyűléseken ezen joggal fel voltak ruházva, valamint a nem rendezett tanácsú községek mindazon lakói, akik az adólajstrom szerint az 1847-es évre a fejadón kívül legalább 8 Ft. adót fizettek. Tehát Erdélyben a választójogi törvény alapja nem az 1/4 úrbéri telek lett, hanem a befizetett adó. E törvénycikk a továbbiakban kimondja, hogy minden közösség, mely nem képviseltetheti magát az előbbi előírások szerint, közvetett választás során folyhat be a választásokba, minden 100 főt számláló község két képviselő, ennél kisebb települések egy képviselő által.

Ugyanezen törvénycikk 7. paragrafusa az országgyűlésre küldendő követek számát határozta meg. Az előbbieken már bemutatott 1848-as Magyarhoni törvény VII. cikke Erdély számára a közös országgyűlésbe 69 képviselő küldését tette lehetővé. Az erdélyi országgyűlésen megszavazott törvény értelmében Erdély 73 képviselőt küld a legközelebbi országgyűlésre. A két törvény közti különbség annak tulajdonítható, hogy a pozsonyi törvénytervezet során, Erdélyre vonatkozó régebbi adatokat vettek igénybe a honatyák, amelyekben Szamosújvár és Erzsébetváros még nem szerepelt mint szabad királyi város, mivel e jogukat utólag kapták. E tény figyelembe vétele után, e két város is jogot szerzett két-két követ megválasztására.

Mivel az erdélyi országgyűlés csak júniusban szavazta meg a választási törvényt, nem maradt már idő a választási előkészületeknek a törvény által előírt betartására. Így ismét felvetődött annak a lehetősége, hogy az erdélyi országgyűlésen részt vevő képviselők közül válasszák meg a Pestre menő küldötteket. Egy másik lehetőség volt, hogy a választási előkészületekre vonatkozó jogszabályok mellőzésével, a törvényhatóságok közgyűlései felkiáltással válasszák meg a képviselőket a megyei székhelyeken tartott népgyűléseken. Mivel az első javaslat még a törvény megszavazása előtt elvetődött, a kormány és az erdélyi liberális nemesség a képviselők újraválasztását tartották szükségesnek, akár a törvény előírásainak teljes mértékű be nem tartása árán is.

Nézetkülönbségek alakultak ki már az összeírások során. Mivel részben az erdélyi II. törvénycikk, részben a magyarhoni V. törvénycikk alapján tartották a választásokat, melyeknek rendelkezései a választójogi feltételek tekintetében sem voltak azonosak, az összeírás nem lehetett egyöntetű. A választójogi rendelet szerint az összeírást a központi bizottmányok által kinevezett összeíró bizottságok kellett elvégezzék, azonban több helyen nézeteltérés támadt a városi és megyei hatóságok között, az illetékesség tekintetében. Ilyen esetre került sor az Aranyosszékhez tartozó Felvincen,¹⁵ ahol a város meggátolta, a központból kiküldött összeíró bizottmányt, mivel a városi közgyűlés határozata értelmében az összeírást maga a város akarta elvégezni. Hasonló eset történt Szászrégenben is, ahol a város önállóságának megsértésére hivatkoztak, mikor a Torda megyei összeíró bizottmány akarta készíteni a városi választási listákat.

A választási listák összeállítása és az előkészületek megtétele után sor kerülhetett a választási közgyűlések megtartására. E téren is Kolozsvár vezető szerepet töltött be. „*Ha tekintjük Kolozsvár hajdanát, ha végignézzünk jelenén, alig találunk Erdély természetes földabroszán nevezetesebb várost, mint Kolozsvár*” - írja Szilágyi Sándor a későbbi nagy történetíró, az 1848-as évre kiadott Kolozsvári Naptár számában.¹⁶ Valóban az 1848-as erdélyi események központjaként tekinthető Kolozsvár nem cáfolta rá Szilágyi Sándor szavaira. A 48-as polgárjogok adta lehetőséggel is e város élt először, itt került sor az első követválasztásra Erdélyben. Az erdélyi országgyűlés által elfogadott törvények szentesítése előtt a kolozsvári központi választmány megtette az első lépéseket a választási előkészületek útján, így már

június 9-én sor került a közösség tájékoztatására a választási törvény által biztosított jogokról. Június 16-án megkezdődik a követválasztók összeírása, „*ideje is volt, mert a gyűlés az orrunk előtt*” - írta az Ellenőr 26. száma,¹⁷ utalva a közös országgyűlés megnyitásáig maradt rövid időszakra. Már az összeírás során rendellenességet lehet tapasztalni, előfordult, mint ahogy Erdély más választóköreibben is, hogy egyesek attól való félelmükben, hogy e listák összeírása egy nagyobb teher s „*jelesen az úrbérest vesztett nemesség kárpótlására portionak kivétele végett történik*”, távol maradtak az összeírástól, így Kolozsvár lakosságának egy része elvesztette a törvény által első ízben megadott polgári jogokat.

A választási előkészületek megindulásával egyre inkább előtérbe került a megválasztásra kerülő követek kiléte, egyre többen tették fel a kérdést, hogy kiket válasszunk, kik fogják képviselni városunkat. A korabeli sajtó is nagy teret szentel e kérdésnek. Kolozsvár jövőjét szem előtt tartva az Ellenőr egy javaslatot tett, mely szerint az országgyűlések eggyé olvadása után Kolozsvár további fejlődésének alapja és meghatározó tényezője a közlekedés lesz, ezért is a magyar közlekedésügyi minisztert, Széchenyi István grófot javasolja követté választani.¹⁸ A Brassai Sámuel által szerkesztett és kiadott Vasárnapi Újság a megválasztandó követek iránti elvárások alapján azt tartotta, hogy „*vetkezzék le az ó embert*” és a választó érdekeit helyezték „*önös érdekeik elébe.*”¹⁹

Kolozsvár város követválasztásáról a június 26-án megtartott közgyűlésen került sor, melyen e város több ezer szabad polgára vett részt. A választás közfelkiáltás alapján történt, mely során Széchenyi István gróf és Méhes Samu városi tanács tag és a nemzeti liberális mozgalom lapjának, a Kolozsvári Híradónak a főszerkesztője, Kolozsvár város követéül lettek kikiáltva. A lakosság, mely ez alkalommal élvezhette először és így kiterjedésben az új választási törvény által biztosított választójogot, komoly ünnepélyeszerű magaviseletével megmutatá, mennyire méltó a szabadságra. „*Fenséges egyetértés uralkodott a választók körül*” - jellemzi a választásokat az Ellenőr, a választásról beszámoló cikkében.²⁰ Ellenjelöltek nélkül kerülhetett sor a választásra, mivel az egység láttán ezek visszaléptek a megmérettetéstől. A tömeg „*roppant örömmel fogadta az elnök ajkáról elhangzó két nevet*”, ami szintén hozzájárult az ellenjelöltek elhatározásához. Mivel Széchenyi gróf nem volt jelen a követválasztási közgyűlésen, csupán Méhes Samu hitvallását hallgathatta meg a választó tömeg, aki beszédében határozottan a kormány politikájának támogatása mellett nyilatkozott. A közgyűlés bezárása után a lelkes tömeg harsogó zene mellett, a megválasztott köveivel az élen, Széchenyi személyét egy nagyméretű képpel helyettesítve, Méhes Samu otthonához vonult. Este az egész város kivilágítva volt, „*a nép öröme határtalan, első gyakorlataért a követválasztási jognak, melytől századok óta megfosztva volt*”, jellemzi a választás utáni hangulatot az Ellenőr 32. száma.²¹

A közgyűlés elhatározta egy küldöttségnek a fővárosba való menesztését is. Ennek feladata a követválasztásnak és Kolozsvár képviseletének megnyerni Széchenyi grófot. A pesti küldöttség július 5-én tért vissza, de útjukat nem sok siker koronázta, mivel Széchenyi grófot korábban már felkérte Sopron városa a képviseletre. Így a megüresedett tisztségre újabb választást kellett kiírni, melyre július 7-én került sor.

Az első követválasztáson tapasztalt egyetértés megszűnt és heves szópárbajokra került sor e második választáson. A pártok közt nem az elvi kérdések terén volt a nézetkülönbség, hanem a javasolt személyek felett folyt a vita. A konzervatív párt Simon Eleket javasolta, míg a liberális párt Gyergyai Ferencet szerette volna Széchenyi gróf utódjaként megválasztatni. „*Feltüzelt tömeg, gyámoltalan szónok, pattogó, unalmas phrasis, imponálás, tehetség és szellemi tekin-tély nélkül, önnevelés*” - jellemezte a választás második szakaszát.²² Előbb Gyergyait javasolta egyik polgártársa. Egyik párt éljenezte, másik hangoskodott, szitkozódott, így a szónok beszédét a választó tömeg alig hallhatta. A kedélyek csillapodására még a közgyűlést

vezető elnök közbelépése után sem került sor. A másik párt részéről javaslatot tevő szónok beszédét is, mely Simon Eleket javasolta a megválasztásra, a közbekiáltások tették érthetlenné. A zűrzavart még jobban fokozta a szónokok arrogáns magatartása. A szavazás megtartása előtt Simon Elek egy rövid politikai hitvallást tett, mert Gyergyai Ferenc mint országgyűlési bizottmány tagja Pesten tartózkodott és a követválasztáson személyesen nem volt jelen, hitvallást így nem tehetett. Végül a főbíró szavazásra szólította fel a választó tömeget, mely 663 szavazattal, 386 ellenében Gyergyai Ferencet választotta meg országgyűlési követnek. Ezzel véget ért a több mint két héten át tartó választási huzavona, melynek alapján végül is Méhes Samut és Gyergyai Ferencet, mint Kolozsvár város küldötteit választották meg országgyűlési küldöttekké.

A Kolozs megyei küldöttek megválasztására a július elsején tartott közgyűlésen került sor, mely a legnagyobb rendben, pártoskodás nélkül zajlott le, adja hírül az Ellenőr 34. száma.²³ A közgyűlésről összegyűlt nagyszámú választó között jelen voltak a román nemzet képviselői is, kiknek egy román pap is tartott beszédet. Közfelkiáltással a közgyűlés Zeyk Károlyt és Mikes Jánost választotta Kolozs megye képviselőjének.

Az 1848-as magyarhoni és erdélyi választási törvény Kolozs számára egy képviselő küldését tette lehetővé a július 2-án megnyíló országgyűlésre. Az itt megtartott választásokon is nagy harc folyt a mandátum megszerzéséért, már a választók összeírásánál történtek törvénytelen-ségek, mivel egyeseket nem írtak fel a listára, míg másokat kényszerítették a választásra. Az első követválasztó közgyűlésre június 25-én került sor. A tanácsházán egybegyűlt nagy tömeg nem fért be a tanácssterembe, a kívül maradottaknak Szigethi Cseh Sámuel orvos tartott beszédet a választási jogokról, amikor a főbíró feloszlatta a közgyűlést és 27-re újabb választást írt ki. Az újból nagy számban összegyűlt tömeg ismét Szigethihez fordult, mivel közösen követelték, hogy a tanács a választójogi törvényt magyarázza el a választóknak és tegye a választásokat nyilvánossá. Kifejezésre jutott, hogy ha a tanács a törvény által előírt jogokat nem adja meg, helyébe újat választanak. E fellépés hatására a tanács ígéretet tett a kérések betartására, de Szigethinek választási és választhatósági jogát megvonta és mint felségsejtséget és bujtogatót feljelentette. Június 30-án újabb választási ülésre került sor, melyen a helyi tanács jelöltjét, Topler Antal tanácsost követnek választották. A városi tanácsos és a választások során elkövetett törvénytelen-ségek ellen Szigethi Cseh Sámuel petíciót nyújtott be, kérve a történetek kivizsgálását. Azonban a pesti országgyűlés küldötteket igazoló osztálya nem látta bizonyítottnak az erőszakot, a választási jegyzőkönyvet rendben találta, s mivel Topler Antal választását már előzőleg egyébként is igazolta, ennek érvényességét továbbra is fenntartotta, ezáltal érvényesnek ismerve el a június 30-i választást.

A pesti országgyűlésre küldendő marosszéki követek megválasztása is nagy vihangra talált, a korabeli sajtó is nagy teret szentelt ezen kérdésnek. „*Nehéz idők, sok viharzó gyűléseit láttuk Marosszéken, de ennyire szívünket soha egy sem nyomta*” - írja beszámolójában az Ellenőr 38. száma.²⁴ A választások itt is kemény harcokat eredményeztek a megválasztandó széki küldöttek személye körül. Az ellenzéki radikális párt Antal Imre és Berzenczey László volt erdélyi országgyűlési képviselőket akarta kijuttatni a pesti országgyűlésre. Marosszéken a választó közvélemény is mellettük állott, úgy értékelve, hogy nehéz időkben az ellenzék mellett való kitartásuk tanúsította, hogy ezen eszmék kitartó támogatói. Ellenjelöltjeik Horvát István és Kemény Zsigmond, mint a konzervatívok által is támogatott személyek voltak. Bárány Kemény Pál arra hivatkozott, hogy e két említett személy az ország értelmiségének támogatását bírja, ami előnyt jelenthet a későbbiekben. A radikális párt képviselőjelöltjeinek előnye abban állt, hogy míg Antal Imre és Berzenczey László a marosszéki választók számára jól ismert személyek voltak, addig Horvát Istvánról és Kemény Zsigmondról vajmi keveset tudtak, vagy teljesen ismeretlen volt a választók nagy része előtt. Heves szellemi csatározá-

sokra került sor, s ez keserves harc volt olyan testvérelvű személyek között, kiknek összefogására nagyobb szükség soha nem volt, mint a forradalom ezen szakaszában. A választáson a tömeg bizalmát élvező Antal Imre és Berzenczey László szerzett többséget, jogot nyerve Marosszék képviselőit a pesti országgyűlésen. Azonban a csatározások a követek megválasztása után sem szűntek meg, mert a megválasztott követek ellen petíció készült, melynek célja a választások érvénytelenné nyilvánításának és új választások kiírásának elérése volt. Kérésük alátámasztása érdekében aláírásgyűjtés indult meg faluról-falura, főleg tisztviselők irányításával, néhol hivatalos formát is adva ezen akciónak. Bármilyen célja is legyen, állapította meg az Ellenőr 49. száma, törvényes alapja e petíciónak nem lehet, mert a követválasztást a közgyűlés az előre kihirdetett időpontban tartotta meg, a legkisebb törvénytelenség nélkül. A falusi lakosság megnyerése érdekében az ezen társadalmat érintő két legfontosabb tényezőt, a só és az adóztatás kérdését hozták fel a falvanként szervezett gyűléseken az aláírást gyűjtő tisztviselők. Hangoztatták, hogy az utolsó erdélyi országgyűlésre a követeket úgy választották, hogy azok elérjék mind a só árának, mind az adónak a felére csökkentését, amire nem került sor. A pesti országgyűlésre is ezek a követek akarnak megválasztani, újabb megválasztásuk után is azon fognak munkálkodni, hogy a só árát és az adót még jobban megemeljék, sőt még katonáskodást is a nép nyakába akarják sózni, hangoztatták beszédeikben az aláírásokat gyűjtő szónokok, „ezért javasoljuk, hogy az követeket hívják vissza.”²⁵ Akciójuk azonban nem talált támogatásra, nagy visszhangra, ami a július 24-re összehívott széki közgyűlésen is megmutatkozott.

A közgyűlés célja a XVI. törvénycikk értelmében az állandó bizottmány kinevezése lett volna. A közgyűlést megelőzően olyan hírek terjengtek Marosszéken, hogy az igazi célkitűzés nem az állandó bizottmány kinevezése, hanem a megválasztott követek visszahívását szorgalmazva, petíció benyújtása lenne. Ennek hatására a választók „feles számban jelentek meg”. Az egybegyűlt tömeg újból a már megválasztott követek mellett foglalt állást, éltetni kezdve azokat, és a bujtogatókkal való leszámolást követelte. A főkirálybíró az ülést berekesztette, s mivel sem az elnök, sem az alkirálybírák később sem akarták a közgyűlést összehívni, a közgyűlés népgyűléssé alakult át, mely egy petíciót fogadott el, melyben a belügyminisztériumhoz azzal a kéréssel fordult, hogy egy kinevezendő biztos jelenlétében új tisztviselő választási közgyűlést hívjanak össze. A követek visszahívását és új választások kiírását nem sikerült elérni a báró Kemény Pál által támogatott csoportnak, s mivel a mandátumigazoló bizottság a jegyzőkönyvekben sem talált szabálysértést, Antal Imre és Berzenczey László megválasztását érvényesnek ismerte el. Ezáltal ők a képviselőház igazolt tagjai lettek.

Az 1848-as választási törvény Marosvásárhelynek, mint szabad királyi városnak, két képviselő megválasztásának lehetőségét adta meg. Itt is a régi ellenzék és a mostani magyar minisztérium támogatóit választotta meg követeknek Marosvásárhely lakossága. Dobolyi Sándor ügyvéd és újságíró valamint Topler Simon ügyvéd, városi aljegyző fogja képviselni Marosvásárhelyt a július 5-én megnyíló pesti országgyűlésen.

„Az 1848-as év bizonyára nevezetes maradand a történelemben” - írta Hunfalvi Pál, Napló 1848-49 című munkájában,²⁶ ami teljes mértékben érvényes Udvarhelyszék és Udvarhely város történetére is, mely terület és közösség vezér szerepet játszott a 48-as események székelői és erdélyi alakulásában. A márciusi események hírei futótűzként terjedtek szét az egész Székelyföldön lelkesedésbe hozva az egész lakosságot. Udvarhelyszék lakossága április 4-én tartott népgyűlésén elhatározta, hogy egy harminc tagú küldöttséget indít Kolozsvárra, tolmácsolva a szék kérését az erdélyi országgyűlés összehívása érdekében. Ezen óhaját Kolozsváron a küldöttség április 9-én egy beadvánnyal és egy Emlékirattal is sürgette. Ezen beadványoknak is fontos szerepe volt abban, hogy a nehéz és feszült helyzetre való tekintettel azon határozat született, mely szerint az országgyűlést utólagos felsőbb jóváhagyás reményében Teleki

főkormányzó május 29-re Kolozsvárra összehívja. „Így hirdettetett ki - Udvarhelyszék erélyes sürgetésére - az 1848-i május 29-i országgyűlés mely az Uniót létesítette” - írja Jakab Elek,²⁷ valójában ezen óhaj az egész erdélyi magyar társadalom elvárását tükrözte. A visszaérkező küldöttséget nagy lelkesedés fogadta, mely küldöttség magával hozta az unió törvénycikknek a császár által aláírt egy példányát és egy leiratot, mely szerint István nádor felhatalmazást nyert a népképviselői alapján való választásról alkotandó törvény megerősítésére.

A magyarhoni és az erdélyi országgyűlési törvények alapján választott küldötteket Udvarhelyszék és Udvarhely város is a Pesten július 5-én megnyíló országgyűlésre. Az utolsó erdélyi országgyűlés által elfogadott választási törvény Udvarhelyszéknek két képviselő küldését tette lehetővé, míg a városnak egyet. E követek megválasztása érdekében a főkirálybíró értesíti a széket, hogy „országgyűlési követeink megválasztása végett tartandó közgyűlésünknek napjaul folyó év és hó 27. napját tűzte ki”, azaz június 27-ét²⁸. A választási előkészületek megszervezésére egy, az udvarhelyi városi főbírónak címzett átirat ad betekintést, mely szerint „az udvarhelyi Piaczon tartandó közgyűlési néptömeg könnyebben megférhetése tekintetéből - mint, hogy azon nap heti vásár, kedd napja vagyon, a fát hozó szekereket a város végén tartóztassa fel - a Szék ház előtti Piaczra sátorokat készítenni ne engedjen.”²⁹

Az udvarhelyi piactéren, június 27-én tartott közgyűlésen több fontos és aktuális kérdésre került sor. Az addigi főkirálybíró, Macskási Lajos idős korára és betegségére hivatkozva lemondott tisztségéről. A főkirálybírói tisztség betöltése eddig a közgyűlés általi szabad választás, majd felsőbb megerősítés útján történt, most a közgyűlés lemondott ezen jogáról és e hivatalnak választás nélküli betöltési jogát a magyar minisztériumnak ajánlja fel. Mindez által a közgyűlés a megüresedett tisztségre ifj. Bethlen János kinevezését javasolta a minisztériumnak. Napirendi pontként szerepelt a közgyűlésen a jobbágykérdés is, mely során bemutatásra és magyarázatra került a jobbágykérdéssel foglalkozó törvénycikk, minek után a volt országgyűlési képviselők referáltak a Kolozsváron tartott, erdélyi országgyűlésen kifejtett tevékenységükről. Ezután került sor a közgyűlés legfontosabb pontjára, a követek megválasztására. A közgyűlés követeit felkiáltással választotta meg, a Kolozsvári Híradó beszámolója szerint „ellentmondás, sőt a legkisebb corteskedés nélkül.”³⁰ Ennek eredményeként a közgyűlés Pálffy Jánost és ifj. Bethlen Jánost választotta meg Udvarhelyszék küldötteinek. Keller János személyében pótkövetet is választottak, valamely követ távolmaradása esetére. Ugyancsak Keller Jánost választották meg mint Udvarhely város küldöttét. Az országgyűlés munkájának elősegítése céljából a közgyűlés két írnokot is választott, két forint napi bér mellett, a város költségén. Az írnokokat Pálffy javaslata alapján „az eddig adózott székely osztályból választották.”³¹ A közgyűlésen részt vevők végül bizalmat szavaztak a minisztériumnak, ezúton is kifejezést adva támogatásuknak.

Háromszéket a forradalom nagy lelkesedésbe hozta, ami megmutatkozott az április 11-én tartott közgyűlésen is. „A közgyűlést minden rangú és rendű s hitfelekezetű ember óhajtván várta”, számol be az Erdélyi Híradó április 30-i számában.³² Az események felgyorsulása sem tudta ezt a lelkesedést megtörni, ami a közös országgyűlési követek megválasztásáról is elmondható. Erre a Sepsiszentgyörgyön július elsején megtartott közgyűlésen került sor: A közgyűlés egy határozatot fogadott el a már falvanként felállított nemzetörség egyesítéséről és szabályozásáról addig is, míg a kinevezett király biztos át nem veszi az irányítást. Ugyancsak a nemzetörségről hozott törvénycikk értelmében egy újabb határozat született, arra vonatkozóan, hogy 15 nap alatt minden fegyvert fogható személyt össze kell íratni, akik közül egy mozgatható ezred fog alakulni, mely mint IV. Székely Ezred, miniszteri rendelkezés alatt fog állni. A követek megválasztása során a közgyűlés Szentiványi Gábort és Berde Mózeszt kiáltotta ki küldötteikül. Beszámolva a közgyűlésről a Kolozsvári Híradó jellemzése szerint „a

népgyűlés meglehetősen csendben folyt le”,³³ amit csupán egy, a régi rendszerben, „*hírnevet*” szerzett személy zavart meg. A választók és a főbíró egységes fellépése után azonban sikerült a rendet helyreállítani, így a közgyűlés rendben végződhetett.

A háromszéki események híre Csíkban is buzdítólag hatott, minek hatása megmutatkozott a június 14-én Csíksomlyón tartott népgyűlésen is. E gyűlésre a királyi főkormánysház gróf Lázár Lászlót küldte a székelységet e változott viszonyok felőli felvilágosítására, Gál Sándor pedig mint a miniszterelnök küldötté vett részt a közgyűlésen. A gyűlésen megjelenő gróf Lázár Lászlót rokonszenvvel, Gál Sándort lelkesítő éljenzéssel fogadta az egybegyűlt tömeg. A gyűlés megkezdése után Gál Sándor tartott beszédet, majd Mikó Mihály javasolta, hogy a szék a felelős magyar minisztériumnak szavazzon bizalmat. Az összegyűlt 5-6 ezer ember levett főveggel és felemelt kézzel, felkiáltással fejezte ki az unió és a minisztérium iránti lelkesedését.³⁴ Az egyhangú véleménynyilvánítás után, a széki követek megválasztása céljából, Mikó Mihály javasolta egy közelebbi időpontban megtartandó közgyűlés összehívását, melyet azonban az országgyűlés megnyitásáig maradt idő sürgetése miatt, az egybegyűlt tömeg elvetett, indítványozva a követek azonnali megválasztását. Így a javaslatok elhangzása után, a közgyűlés Csík-, Gyergyó-, Kászonsház követeiként a pesti országgyűlésre Mikó Mihály ügyvédet, gyergyósházai jegyzőt és Mihály Gergelyt választotta, pótkövetek pedig Gál Sándor és Antalfi Gábor lettek. Az előbbi, miután az iránta tanúsított bizalomért köszönetet mondott, helyi elfoglaltságaira való hivatkozással lemondott a megtisztelő tisztségről.³⁵ A csíkszeredai városi küldött megválasztása már nem hozott ilyen egységes kiállást és a tisztség betöltése csupán hosszas huzavona után dőlt el. A követválasztás érdekében tartott első közgyűlés június 16-án Horváth Dánielt választotta meg küldöttnek, amit azonban a városi tanács törvénytelennek nyilvánított és egy petíciót nyújtott be a minisztériumhoz. Együttal a tanács új választásokat írt ki július elsejére, amelyen titkos szavazással Erős Elek helyi tanácsos szerzett többséget. A megismételt választás ellen is petíció érkezett az országgyűléshez, melyet több tanácsbeli tag és választó nyújtott be. A képviselőház vizsgálatot rendelt el és ennek végrehajtására Udvarhelysházát kérte fel, azonban a vizsgálat eredménytelenül zárult.³⁶ Az első választáson többséget szerző Horváth Dániel mandátuma július 6-án került az igazoló bizottság elé és mivel a jegyzőkönyvben nem talált szabálytalanságot a képviselő mandátumát érvényesnek ismerte el a bizottság.

A nemzetiségek által is lakott területeken a politikai harc már jóval korábban megkezdődött. A márciusi bécsi és pesti események a románok és szász lakosság körében is nagy visszhangra talált, azonban ez a lelkesedés csupán a kezdeti időszakra (március-április) volt jellemző. Az áprilisi törvények által kimondott unió már az erdélyi országgyűlés elfogadása előtt nagy vitákat váltott ki a nemzetiségek körében. Az unió kérdésének tárgyalása meghaladja e dolgozat célkitűzéseit, de mivel az általam bemutatott téma szoros összefüggésben van ezzel, nem kerülhetjük meg, ugyanis nem alkothatnánk valós képet a választásokon elfoglalt álláspontok tekintetében, mely kérdés a nemzetiségek által lakott területeken még nagyobb súllyal jelentkezett. Az erdélyi országgyűlésnek nem könnyű feladat jutott, „*kielégíteni a kedélyek és igények fölizgatottságának e korában, néhány nap alatt, annyi féle nemzet-, vallás- s osztályok követeléseit, ... úgy, hogy midőn egyfelől csendesíteni akar ne növelje más felől az elégedetlenség számát*”, összegzi az erdélyi országgyűlésről szóló beszámolójában a Pesti Hírlap.³⁷ Egyrészt a régi nemesség előjogaihoz való ragaszkodása, másrészt a nemzetiségi törekvések olyan ellentéteket szültek, melyeket nagyon nehéz volt összhangba hozni a magyar forradalom törekvéseivel. A reformmozgalom vezetői felismerték a nemzeti kérdésben feszülő ellentéteket és megkíséreltek kiutat keresni a nehéz helyzetből, ami csakis az alkotmányos jogok kiterjesztése által valósulhatott volna meg.

A pesti és kolozsvári törvényekkel a magyar liberális nemesség szerette volna megnyerni a románságot az unió ügyének, de az egyenlő polgárjogi eszme bármennyire is haladó volt nem elégítette ki a románság teljes elvárásait. A kezdeti lelkesedés időszakában a román nemzeti mozgalom egyes vezetői, Șaguna és Leményi püspökökkel az élen, bizonyos feltételek mellett készek voltak elfogadni az uniót, azonban ez rövid életűnek mutatkozott és nem bizonyult általánosan elfogadott álláspontnak. Amint azt Șaguna püspök egyik levele is alátámasztja, a román vezetők egy része az áprilisi törvények által biztosítva látták nemzetiségi sérelmeik megoldását. *„Mivel vallásunk azon méltóságba emeltetett, amelyben a többi vallások vannak és így nekem is jogom van az országgyűlésen lenni, itt fogok maradni egy időre, ... és a tehetségem és az igazság szerint működni fogok mindnyájunk hasznára”* - írja az Innsbruckból hazafele útját megszakító püspök Pestről, június 18-án.³⁸ A kezdeti feltételekhez kötött állásfoglalás az unióval szemben a májusi események során nagy mértékű változáson ment át. A május 15-én kezdődött balázsfalvi gyűlésen már a román értelmiség radikális szárnya által megfogalmazott, a nemzeti törekvéseket 16 pontban tömörítő kiáltványa az unió ellen foglalt állást. *„Míg az egész román nemzet nem lesz jelen az országgyűlésen, addig óvást teszünk minden unió ellen”*, hangzott Báruțiu proklamációjában.³⁹ Így túlsúlyra jutott azon politikai nézet, hogy míg politikai nemzetként nem lesz elismerve a román nemzet, addig mindenféle uniót ellenezni fognak. A román értelmiség által kidolgozott politikai program nagymértékben befolyásolta a román nemzetiségi lakosság viszonyulását az országgyűlési választásokhoz is. Már az összeírások során a román ajkú lakosság nagyszámú távolmaradása tapasztalható a nemzetiségi területeken. A Kolozsvári Híradó szavaival élve ezen *„kiszámításból történt távolmaradás”* ellenére a román nemzetiség által lakott területeken is sor került a követválasztásokra, így Belső-Szolnok vármegyében is, ahol a megtartott választások nem voltak mentesek a balázsfalvi kiáltványban megfogalmazott nemzetiségi törekvésektől. Az előleges összeírást végző bizottság már a választásra jogosult személyek névsorának összeállítása során nehézségekbe ütközött. A vádi eljárásban összeírást végző bizottság jelentette, hogy egy faluból sem akarnak képviselőket választani, mivel a balázsfalvi népi gyűlésen erre fogadalmat tettek. *„Jogokat már adtunk - írta a Kolozsvári Híradó - neveljünk embereket is, kik azzal élni tudnak”*, akik a törvény által biztosított lehetőségek kihasználásával saját nemzeti képviselőit minél nagyobb számban képesek bejuttatni az országgyűlésre.⁴⁰ Ennek a passzív távolmaradásnak tudható be, hogy a román nemzetiség Belső-Szolnok vármegye képviselője a szavazatok során csak a negyedik helyet tudta megszerezni 123 szavazattal, annak ellenére, hogy a választási joggal rendelkező román lakosság számaránya a vármegyében ennél jóval magasabb.

Már a május 4-én tartott megyegyűlésen, a közfelkiáltás útján megválasztott követeket felhatalmazta a közgyűlés, hogy a közelebbről Pesten összehívandó közös országgyűlésen a megyét is képviseljék, mint egyben erre is megválasztott követek. A május 4-i megyegyűlésen Torma József és Weér Farkas került megválasztásra. Ez utóbbit utólag a minisztérium Belső-Szolnok vármegye főispánjává nevezte ki, ami meghiusította Pestre való felutazását, így új választás kiírására volt szükség. Az új követválasztó közgyűlésre, melyen az új főispán beiktatása is megtörtént, július 5-én került sor. Annak ellenére, hogy a főbíró büntetést helyezett kilátásba a meg nem jelentekkel szemben, a közgyűlésen a választásra jogosultaknak alig fele jelent meg. Ennek ellenére is ismét a régi ellenzék hívei kerültek megválasztásra. Az erdélyi országgyűlésen is részt vevő Torma József ügyvéd kapta a legtöbb szavazatot, 1249-et, míg a megye második követe, öccse Torma István lett 1039 szavazattal.⁴¹ A jelöltek között szerepelt még Weér Sándor, aki utólag visszalépett és báró Jósika Miklós, aki 175 szavazatot kapott, valamint a már említett Hosszú Demeter loan görög katolikus alesperes 123 szavazattal. A megválasztott követek a kormány támogatására tettek fogadalmat, míg végül a közgyűlés a Weér Farkas által szövegezett felirat elfogadásával bizalmat szavazott a minisztériumnak.

Doboka vármegye június 4-én tartotta a követválasztó közgyűlését, amelyre Bonchidán került sor. A választási hangulatot nagymértékben befolyásolta e vármegyében is a már megmutatkozó nemzetiségi ellentét, amit még inkább fokozott a vármegyén átutazó Pap Sándor izgató akciója.⁴² A június 4-i közgyűlés az új alispán beiktatásával vette kezdetét, a lemondott báró Jósika Lajos helyére a minisztérium gróf Béldi Ferencet nevezte ki a főispáni tisztségre. Hivatali beiktatása után a minisztérium több rendelete került bemutatásra. „*A minisztérium rendeleteit örömmel vettük, mert alkalmat adott érezni, hogy kormánya alatt állunk*”, jellemezte a megnyilvánuló közhangulatot az Ellenőr 38. száma. Ezután került sor a pesti országgyűlésre küldendő követek megválasztására, melyen a választók akarata egyöntetűen a felső kerületi főbíró gróf Wass Sámuel és Alexandru Bohățel személye körül összpontosult. Habár a közgyűlés a megválasztott követeket nem látta el utasítással, az Erdélyben meghonosodott szokás szerint a két küldött rövid hitvallást tett politikai nézeteiről, mely a szabadság, testvériség és jogegyenlőség elveit véve alapul, a felelős minisztérium támogatását és a monarchiának az alkotmányosság alapján történő tiszteletben tartását tűzte ki tevékenységük alapvető meghatározójaként.

Nagy érdeklődés előzte meg a Torda vármegyében megtartott követválasztást is. Azonban már az összeírások során nehézségek adódtak, ami késleltette a választás megtartását. Ennek egyik oka a vármegye nagy kiterjedése volt, ami késleltette a választók és jelöltek megjelenését a vármegye székhelyén. Már az összeírás közben nézetkülönbségek adódtak a megyei és a városi hivatalok között az összeírást illető jog tekintetében. Szászrégenben a városi tanács akarta az összeírást elvégezni, amit a megyei hatóságok nem engedélyeztek. Így a megyei központi választmányi bizottság állította össze a választási listát. A városi tanács petíciót nyújtott be az országgyűléshez, azzal vádolva a megyei hivatalt, hogy megsértette a város önállóságát.

Nagy izgalommal várták a választásokat a megye székhelyén, Tordán is. A választást megelőzően, a városi kaszinóban több összejövetelre került sor, melyen több mint félszáz személy vett részt. Ezen összejöveteleken egy kiáltvány született, mely a választásra készülő jelöltekkel szemben támasztott igényeket, elvárásokat tartalmazta. E kiáltvány által megfogalmazott első szempont, hogy a jelölt ismert politikai hitvallású személy legyen, aki az emberiséggel összhangzó szabadelvűségnek ne csak újabb kori vallója, hanem a nehéz idők során is kitartott ezen elvek mellett. Egy újabb elvárás, hogy „*bírjon annyi lelki tehetséggel, hogy ezen alapító országgyűlés nagy feladatai megoldásában használható segéd lehessen*”.⁴³ Megfogalmazódott az összefogás, az egységes fellépés igénye, amit elsősorban a kevés küldött jelölt által lehetett volna megvalósítani, de ami nem jött létre. Ahogy az Ellenőr 33. számában Nagy Miklós tudósító megfogalmazta „*megyénknek annyi követ lenni akarója van, mint Nagy Sándornak a hány hercege volt, mikor birodalma feloszlott*”.

Az összeírási folyamat, valamint a szükséges választási előkészületek elhúzódása miatt a követválasztó gyűlésre itt is a pesti országgyűlés megnyitásának kitűzött időpontja után, július 5-én került sor. Torda vármegye felső választókerületében Korodi Sámuel, míg az alsó kerületben Demény József szerezte meg a szavazatok többségét.

Küküllővármegye küldötteinek megválasztása is ugyanebben az időszakban, július 5-én került sor, amikor az új főispán beiktatása is megtörtént. A választást megelőzően egy proklamáció keringett a vármegyében, mely a minisztérium eljárását támadta az új főispán kinevezésével kapcsolatosan, és melynek szerzője a régi rend hívei közül került ki. A proklamáció egyben az új főispán személyét is támadta, mely által visszalépésre akarta kényszeríteni. Így a július 5-i választás még nagyobb érdeklődésre tarthatott számot, mivel a régi rend hívei a „*március 15-i elhervadt reményvirág*” akarták a választásokkal új életre kelteni. Július 5-én az egykor még nagy befolyással bíró Földvári nyitotta meg a követválasztó közgyűlést. A megnyitóbeszéd

után egy kormányshéki rendelet felolvasására került sor, mely tudatta a közgyűléssel Bánffy János kinevezését. A hír hallatán, mivel az említett nem volt jelen a közgyűlésen, egy küldöttség indult az újonnan kinevezett főispánhoz, akit megérkezésekor kitörő éljenzés fogadott az egybegyűlt választók részéről. Az új főispán egy rövid beköszöntő beszédet tartott, melyben elhangzott, hogy „*a hivatalt nem kereste, de megkínálták vele*”. A nemzetgyűlésre meghívó rendelet felolvasása után a követválasztás került napirendre. A gróf Teleki Domokos neve hallatán „*leírhatatlan öröm zúgta át a termet*” - számol be az Ellenőr hasábjain Mártonffi Ignác.⁴⁴ A székelyudvarhelyi református főtanoda főgondnoka reformpolitikusként és az új felelős magyar minisztérium elkötelezettjeként nagy elismerésnek örvendett nem csak e vármegye, de Erdély egész választóközössége részéről, így Küküllő vármegye alsó választókerülete őt kérte meg a képviselőre. A vármegye felső kerületében gróf Haller Lajos került megválasztásra, aki egy rövid politikai hitvallást tett, melynek vezéreszméje a már régóta várt szabadság-testvériség-egyenlőségen alapult, így a követválasztás Küküllő vármegyében is az új eszmék győzelmét hozta.

Annak ellenére, hogy Aranyosszék területe a többi választókerületekhez viszonyítva jóval kisebb, a többi vármegyékhez és székekhez hasonlóan, két képviselő megválasztására kapott felhatalmazást mind a magyarhoni, mind az. erdélyi választási törvény által. A követválasztás eszközlésével központi bizottmány alakult, mely Aranyosszék területi kiterjedésére való tekintettel elhatározta, hogy különálló kerületeket létrehozni nincs szükség. A népképviselő alapján tartandó választásra Szentiván hó, azaz június 27-28-án tartott közgyűlésen került sor, melyen a pesti országgyűlésre Aranyosszéket képviselő egyik követként Zeyk József földbirtokos, reformpolitikus, a nagyenyedi református kerület algondnoka lett javasolva, a második követ pedig Fejér Márton ügyvéd, a kolozsvári unitárius főiskola gondnoka. Megválasztásukra a közgyűlés másodnapján került sor, a résztvevők egyhangú közfelkiáltással ruházván fel a két személyt. „*Népünk megért a szabadságra, megválasztó követeinket oly lelkesedéssel, melyet csak alkotmányos nemzetnél láthatni*” - számol be a választási eseményekről a Kolozsvári Híradó. A választás lefolyását két szóval teljes mértékben ki lehet fejezni: rend és lelkesültség, amint az kiderül a már említett lap beszámolójából is, és ami a minisztérium iránti bizalmat is kifejezi. „*Egyetemünk most valóban képviselve van*” - írta ugyanazon lap, amit a helyi képviselők kijutása a közös országgyűlésre biztosít.

Alsó-Fehér vármegyében is megválasztásra kerültek a pesti országgyűlésre küldendő követek. E vármegye közgyűlésére Nagyenyeden került sor július 3-án, mely az eddig szokásos gyűlésektől eltérően egész másként zajlott. „*A földművelők képviselői, a veres és kék öves román lelkészek, városi polgárok a zöld asztal szomszédságában jelenték, miképp ezen gyűlés valami egyéb az eddigi tekintetes rendek gyűlésénél. S mily más nemű vala a lelkesedés*” - számol be a választásról a Kolozsvári Híradó 38. Száma.⁴⁵ Az új főispán, báró Kemény István tisztségébe való beiktatására is sor került e közgyűlésen, kinek székfoglaló beszéde után az egybegyűlt közfelkiáltással gróf Teleki Domokost és báró Kemény Domokost rendes, míg Fosztó Ferencet pótfőkövetékké kiáltották ki. Mivel gróf Teleki Domokost Küküllő vármegye is követének választja, e vármegye második követe Fosztó Ferenc lett.

Felső-Fehér vármegyében sorra kerülő választási események nem voltak mentesek a nemzeti-ségi ellentétektől. A közgyűlésre július 4-én, Szentmártonfalván került sor, melyen Horváth János új főispán beiktatása is megtörtént egy rövid székfoglaló beszéd után. E kinevezésért a közgyűlés egy felirat útján bizalmat szavazott, majd a képviselők megválasztása került napirendre. „*Követekül egyes akarattal*”, amint a Kolozsvári Híradó fogalmaz,⁴⁶ Horváth Istvánt és Pócsa Ferencet kiáltotta ki a közgyűlés. A megyei választások ellen már július 4-én, azaz még a választás napján petíciót adott be a románság, melyet lelkészek, tanárok és választók írtak alá, azonban a petíciót a főispánhoz és a kormányshékhöz címezték és innen

csak augusztus 12-én érkezett meg az országgyűléshez. Mivel a törvény által meghatározott határidőt meghaladva érkezett az óvás a képviselőházi bizottsághoz, formális okokra hivatkozva az nem vette érdemi tárgyalás alá a petíciót, így a már korábban törvényesnek elfogadott választást továbbra is érvényesnek ismerte el.

A Hunyad megyei képviselőválasztó közgyűlésre július 10-én került sor. A Déván megtartott közgyűlés egy kisebb katonai parádéhoz hasonlított, mivel a lozádi, harói, algyógyi őrsereg katonai rendben, zászlóval és dobbal kísérve vonult be Dévára, ahol a helyi őrsereg ünnepélyesen fogadta. A katonai díszbevonuláson részt vett a Hátszeg vidéki őrsereg lovas csoportja is, mely a gyalogsággal együtt vonult a megyeház udvarára, ahol a közgyűlést tartották. A gyűlést az új főispán, gróf Kún Gergely egyszerű székfoglaló beszéddel nyitotta meg. Követválasztás során a jelenlevők egyöntetűen báró Győrfi Sámuel és Gyulai Lajos grófot választották meg. Az erdélyi országgyűlésen e megyét képviselő követet, Kukucsi Eleket saját kérésére nem választották újra. Pótkövetnek Váradi Ádámot kiáltották ki.

A választások a szászok körében megosztott visszhangra találtak. Kezdeti események hatása alatt a Szászföldön is örömmel fogadták az uniót, az egyetlen Nagyszeben kivételével, amely mindvégig, kisebb-nagyobb határozottsággal de kitartott az unióellenes magatartás mellett, ami a reakció számára egy biztos támpontot jelenthetett Erdélyben. A többi szász város feltétel nélkül, mint például Szászváros, Segesvár, Szászsebes, vagy bizonyos feltételek mellett, mint Brassó, Beszterce, készek voltak elfogadni az uniót:

Brassó és Nagyszeben hosszú időn keresztül álltak egymással szemben az unió kérdésében elfoglalt álláspontjuk miatt. Ha „*Magyarországgal való egyesülés a német nemzetet megóvjá, akkor nem is lehet kívánatosabbat a szászok számára gondolni, mint Erdély egyesülését Magyarországgal*” - összegzi a brassói álláspontot a Brassóban megjelenő Siebenbürger Wochenblatt április 27-i száma.⁴⁷ Az erdélyi országgyűlésen jelen levő követ, Goosz Károly is az unió mellett foglalt állást, azzal a feltétellel, hogy a practica sanctio érvényben maradjon és a szász beligazgatásban ismerjék el és tartsák tiszteletben a német nyelv használatát.

Brassó a választások során is előkelő helyet foglalt el, mivel már július 4-én megválasztotta küldötteit, azonban nem egy népgyűlés keretein belül, hanem falvakon belül, a városban céhek és testületenként.⁴⁸

Segesvár a június 6-án tartott gyűlésen az unióellenes tanácsot „*lehurrogva*” választotta meg küldötteit. Besztercén már július elsején megválasztásra kerültek a közös országgyűlésre menő küldöttek, azonban Stebringer Dániel mandátumát az igazoló bizottság nem fogadta el, mivel jelölése a választójogi előírások be nem tartásával történt. A választójogi törvény 6. paragrafusa kimondta, hogy a törvényhozás nyelve egyedül a magyar, aminek ismerete elengedhetetlen feltétele a választhatóságnak. E paragrafus előírásainak azonban az említett képviselő nem felelt meg.

Az unió ellenes tábor legbiztosabb szálláshelyének Nagyszeben bizonyult, ez lett az erdélyi reakció központja. A forradalom kezdeti szakaszában még a helyi kaszinóban magyarok és szászok együtt olvasták a lapokat, vitatták a napi kérdéseket, de már május elején ez megváltozott. A kaszinó tagjai külön csoportokban kezdtek oszlani, amint az Jakab Elek visszaemlékezéseiből is kiderül. A márciusi szabad eszmék és vívmányok rövid idő alatt a régi helyi társadalmi viszonyok megbomlását idézték elő. „*A magyarságnak az unió tárgyában némi osztentanciával... kifejezett célja felébresztette az oláh és szász nemzetiségűek féltékenységet*”, ami a későbbiekben még inkább megmutatkozott.⁴⁹ „*A mi akciónk náluk reakciót költött*”, melynek nyílt színrelépése a Teleki fő kormányzó május 3-i szebeni látogatása után történt meg, ami a nemzeti színű (sárga, piros, fekete) zászlók kitűzésével és a bécsi, insbrucki küldöttség

céljaiból is egyértelműen kitűnik. A májusi szebeni népgyűlésen elfogadott pontokkal sikerült a királyföldi románságot is megnyerni az antiunionista tábornak, így június 9-én már közös szász - román gyűlést tartottak. A június 11-én a császár által fogadott küldöttség már csak az unió szentesítésének hírével térhetett vissza Szebenbe.

A mindvégig unióellenes álláspont kitartása ellenére, Nagyszeben az erdélyi kerületek közül ha utolsónak is, de megtartotta követválasztását. „*Miután Nagyszeben mintegy három hónapig Keine Union-t kiáltott*”, végre választási előkészületekre tett lépéseket és megválasztotta követeit, amint arról a Kolozsvári Híradó is beszámol.⁵⁰ A választást július 20-án tartották meg, melyen követekké Schmidth Henriket és Rosenfeld Józsefet választották, ezzel Erdélyben is lezárultak a majdnem két hónapon át tartó követválasztási események.

Noha a választások nem hoztak forradalmi változásokat az országgyűlés összetételében, mégis bizonyos pozitív eredményekkel jártak. A kormány mögött álló reformpárt megerősödött, míg a konzervatívok teljesen lemorzsolódtak. Az első népképviselési választás megmutatta, hogy egy viszonylag demokratikus választójog törvénybeiktatása magában véve még nem garantálja azt, hogy a választójogba újonnan bekapcsolt tömegek élni is tudnak e jogokkal.

JEGYZETEK

1. **Kosáry Domokos:** *Újjáépítés és polgárosodás 1711-1867.* Magyarok Európában Ill. Bp. 1990. 322. (a továbbiakban **Kosáry**);
2. Kosáry 330.
3. **Szabó Ervin:** *Társadalmi és pártharcok a 48-49-es forradalomban.* Bp., 1949. 33. (a továbbiakban **Szabó**).
4. Kosáry 332.
5. **Csizmadia Andor:** *Magyar választási rendszer 1848-49-ben.* Bp., 1965. 57. (a továbbiakban **Csizmadia**).
6. **Irányi Dániel, Charles-Luis Chassin:** *A magyar forradalom politikai története 1848-49.* I. Bp., 1989. 175.
7. A nők, e kor szellemében, a polgári választójog hagyományaival rendelkező államokban (Anglia, Franciaország, Belgium) sem bírtak választójoggal.
8. Az országban 619,5 ezer olyan volt jobbágy család mellett, amely legalább 1/4 telekkel bírt, 911,7 ezer zsellércsalád élt, amely ennek híján kimaradt a választók köréből.
9. **Beér József, Csizmadia Andor:** *1848-49 népképviselési országgyűlés.* Bp., 1954. 65.
10. Szabó i.m. 146.
11. A francia, angol és belga törvények 30 évnél állapítják meg a korhatárt.
12. **Kőváry László:** *Okmánytár az 1848-49-es eseményekhez.* Kolozsvár, 1861. 117.
13. Csizmadia 79.
14. uo.
15. Június 19-én.
16. **Szilágyi Sándor:** *Kolozsvári Naptár 1848-as szökőévre.* Kolozsvár, 1847. 21.
17. Ellenőr. 1848 június 18.

18. uo.
19. Vasárnapi Újság. 1848. július 9.
20. Ellenőr. 1848. júl. 27.
21. Ellenőr. 1848. júl. 26.
22. Ellenőr. 1848. júl. 11.
23. Ellenőr. 1848. júl. 2.
24. Ellenőr. 1848. júl. 26.
25. Ellenőr. 1848. júl. 26.
26. **Hunfalvy Pál**: *Napló 1848-49*. Bp., 1986. 54.
27. **Jakab Elek, Szádeczky Lajos**: *Udvarhely vármegye története a legrégibb időktől 1849-ig*. Bp., 1901. 561.
28. Udvarhelyszék levéltára a Kolozsvári Állami Levéltárban. A tiszti székülés jegyzőkönyve. 688/1848.
29. Uo. 720/1848.
30. Kolozsvári Híradó. 1848 július 2.
31. Uo.
32. Erdélyi Híradó. 1848 április 30.
33. Kolozsvári Híradó. 1848. augusztus 2.
34. **Jakab Elek**: *Szabadságharcunk történetéhez visszaemlékezés 1848-49*. Bp., 1881. 257. (a továbbiakban **Jakab**).
35. Kolozsvári Híradó. 1848 július. 9.
36. Csizmadia. i. m. 96.
37. Pesti Hírlap. 1848. június 8.
38. Történeti Lapok. (szerk. K. Papp Miklós) Kolozsvár, 1875. 734.
39. **V. Cheresteşiu, Şt. Pascu**: *Revoluția de la 1848/49 din Transilvania*. I. 36.
40. Kolozsvári Híradó. 1848 július 7.
41. Kolozsvári Híradó. 1848 július 1.
42. Ellenőr. 1848 július 9.
43. Ellenőr. 1848 június 30.
44. Ellenőr. 1848 július 11.
45. Kolozsvári Híradó. 1848 augusztus 3.
46. Kolozsvári Híradó. 1848 augusztus 4.
47. **Böződi György**: *Erdély szabadságharca 1848-49. A hivatalos iratok levelezések és hírlapok tükrében*. Kolozsvár, 1945. 17.
48. Kolozsvári Híradó. 1848 július 20.
49. Jakab 120.
50. Kolozsvári Híradó. 1848 augusztus 1.

GIDÓ CSABA

Az 1902-es tusnádi székely kongresszus és a székely kivándorlás kérdése

Előzmények

Székelyföld a történelem folyamán egy sajátos gazdasági, társadalmi és kulturális entitást képezett a Kárpát-medencében. A XIX. században a székely gazdasági és társadalmi élet válságos időszakba érkezett. Székelyföld mind etnikai, mind földrajzi szempontból egy elszigetelt térséget alkotott Erdély keleti határvidékén, körülveve románok és szászok lakta területekkel. A székelység eladósodása és elvándorlása a kortársak szemében az erdélyi magyarság fennmaradását kérdőjelezi meg és felgyorsítja az itteni magyarság asszimilációját, valamint más nemzetek javára történő területvesztését. A XIX. század végén a székelység problémája kilép a helyi, valamint állampolitikai keretektől és az egész magyarság nemzeti problémájává válik. A székelység ugyanis meghatározó erő volt a Kárpát-medencei magyarság jelenében és jövőjében. A történelem folyamán a Székelyföld, a magyarság legkeletibb védőbástyájaként volt és van számon tartva, amely megakadályozza az erdélyi magyarság felszívódását az egyre terebélyesedő román nemzettestbe. A XIX. században a nemzeti ébredés és nacionalizmus századában a nagyfokú kivándorlás következtében a kortársak szemében ez a védőbástya az összeomlás szélére sodródott. A nyelvi nacionalizmus megjelenése folytán a közép és kelet európai nemzetek - köztük a magyarság is - kezdtek számot vetni a maguk helyzetével, a nyelvi erőviszonyok szempontjából is: azok a nemzetek, amelyeknek történeti határa mellett nyelvrokonok éltek vagy melyeknek már nem is voltak történelmi határai, kitűzték az összes nyelvtársak egyesítésének programját; azok pedig, melyeknek történeti területén más nyelvűek éltek kitűzték az egy nyelvű nemzeti állam programját. Mindkét törekvésnek egy volt a lényege: etnikai tényezőkkel alátámasztani a politikai lét bizonytalanságát.¹ A magyar nemzet vezető személyiségei, kezdve Kossuth Lajostól az egy nyelvű nemzeti állam megteremtésének sarkalatos pontjaként kezelték a székely kivándorlás problémáját, amelyet a székely népfelesleg Magyarország gyéren, vagy más nemzetek által lakott területére való irányításával véltek megoldani. Már a reformkorban több vezető személyiség és jeles értelmiségi felfigyelt a székelyföldi gazdasági, társadalmi bajokra és ennek hatására felvetették a kivándorolt székelység, valamint a moldvai csángóság hazatelepítésének gondolatát. *„Mennyivel erősebb volna Erdély, ha az Oláhországba vándoroltakat saját kebelében bírhatná. Véleményünk szerint az országgyűlésnek kellene akadályozni s a kimehetést szorosabb határok közé szorítani. Mennyi néptelen helyei vannak Erdélynek és a testvérhonnak, hol azok letelepedhettek volna! A Mezőségen, magyarhon pusztáin mennyi ember megférhetne, ha azt vesszük fel, hogy a népesség miatt vándorolnak el...”*² Az Erdélyi Híradó egy későbbi lapszámában szintén egy névtelen cikkíró kifejezi aggodalmát amiatt, hogy a székely kivándorlás kérdésének halogatása később még megbosszulhatja magát: *„Jöhet idő, midőn azon eredmények, miket ezen mulasztásunk honunk betelepítését mindenek előtt véreinkkel eszközölni idézett elő, maradékaink átkát vonandja egykor fejünkre. Szóval jöhet idő, midőn eme hanyagság felett drágán fogja magát rajtunk megbosszulni.”*³ A XIX. század negyvenes éveiben láttak napvilágot a székely kivándorlás megakadályozását, valamint a moldvai magyarság hazatelepítését célzó első tervezetek. 1848-ban az újonnan megalakult magyar forradalmi kormány több ízben vita alá bocsátotta a székelyföldi jobbágysággal kapcsolatos, illetve a székelység gazdasági és

szociális helyzetének javítására irányuló elképzeléseit. Kossuth Lajos 1848 nyarán felkarolta Perényi Zsigmond azon javaslatát, hogy a székely jobbágycsűdést s általában a túlnépesedés miatt elszegényedett székelység jövőjét a Magyarországra való áttelepítéssel oldják meg. A székelységgel egy időben került volna sor a moldovai, mintegy 40 000 főre becsült csángóság áttelepítésére is.⁴ „*A határszélek biztosítása egy részről - másrésztől a nemzetiség érdeke igen fontosá teszi, hogy a túlnépesedett székely vidékek, nem különben a moldvai csángómagyarok Magyarországba s különösen a Bánátba telepíttessenek - oly tömegekben, melyek szükség esetén az ellenségnek ellenállni, minden esetre pedig nemzetiségüket fenntartani képesek legyenek.*” Ekképpen indokolta Kossuth az áttelepítést, és ez ügyben 1848. július 26-án törvényjavaslatot nyújtott be.⁵ A képviselőház augusztus elsején némi módosítással törvényerőre emelte Kossuth előterjesztését. Majd a következő napon Kossuth Berzenczey Lászlót kinevezte miniszteri biztossá a telepítés lebonyolítására. Berzenczey hozzá is kezdett az előkészületekhez, de végül is az áttelepítésből semmi sem lett részben a Délvidéken bekövetkezett háborús állapotok miatt, részben pedig amiatt, hogy a székelység nem volt hajlandó a tömeges áttelepedésre.⁶

Az 1848-49-es forradalmat követően egyre nagyobb nyilvánosságot kapott a székelység és a székely kivándorlás problémája. Az erdélyi sajtókban első sorban a Kolozsvári Közlönyben jelent meg számos cikk erről, valamint a román fejedelemségekben létező magyar telepekről. Gróf Kálnoki Dénes a székely kivándorlás okait a feudális kötöttségek megszűnésében, a román fejedelemségek közelségében, az ottani munkabér nagyságában és az élelmiszer olcsóságában látta. Ehhez társul „*azon körülmény, hogy a székely lányok közül többen földbirtokhoz mentek férjhez és egy-két mesterlegény kedvező helyzetbe jutott, a népet annyira elszédítette, hogy a jelenben a kivándorlás valószínű betegséggé fajult.*”⁷ Az értelmiség egy elenyésző része azt próbálta bizonyítani, hogy a kivándorlás előnyökkel jár a magyar hazára nézve. Ugyanis szerintük a kivándorolt munkaerő jelentős pénzösszegekkel támogatja az itthon maradottakat és a kivándorlásból az országnak is jelentős haszna van, mivel nagy összegek folynak így be az ország területére. Az 1860-as években több tisztségviselő a kivándorlásban a fennálló társadalmi bajok megoldásának egyik spontán eszközét látta. Véleményük szerint ugyanis csak a „*férge, a söpredék*” távozik, amely itthon csak bajt okozna. A XIX. század közepétől, az államhatalmi szervek szemé láttára, szerteágazó emberkereskedés bontakozott ki. Székely szekeresek fuvarozták háziipari cikkekkel és borvízzel Romániába a munkát kereső cselédeket, inasokat, munkásokat vagy akár gyerekeket. A kialakult viisszás helyzetért felelősséget érző székely értelmiség, valamint a Romániában tartózkodó magyarság vezető személyiségei több alkalommal is felhívást intéztek a bécsi, majd budapesti hatóságokhoz az elburjánzott emberkereskedelem megállítása érdekében.

Koós Ferenc bukaresti református esperes a 60-as években tanúja volt, hogy „*csiki székely szekeresek valódi emberkereskedést kezdtek volt folytatni a csiki leányokkal és 12-14 éves fiukkal.*”⁸ A többszöri tiltakozás eredményeként a magyar hatóságok a hatvanas évek végén intézkedéseket hoznak a kiskorúak kiutazásának megszigorítására, de a felnöttek kiáramlását semmi sem gátolta. A magyar kormány kivándorlási politikájával kapcsolatosan meg kell említeni, hogy ez idő tájt jelentős volt a felvilágosodás doktrínáinak hatása, amelyek kihangsúlyozták az egyén jogait saját sorsának eldöntéséhez. A liberális gondolkodástól idegen volt, hogy a kormányzat beavatkozással korlátozza az egyén lehetőségét arra, hogy maga válassza ki a helyet, ahol élni és dolgozni akar. A gazdasági liberalizmus azt vallotta, hogy a tőke és a javak szabad áramlása biztosítja az ipar és más vállalkozások számára a legnagyobb hasznot. Ahogy a tőke és az áruk szabad cseréje vezet a legmagasabb hatékonysághoz és prosperitáshoz, ugyanúgy hasonló haszonnal jár a munkaerő, azaz a népesség szabad áramlása, így tehát szükséges a kivándorlás szabadsága.⁹ A polgári nacionalizmus erősödésével, a háborús

készülődésekkel párhuzamosan megnövekedett a nemzeti munkaerő fontossága és az európai kormányok - így a magyar is - habár fenntartották a szabad kivándorlás jogát, fokozatosan különböző korlátozásokat vezettek be és figyelemmel kísérték a kivándorlási mozgalmat. A magyar kormány kivándorlási politikáját az első világháborúig egyfajta kettősség jellemezte, hiszen több alkalommal kifejezésre juttatta a kivándorlás szabadságát a gazdasági liberalizmus szellemében. Másrészt propagandájában a kivándorlás ellen volt és annak megakadályozásán munkálkodott. A kortársak több alkalommal szemére vetették a kormánynak, hogy e téren politikája ellentmondásos, többarcú és tényleges cselekvésre szólították fel. A XIX. század második felében számos közművelődési, érdekvédelmi szervezet jött létre, amelyek figyelemmel kísérték a székely társadalom problémáit és különböző eszközökkel befolyást próbáltak gyakorolni a magyar kormány székelyföldi politikájára. Még a reformkorban - igaz csak formailag - 1844-ben Kolozsváron megszerveződött az Erdélyi Gazdasági Egyesület (EGE), amely valójában csak az 1854-es alakuló gyűlés után kezdte el működését, Mikó Imre vezetésével. Az egyesület egy korszerű gazdasági szerkezet kiépítésének lett szószólója Erdélyben. Szintén Mikó Imre fáradozásainak lehet köszönni az újabb erdélyi értelmiségi fórum, az Erdélyi Múzeum Egyesület (EME) megalakulását Kolozsváron, 1859-ben. A dualizmus korában újabb civil szervezetek jöttek létre: 1877-ben megalakult a Székely Művelődési és Közgazdasági Egylet, székely társaságok szerveződtek a jelentősebb székelyföldi helyiségekben és azokban a városokban, ahol jelentős lélekszámú székelység tartózkodott. 1885 április 12-én Kolozsváron megalakult az Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE), amelynek megalakulását maga Kossuth Lajos is üdvözölte Turinból: *„Erdély jobb keze hazánknak. Minden talpalatnyi térrel mit ott a magyarság elveszít, hazánk ezeréves magyar állami jellegének biztonsága csorbul. Hazafiúi irányban ellensúlyozni a magyarellenes állambomlasztó bujtogatást, fenntartani a magyarságot, visszaszerezni az elveszett tért, fejleszteni a magyar közművelődést - oly önvédelem, melyet minden magyarnak támogatni kellene.”*¹⁰ Az egyesület tevékeny részt vállalt az erdélyrészi magyarság civil életének megszervezésében. 1886 áprilisában megalakult az EMKE Székely Szakosztálya, amely felkarolta a székely telepítési ügy problémáját. Úgyszintén az EMKE kezdeményezése és védnöksége alatt 1891. január 12-én megalakult az Erdélyrészi Kárpát Egyesület (EKE). Az 1890-es évektől egyre több napilap vagy szakfolyóirat kezd foglalkozni rendszeresen a székely kivándorlással. A századfordulón szinte divattá vált e kérdéstről beszélni és írni. Magyarországon az első országos konferenciát a kivándorlás kérdéséről az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) szervezte meg 1895-ben. Itt elhatározták egy Kivándorlási Bizottság megszervezését, amelynek feladatai közé tartozott többek között a székely kivándorlás problémájának tanulmányozása. A Kivándorlási Bizottság tényleges működését 1900-ban kezdte el és tervbe vették, hogy 1902-ben az ország négy különböző vidékén kivándorlási kongresszust szervezzenek: Felvidéken, Dunántúlon, Délvidéken és Székelyföldön.

A tusnádi székely kongresszus

A magyar kormány a századfordulóig a kivándorlás kérdésének nem tulajdonított komoly jelentőséget, azonban a közvélemény általános érdeklődésének hatására kénytelen volt lépéseket tenni e probléma megoldásának irányába. Így került sor Hegedüs Sándor kereskedelemügyi miniszter Székelyföldi utazására 1900-ban, aki miután visszatért Budapestre, egy leiratot intézett a Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamarához, amelyben felvázolta egy nagyszabású székely akció tervét, amely révén megoldható volna a térség problémája. Ugyanakkor felkérte a kamarát, hogy alakítson bizottságot, amely tanulmányozza a lakosság helyzetét és véleményt formál a régió gazdasági, társadalmi és kulturális helyzetéről.¹¹ A kamara 1901

márciusára begyűjtötte a Székelyföldre vonatkozó adatokat, majd felterjesztette véleményét a kormányhoz.

A székely probléma véleményezésénél első sorban a közlekedés elmaradottságát, a vasút hiányát emelték ki, amely stagnálásra kényszeríti az egész székely gazdaságot. A Székelyföld problémáját leginkább ismerő két erdélyi egyesület - EMKE, EKE - vezető személyiségei 1901-ben szintén elhatározták egy kongresszus megszervezését a székelység bajairól és elküldték ennek tervezetét Hegedüs Sándor miniszternek. Mind a miniszter, mind más egyesületek - így az OMGE is - támogatták az ötletet, amúgy is az utóbbi akart egy kongresszust szervezni a székely kivándorlásról és most késznek mutatkozott, hogy létrejöjjön egy olyan találkozó, amelyen megbeszélésre kerülne e térség minden problémája. 1902. január 16-án Budapesten, az Országházban a székelyföldi képviselők az érdekek egyeztetése végett értekezletet szerveztek az illetékes egyesületek vezetőinek. Elhatározták, hogy az EMKE, OMGE, EKE, EGE, Marosvásárhelyi Székely Társaság együttesen hívja össze és rendezze a kongresszust, az OMGE, EKE és az EGE előtanulmányainak felhasználásával. Ugyanakkor az illetékes egyesületek egy közös rendező bizottság felállítását határozták el.¹² Rövid időn belül azonban vita bontakozott ki az OMGE és az EKE között, amelyet a korabeli sajtó „*kanapé kérdésnek*” csúfolt. Az ellenségeskedés oka, hogy 1902. február 15-re a székely képviselők kérésére az OMGE Marosvásárhelyre összehívta a Székely Kongresszust. Ezt zokon vette az EKE, ugyanis szerinte ezzel az OMGE megsértette az 1902. január 16-i megállapodást, mely szerint az előértekezletet csak az illető egyesületek közös elhatározásával lett volna szabad összehívni és akkor, amikor mindegyik fél a kongresszus által felhasználandó munkálataival elkészült. Az EKE azzal vádolta az OMGE-t, hogy a székely kongresszust az agrárius mozgalom népszerűsítésére szeretné felhasználni. Az elkövetkező napok újságcikkeiben mindkét fél próbálta bebizonyítani saját igazát és a vita azzal zárult, hogy az EKE és az EGE kijelentette, hogy nem vesz részt a megrendezendő székely kongresszuson. A székely értelmiség, valamint sajtó egy része bizalmatlan volt a távoli Budapestről hirtelen megjelenő OMGE tagokkal szemben, akiknek többsége ez alkalommal járt először Székelyföldön és csak felszínes ismeretekkel rendelkezett e régióról. Egyesek elképzelhetetlennek tartották, hogy az EKE és az EGE, erdélyi egyesületek, melyek ismerik a székely társadalom problémáit, a kialakult visszás helyzet miatt ne vegyenek részt a kongresszus munkálatain. Az 1902. február 15-én sorra kerülő vásárhelyi találkozón a fent említett két egyesületen kívül mindegyik civil szervezet megjelent és megválasztották a kongresszust szervező bizottság tagjait. Elhatározták, hogy a Kongresszus helyét és idejét a rendező bizottság állapítsa meg és egy kongresszusi irodát állítsanak fel, melynek feladata az ügyrendi tevékenység irányítása.¹³

Az 1902-es év elejétől országszerte megnőtt az érdeklődés a Székelyföld iránt, számos székelységgel kapcsolatos rendezvényre került sor. Februárban Debrecenben megszervezték a székely írók napját, amelyen jelen volt Benedek Elek, Gyulai Pál, Jakab Ödön és Benedek János.¹⁴ A székely társaságok ülésén a székelységet érintő fontos kérdések mellett egyre több szó esik a székelység erkölcsi életéről, hagyományos életviteléről, amelyre hatást gyakoroltak a messzi idegenből hazatért kivándorlók által hozott új szokások. Ma nevetségesnek hangzik, hogy például a sepsiszentgyörgyi Tanítókör és Székely Társaság hadat üzent a címkórság és a „*kiszi hand*” köszönési forma ellen. Kijelentették, hogy „*egy-egy székely leány eldobja magáról a székely viseletet és felölti a vigánót, a cifra kalapot és az első dolga, hogy úton-útfélen kiszi handdal üdvözli ismerőseit, kik erre jót nevetnek s azt szokták mondani: na ez is megcivilizálódott, mit így kell érteni, hogy erkölcsileg meghalt.*”¹⁵ Egyre több szó esik a Romániában vagy nagyobb magyarországi városokban munkát kereső székely lányokról és asszonyokról, akik erkölcsi romlás veszélyének vannak kitéve. A brassói Székely Társaság és annak elnöke Kóos Ferenc kezdeményezte a Brassóban szolgáló székely cselédlányok

oktatását. A kongresszust rendező bizottság látva kifejtett munkásságát, felkérte Kóos Ferencet, hogy a kongresszuson részletes beszámolót tartson erről a témaköréről.

Visszatérve a kongresszust előkészítő munkálatokra meg kell jegyezni, hogy élénk vita bontakozott ki a körül, hogy melyik székelyföldi helység adjon otthont a megrendezendő rangos eseménynek. Különböző székely társaságok egymást túl licitálva tették meg ajánlataikat: így felmerült Marosvásárhely, Székelyudvarhely, Tusnádfürdő, Csíkszereda valamint Sepsiszentgyörgy neve, mint olyan helységek, ahol meg lehet rendezni a kongresszust. A kongresszust rendező bizottság 1902. március 24-én Budapesten ülést tartott, ahol a rendező bizottság elnökének Bedő Albertet, alelnöknek Forster Gézát, az OMGE vezető személyiségeit választották meg. Megállapították a kongresszus tárgyalási menetrendjét, de nem tudtak határozni annak helyét illetően. A kongresszus által elfogadott határozatokat - hogy azok minél nagyobb támogatást nyerjenek - közölni szándékoztak a kormánnyal, a pozsonyi országos gazdakongresszussal, valamint más hatóságokkal és testületekkel.¹⁶ Időközben a kormány is lépésre szánta el magát: Darányi Ignác földművelési miniszter elhatározta egy székely kormánybizottság felállítását, amelynek élére Sándor Jánost, Maros-Torda és Kis- Küküllő vármegyék, valamint Marosvásárhely szabad királyi város főispánját nevezte ki. Ez a székelyföldi kormánybizottság később a székely kirendeltség néven vált ismertté. Egyes székelyföldi képviselők nemtetszéssel fogadták a kormány lépését, amelyet a székely kongresszus munkálataiba való beavatkozásként értékeltek. Darányi miniszter a kedélyek megnyugtatása érdekében kijelentette, hogy a kormánybiztos csak a kongresszus után foglalja el helyét és a kongresszus által előterjesztett javaslatok rendelkezésére fog állni.¹⁷ 1902. június 5-én került sor a kongresszust rendező bizottság újabb összejövételére, amelyen elhatározták, hogy a kongresszus megszervezésére Tusnádfürdőn kerüljön sor, 1902. augusztus 28-30-a között. Ezt megelőzően a kongresszus részvevői számára tanulmányutakat szerveznek, amelyen lehetőségük lesz megismerni Székelyföldet és annak lakóit.¹⁸ Egy későbbi összejövetel alkalmával a bizottság összeállította az előadók névsorát és elhatározták, hogy a székelység problémáit a kongresszus öt szakosztály keretein belül tárgyalja.

I. Östermelési szakosztály, amelyet a Székely Egyesület irányít

II. Ipari, kereskedelmi, munkásügyi, értékesítési és közlekedési szakosztály, a Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara irányításával

III. Birtokpolitikai, adó és hitelügyi szakosztály, az OMGE vezetésével

IV. Közművelődési és közegészségügyi szakosztály, az EMKE irányításával

V. Kivándorlási és fürdőügyi szakosztály, a Marosvásárhelyi Székely Társaság irányításával

A három különböző irányba tervezett tanulmányi kirándulásokra augusztus 22-e és 27-e között került sor, kiindulópontként a három székely város: Marosvásárhely, Székelyudvarhely és Sepsiszentgyörgy volt megjelölve. A kirándulások résztvevőinek alkalmuk volt megismerni a Székelyföld egyes régióinak gazdasági, társadalmi problémáit, gyönyörködhetek a vidék vadregényes tájaiban. A kongresszust megelőző hetekben egyes újságok támadták a rendező bizottság munkálatait, kijelentve, hogy a különböző összejövetelek, kirándulások nem mások, mint bankettezések sorozata, anélkül, hogy valami hasznot látna belőle a székelység. A támadások hatására a rendező bizottság úgy döntött, hogy semminemű bankettet vagy egyéb ünnepséget nem engedélyez a kongresszus idejére. A kongresszust nagy várakozás előzte meg *„nagyot dobban az egész székelység szíve, végre tehát siralmas jajkiáltásunk nem hangzott el a pusztában; nemünknek színe, virága kongresszusba gyűl vármegyénk szép kies helyén a Tusnád fürdőn, azért, hogy tanácskozzék ügyes bajos dolgainkról.”*¹⁹ A kongresszus résztvevői

augusztus 27-én érkeztek meg Tusnádra, ahol a helyi rendező bizottság várta őket Csík megye főispánja, Mikó Bálint vezetésével.

Rövid időn belül Tusnád fürdőt elárasztották a kongresszusi vendégek, akik számára a rendező bizottság ismerkedési estélyt szervezett, amelyen jelen voltak a környező helységek tehetősebb tagjai, családjaikkal együtt. Szinte lehetetlen felsorolni azokat akik jelen voltak a kongresszuson, ezért csak a nevesebb személyiségek megemlítésére szorítkozom. A földművelésügyi miniszter képviselőjében megjelentek: Sándor János, székely kormánybiztos; Balog Vilmos és Horváth Sándor miniszteri tanácsosok; Tervei Imre osztálytanácsos; Sierbán János tejgazdasági felügyelő. A honvédelmi miniszter képviselőjében Hoffmann Hugó vezérkari ezredes, Láng Lajos kereskedelemügyi miniszter képviselőjében Reviczki Konrád miniszteri tanácsos és Micsek Endre miniszteri titkár. Jelen voltak a székely vármegyék fő- és alispánjai és rajtuk kívül természetesen a kongresszust megszervező egyesületek tagjai, az erdélyi történelmi egyházak és különböző kulturális egyesületek képviselői és nem utolsósorban a hétfalusi csángóság, valamint a bukaresti Magyar Társulat is képviseltette magát. A kongresszus munkálatainak megnyitására 1902. augusztus 28-án került sor. A megnyitó beszédet a rendező bizottság elnöke Bedő Albert mondta. Beszédében kiemelte, hogy a kongresszus azért ült össze, hogy megvitassa azokat a földművelési, ipari, kereskedelmi és közművelődési kérdéseket, amelyeknek törvényhozási, kormányzati vagy társadalmi úton való megoldása alkalmas lehet a székely nép szenvedő helyzetének javítására és kivándorlásának csökkentésére. Kiemelte, hogy *„a kongresszus dolgozni jött annak a népnek a megmentésére, melyet az isteni gondviselés azért állított e helyre a székelyek földjére, hogy benne és a kebeléből másfélezer év óta fel-feltörő ősi erőben itt a régi Etelköz legközelebbi magyar szomszédságában kiapadhatatlan forrást alkosson annak a magyar nemzetnek örökké való életetésére, felfrissítésére, melyet a népfajok életének és elmúlásának sorsát természetszerű következetességgel intéző örök törvények a Duna által elfoglalt keleti vidékének gazdasági művelésére és uralmára s a kelet-európai népek kulturális fejlődésének is védelmére és segítségére rendeltek!”*²⁰ Bedő Albert szavai után Dessewffy Aurél gróf díszelnök rövid beszédet mondott, majd hivatalosan megnyitotta a kongresszus tanácskozását. Beszédében ő is, akárcsak az előtte szóló kiemelte, hogy az elsődleges cél a kivándorlás háttérbe szorítása kell hogy legyen. Rámutatott, hogy a magyarság a germán és a szláv etnikai tömbök közé beszorítva él, miközben kivándorlás folytán száma állandóan csökken. A következő felszólaló Becze Antal, Csík vármegye alispánja volt, aki kijelentette, hogy a székelység belefáradt másfél évezredes harcába és az egész magyar nemzet segítségét kéri. Az ünnepi megnyitó végén Szádeczky Lajos, kolozsvári egyetemi tanár *A székelyek történelmi intézményéről* tartott egy rövid előadást, kihangsúlyozva, hogy az évszázadok során Erdélyt a székelyek tartották és védelmezték és ők azok, akik segítségével a jövőre is meg lehet magyarnak tartani.

Az ünnepi beszédek követően a kongresszus az öt szakosztály keretein belül folytatta üléseit, három napon keresztül. Anélkül, hogy a különböző szakosztályok előadásait részletesen taglalnám - ez terjedelmesebb dolgozat feladatkörébe illenék - szükségesnek tartom ismertetni az egyes előadóknak az első rangú problémák tárgyalása során kifejtett véleményeit. Ha figyelmesen végig olvassuk a kongresszus szakosztályainak tárgyalási jegyzékeit és határozatait, egyértelműen ki lehet jelteni, hogy szinte minden előadó az állam erőteljesebb jelenlétét kívánja a székelység gazdasági, társadalmi és közművelődési életében. Ez az óhaj azonban ellentmond a liberalizmus eszméjének, amelynek eszményképe az éjjeliőr állam, amely legfeljebb akkor lép közbe, ha a társadalmi mozgások az egész rendet, vagy a magántulajdon szentségét sértik. Egyébként az egyénnek mindenhez joga van, amit a törvény nem tilt. Szükséges kiemelni, hogy a gyakorlatban a magyar állam nem igazán követte a szorosán vett, az állami beavatkozást elutasító liberális gondolatokat. Hisz gondoljuk csak el: a magyar vasúthálózat

nem tudott volna a tőkés átalakulás motorjaként szolgálni. A magyar ipar kibontakozása, a modern közegészségügy és oktatás kiépítése jóval lassabban és keservebben ment volna végbe a magyar állam aktív szerepvállalása nélkül. A magyar állam nem csak a kapitalizmus infrastrukturális feltételeit igyekezett megteremteni, hanem vállalkozóként a termelésbe is bekapcsolódott. A magyar liberális állam tehát nem követte a klasszikus liberális modellt: a beavatkozást korlátozta, vállalta a gazdaságfejlesztés finanszírozását, de annak szociális következményeit csak részben.²¹ Az állam részvétele egyes régiók gazdasági és közművelődési életében sem volt területarányos: míg Budapest, a nagyobb városok, valamint a nyersanyag-lelőhelyekben gazdag térségek már a dualizmus első éveiben érezték az állami beavatkozás jótékony hatását, a peremvidékek így a Székelyföld esetében is egy jótékony befolyásolás csak jóval később mutatkozott meg. Így a számtalan negatív gazdasági hatás mellett az állam kellő segítségének elmaradása hozzájárult az ország peremvidékén fekvő Székelyföld elmaradottságának súlyosbodásához.

A kongresszus különböző szakosztályain felszólaló előadók tehát méltán lehettek elégedetlenek az állam székelyföldi politikájával. E régió helyzetét még az a tény is hátrányosan érintette, hogy nagyobb városok hiányában nem rendelkezett egy tőkeerős polgársággal, de ugyanakkor sajátos történelmi fejlődésének következtében egy nagybirtokos réteg sem alakult ki. Nem volt tehát egy olyan társadalmi réteg, amely a gazdasági fejlődést valamilyen úton előre lendíthette volna. A kongresszus iparral, valamint a mezőgazdaság problémáival foglalkozó szakosztályainak előadói kifejtették, hogy a válságban lévő székely mezőgazdaság talpra állítása az ipar fejlesztésével egyszerre kell megtörténni, természetesen az állam hathatós támogatásával.

Szükséges kiemelni, hogy a fent említett két szakosztály, illetve a birtokpolitikai, adó és hitelügyi szakosztály előadásain érzékeltetni lehet az agrárius eszmék hatását. Az agrárius mozgalom az 1870-es évek végén és a 80-as évek elején bontakozott ki az elmélyülő általános európai agrárválság következtében. Az agrárius mozgalom képviselői hangoztatták, hogy a válságot az idézte elő, hogy az ipari és kereskedelmi tőke a mezőgazdaság rovására gyarapodik, s ez által a gazdasági élet eltorzul. Ez a torzulás az okozója a közép- és a parasztbirtok pusztulásának. Ezért az agrárius mozgalom a mezőgazdasági érdekek hathatós felkarolását, a birtokok megmentését tűzte ki célul.²² A mozgalom hívei hangoztatták, hogy Magyarországból modern ipari államot kell teremteni, de a mezőgazdaság érdekeinek figyelembevételével, ugyanis az ipar alapfeltétele a jó mezőgazdaság, és első sorban a mezőgazdasági termékeket felhasználó ipari ágazatokat kell fejleszteni. Az 1880-as évek második felében az agrárius mozgalom lehanyatlott, majd a 90-es években, valamint a XX. század első éveiben újra zászlót bontott. A századfordulói agrárius mozgalom vezetőalakjai között tarthatjuk számon Dessewffy Aurél grófot, Forster Gézárt vagy Károlyi Sándort, akik a tusnádi székely kongresszusnak vezető személyiségei voltak. Így nem lehet csodálkozni azon, hogy az agrárius szellem jelen van a kongresszus előadásain, majd határozataiban. Például Sz. Szakáts Péter a marosvásárhelyi kamarai titkár a fonó és szövőiparról tartott előadásában kijelenti, hogy *„iparfejlesztési politikánknál pedig figyelemmel kell lennünk arra, hogy főképp azok az iparágak fejlesszenek a melyek a mezőgazdaságnak is jó szolgálatot tehetnek, mert hazánkban a termelők érdekeit az ipari érdekektől elválasztani nem lehet.”*²³

A kongresszus úgyszintén magáévá tette a szövetkezeti mozgalom gondolatát, amelyet az 1880-as években Károlyi Sándor kezdett el hirdetni. Károlyi Sándor szövetkezeti koncepciójában a mezőgazdaság általános érdekeit ügyesen kapcsolta össze a földbirtokosság osztályszempontú érdekeivel, miközben a kisbirtokos parasztság növekvő szociális gondjainak megoldását is elérhetőnek vélte. A mozgalom egyik fontos állomása a Magyar Gazdaszövetség létrehozása 1896-ban, amelynek elnöke Károlyi Sándor lett. A szövetség programja számos olyan pontot

tartalmazott, amelyek a parasztság érdekeit próbálták előremozdítani. Például a mezőgazdasági hitelügy megszervezése, mezőgazdasági kereseti lehetőségek kiszélesítése, mezőgazdasági napszamosok, cselédek és alkalmazottak helyzetének törvényes rendezése, mezőgazdasági termékeket és árakat védő vámpolitikai rendszabályok bevezetése, mezőgazdaságot sújtó visszaélések felszámolása, mezőgazdasági szakoktatás fejlesztése.²⁴ A szövetkezeti eszmék az 1898: XXIII. törvénycikk által létrehozott Országos Központi Hitelszövetkezet révén az egész országban elterjedtek, így Székelyföldön is. A kongresszus a szövetkezeti eszmék továbbterjesztését és megvalósítását tűzte ki célul az állam segítségével. A birtokpolitikai, adó és hitelügyi szakosztály keretén belül élénk vita bontakozott ki a birtok szétforgácsolódásról és az örökösödési jogról, amelyről számtalan vélemény és elképzelés látott napvilágot a korabeli politikai körökben és sajtóban. Már 1880 decemberében az OMGE szövetkezeti szakosztálya napirendre tűzte a paraszti birtokok védelmének kérdését, majd 1882-ben kidolgoztak egy törvényjavaslatot, amely szerint az elidegenítést és az örökösödést korlátozni kell. Ugyanakkor gondoskodni kell megfelelő pénzügyi intézetek megszervezéséről, amelyek ki tudják elégíteni a kisbirtok hiteligényeit. Ezen elképzelésekhez hasonló javaslatok láttak napvilágot a kongresszuson is. Sebes Dénes előadó kijelentette, hogy a közép és kisbirtokos osztály gazdasági erejének és ellenálló képességének gyengülése állami életünk alapjait veszélyezteti.²⁵ A kongresszus elfogadta az örökösödés korlátozásáról szóló javaslatot, habár többen kifejtették azon aggodalmukat, hogy ezen elképzelések nem oldják meg e kérdést, sőt nehézkesebbé teszik az agrárfejlődést. Úgyszintén nagy érdeklődés kísérte a telepítés problémáját, ugyanis sokan ennek megoldásában látták a székely kivándorlás lefékezésének egyik lehetőségét, valamint a magyarság megerősítését Erdélyben.

A székely élettér kiszélesítésének gondolata megtalálható mind a reformkorban, mind a dualizmus korában, vagy a második világháború idején. Sokan a kongresszustól várták a XIX. század végén életbeléptetett földbirtok arányosítás valamint a tagosítás körül végbement visszaélések megoldását. Ugyanis jelentős erdő és legelőterületek kerültek a székely közvagyonból üzleti vállalkozók, illetve egy-két élelmes közép, vagy nagybirtokos kezébe. A közigazgatási és erdészeti hatóságok tehetetlenül nézték a századfordulón beindult földbirtokspekulációk sorozatát, amelyek még inkább átalakították a Székelyföld gazdasági és társadalmi arculatát. A kongresszus azonban nem tudott érdemlegesen változtatni a kialakult helyzeten, hisz nem is volt meg benne a kellő elhatározottság, mivel elsősorban a nagy és középbirtokosság érdekeit képviselte, amely bizonyos mértékben részesült a tagosítás előnyeiből. Hasonlóképpen nem sikerült egyértelmű megoldást találni a székelyföldi hitel problémájára sem, amely a székely kisbirtok létezésének egyik alapfeltétele volt. Az igazi gondot az képezte, hogy a Székelyföldön felállított hitelintézmények többségének nem volt szilárd anyagi alapja, sokszor kalandos vállalkozásból születtek és nem azzal a céllal, hogy a pénzügyi életet megszervezzék, hanem, hogy minél többet és minél hamarabb nyerjenek az alapítók. A magas kamatláb következtében a paraszti gazdaságok eladósodása ijesztő méreteket öltött.²⁶ A kongresszus határozatot fogadott el, amelyben kérték az állam beavatkozását a székelyföldi hitelviszonyok orvoslása érdekében így remélve, hogy megállítható a székely parasztság eladósodása.

A közművelődési és közegészségügyi szakosztály előadásain számtalan javaslat születik a közérkölcös javítására, elsősorban az alkoholizmus visszaszorítására, a vasárnapi munkaszünetre, valamint templomba járásra vonatkozóan. Az oktatás terén az állami támogatás növelését valamint a székely értelmiség színvonalának emelését kérik. Ugyanakkor megfogalmazódik az a ma is jól ismert igény, hogy a Budapesten valamint más oktatási központokban tanuló székely ifjak tanulmányaik befejezése után visszatérjenek Székelyföldre.

Az utolsó szakosztály feladata volt a kivándorlás problémájának megvitatása, amely egyben a székely kongresszus megszervezésének kiváltó okát is képezte. László Gyula előadó már beszéde kezdetén kijelentette, hogy „*a székely kivándorlás oka abnormális gazdasági viszonyainkban gyökerezik.*”²⁷ A már ismert kivándorlási okok felvázolása után említést tesz a kivándoroltak romániai helyzetéről és elsősorban a nőkre leselkedő veszélyekre hívja fel a figyelmet. „*Legszánandóbb a sorsuk a leányoknak, kik cselédszolgálatokra mennek ki, de a kiket megejt a csábítás. Ha szépek, züllésbe sodorja a buja keleti élet.*”²⁸ Másik veszély ami a kivándorlókra leselkedik, az erkölcsi züllés mellett, az asszimiláció. Az előadó javaslatait a kivándorlás problémájára vonatkozóan a kongresszus egyhangúlag elfogadta. Kimondták, hogy szükséges a kivándorlásnak törvény általi szabályozása, kivándorlási tanács és iroda szervezése, melynek feladata a kivándorlás felügyelete. Felszólították a kormányt, hogy hasson oda, hogy az osztrák-magyar konzulátusok nagyobb figyelmet szenteljenek a kivándoroltak érdekképviselőire, tartsák nyilván a kivándoroltak helyzetét, és segítsék elő hazatérésüket. Ezen kívül korlátozzák a kivándorlási útlevelelhez való hozzájutás lehetőségét. A következő előadó, Barabás Endre székelykeresztúri tanár, a romániai magyarok helyzetét mutatta be. „*A romániai magyarok számát pontosan megállapítani nem lehet, mivel a román hivatalos népszámlálás csak a román anyanyelvet ismeri el Románia területén, és kétféle népcsoportot különböztetnek meg: román alattvalókat és idegeneket.*”²⁹ Az előadó számításai szerint Romániában a magyarok száma hozzávetőlegesen 200-250 ezer, ebből Bukarestben 40-50 ezer él. E problémával foglalkozó szakirodalom is körülbelül ennyi magyar anyanyelvű személyt tart számon a dualizmuskori Román Királyságban. Ezek a magyarok azonban ki voltak téve a román kormány erőszakos asszimilációs politikájának, ezért a kongresszus felkérte a magyar kormányt, hogy tegyen lépéseket az itteni magyarság érdekében.

Akárcsak ma is élénken foglalkoztatta a kortársakat a fürdők és a turizmus fejlesztésének kérdése, amely új jövedelemforráshoz tudná juttatni a székely társadalmat. Hankó Vilmos budapesti tanár kijelentése ma is érvényes: „*A természeti kincsek, a melyeket a jótékony természet arra adott, hogy a székely nemzetnek erőforrásai legyenek egyáltalán nincsenek kiaknázva.*”³⁰ A fürdők fejletlenségének okait a közlekedési viszonyok elmaradottságában, a tőke hiányában, a drágaságban, a célszerű reklámok hiányában látta. Így ő is, akárcsak a többi előadó az állam beavatkozását kéri a székelyföldi turizmus fejlesztésének érdekében.

A kongresszus egyik érdekes momentuma Geöcze Sarolta előadása *A nők feladata a Székelyföldön* címmel. Előadásában kiemelte, hogy Székelyföldet fel kell élesíteni nem csak gazdasági, hanem erkölcsi szempontból is, amely téren a nők fontos feladatot tölthetnek be. Felhívta a figyelmet arra, hogy a kongresszus foglalkozott a székely probléma szinte minden okával, de megfeledezett a nők problémájáról, pedig Székelyföld felemelkedése és a kivándorlás megszüntetése a nők helyzetének javításától is függ.

A kongresszus záróülésére 1902. augusztus 30-án került sor, báró Kemény Kálmán díszelnök vezetésével. „*A székely kongresszust azt hiszem nem szabad úgy felfogni, hogy ez védekezés vagy támadás más nemzetiségekkel szemben. Mi senkit sem támadunk. Mi elismerjük mindenkinek a jogait, mi csupán a kivándorlás ellen védekezünk...*” - mondta Kemény Kálmán a zárógyűlés megnyitásának alkalmával.³¹ Ezen a gyűlésen jelen voltak a szakosztályok előadói, valamint résztvevői és sor került az általuk megfogalmazott javaslatok elfogadására. Elhatározták, hogy a rendező bizottság átalakul végrehajtó bizottsággá, melynek feladata lesz az elfogadott határozatok életbe léptetése érdekében hatást gyakorolni a kormányra.

Az 1902-es tusnádi székely kongresszus jelentősége

Az 1902-es tusnádi székely kongresszusról számtalan vélemény látott napvilágot a XX. század folyamán. A kongresszust már szervezésének pillanatától vegyes érzelmekkel kísérték figyelemmel a kortársak. Az agrárius mozgalom hívei, valamint a kongresszuson jelenlévők a kongresszus munkájának az eredményességét próbálták kidomborítani. A kongresszustól távolmaradt egyesületek tagjai viszont éppen az ellenkezőjét állították, véleményüket a Székelyföldön főképp a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzet tolmácsolja. *„Nemes székely kongresszus! Beszéljetek, szónokoljatok aranyshájú Szent János mézédesszavaival. Beszéljetek a székelyek nagy nemzeti és honvédelmi hivatásáról, álmódjátok utakról, vasutakról, iparról, iskolákról, bányákról, kincsekről, a jövő század regényéről, melyet költői képzeletetek a székelynek hitetek és reményeitek birodalmában terem, azonban az a sok szép beszéd, az a sok gyűjtő szónoklat mind csak szó, pára és regény fog maradni.”*³² Hasonlóképpen negatív véleményének ad hangot a későbbiekben Bözödi György is: *„...a ‘székely kongresszus’ három napon keresztül tárgyalta a székely nép kérdéseit, de gyakorlati eredménye mondhatni semmi sem lett. Nem is lehetett. Az országszerte feltűnést keltett székelyföldi elszegényedés és kivándorlás tanulmányozására olyan emberek gyűltek össze, akik a néppel kevés közösséget éreztek. Akik valóban a nép hangját szólaltatták meg a lényeges kérdésekben azokat elhallgattatták. Amint valaki elmésen megjegyezte a hivatalos minőségben jelenlévők negyedrésze arisztokrata, fele idegen, másik negyed része pesti úr és még egy negyed zsidó. A kongresszus helyéül Tusnádot választották, ahol üdülésnek is lehetett venni a három napot.”*³³

A székely kongresszus vezetése, mint ahogy Bözödi György is céloz rá, a közép és nagybirtokosság kezébe csúszott át, amely nem volt híve a radikális változásoknak. Ennek következtében az általuk képviselt állásfoglalások jutnak érvényre a kongresszus által megfogalmazott határozatokban. Javasataik többsége a kivándorlás problémájának megoldására első sorban adminisztratív jellegűek és a fennálló gazdasági gondokat az agrárius mozgalom szellemiségének kereteiben képzelték megoldani. Ugyanakkor szinte minden előadás alkalmával előbukkan a *„kevesen vagyunk”* tudata, Erdély elvesztésének a gondolata, amely egy kis nép bizonytalanságának érzését hordozza egy nagy országban és ennek is egy olyan térségében, ahol államalkotó nemzetként kisebbségben él. Ennek következtében kialakul egy sajátos érzékenység a kivándorlást illetően. A kongresszus jegyzőkönyvei jól dokumentálják, hogy a magyar uralkodó osztályok nem tudtak vagy nem mertek behatolni a kivándorlási jelenség ok és okozati összefüggéseibe. De érzékelniük kellett - gazdasági érdekeltségeiken túl -, hogy az ország területén élő más nemzetiségek körében egyre erősödő nacionalizmus ellen csak a saját nemzeti létük megerősítése által tudnak eredményesen védekezni.

Persze azt sem kell figyelmen kívül hagyni, hogy a kivándorlás kérdéséről folytatott vitákban a gazdasági és társadalmi élet valamennyi problémájáról szót lehetett ejteni. Így nem véletlen, hogy a századfordulón a kivándorlás kérdése egy hatásos közvetlen politikai eszköz szerepét tölthette be a magyarországi hatalmi küzdelmekben. A kongresszus nagy nyilvánosságnak örvendett és ennek hatására a magyar kormány lépéseket tett a fennálló problémák megoldásának irányába. Ezáltal került sor a székely akció beindítására, a székelyföldi miniszteri kirendeltség megszervezésére. A földművelésügyi minisztérium segítségével több száz gazdakört alapítottak, tanfolyamokat szerveztek. 1907-ben a székelyföldi miniszteri kirendeltség már 206 falusi gazdakörnek 10 971 taggal folyó működéséről számol be.³⁴ Előadásokat és megbeszéléseket tartanak a falusi gazdakörökben, olyan gazdasági problémákról, amelyek legközvetlenebbül érintik a falusi nép életviszonyait. 1905-től szakmai kirándulások voltak a földműves iskolákba, szász gazdaságokba, kecskeméti zöldegesekbe, állattenyésztő telepekre. Megszer-

vezték a háziipari oktatást, népkönyvtárakat létesítettek, ingyenes jogi tanácsadást indítottak be, amelyek a székelység felvilágosítását szolgálták. Legeredményesebbek a tenyészállatok nevelése, a legelők feljavítása, valamint a modern földművelési technikák megismertetése érdekében tett erőfeszítések voltak.

Az oly sokat vitatott kivándorlási politikáján a magyar állam nem sokat változtatott. 1909-ben napvilágot látott egy új kivándorlási törvény, de ebben is a kormány ragaszkodik a liberális eszmékhez és újra megfogalmazódik, hogy a kivándorlást megtiltani nem lehet, a szándék annak korlátozása, szigorúbb intézkedésekkel. A nagy érdeklődésnek örvendő székely vasúthálózat kiépítésének terén sor kerül részleges előrelépésre azáltal, hogy kiépül a székely körvasút befejező szakasza, a Szászrégen-Déda-Gyergyószentmiklós-Madéfalva közötti vonal. Ezen kívül megépítik a Nyárád menti keskeny vágányú vasútvonalat, valamint meghosszabbítást nyert a háromszéki vasútvonal Kézdivásárhelytől Bereckig és a Kis-Küküllő völgyi vasútvonal Sóváradtól Parajdig.

A XX. század első évtizedében fokozatosan a székelyföldi városok elnyerték egy modern polgári kisváros képét. Kórházak, közigazgatási és közművelődési intézmények épületei nőttek ki a földből. Villanytelepek létesültek a jelentősebb városokban, sor került az utcák csatornázására, vízvezeték rendszer, telefonhálózat kiépítésére, a járdák aszfaltozására. Megindult a helyi kis- és középipar fejlődése, Marosvásárhely Erdély egyik jelentős ipari központjává nőtte ki magát. Ugyanakkor a vasútépítés hatására megnőtt az eddig elszigetelt fürdőhelyiségek látogatottsága s ezáltal a székelyföldi turizmus is megindult a szárnybontogatás útján.

A XX. század elején a székely gazdaság és társadalom kezd magára találni, és ebben bizonyos mértékig szerepet játszott a székely kongresszus is. A kongresszus ugyanis jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy az állam jobban odafigyeljen a székely problémára és nagyobb anyagi áldozatokkal próbáljon segíteni a fennálló bajokon. A székelyföldi miniszteri kirendeltség az állam által biztosított évi 2-300000 korona költségvetéséből nem tudott radikális változtatást produkálni, de távlatilag mégis hozzájárult a Székelyföld fejlődéséhez.

JEGYZETEK

1. **Bibó István:** *Demokratikus Magyarország*. Bp., 1994, 152
2. *Erdélyi Híradó*, 1844
3. Névtelenül: *Telepítés-ügy*. In.: *Erdélyi Híradó*. 1847. 826
4. **Egyed Ákos:** *A korszerűsödő és hagyományörző Erdély*. I. köt. Bp., 1998. 172
5. uo.
6. ua. 173
7. **Kálnoki Dénes:** *A székely kivándorlás*. In.: *Kolozsvári Közlöny* 1863. február 5. 16.
8. Koós Ferenc: *Életem és emlékeim*. B. 1971. 203.
9. **Puskás Judit:** *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880-1940 között*. Bp., 1982. 130.
10. *Az EMKE fennállásának tíz éves évfordulójára*. Kolozsvár, 1896. 7.
11. *Maros-Torda*, 1902. július 29. 90.
12. *Csiki Lapok*, 1902. január 22. 4.

13. *Maros-Torda*, 1902. február 26. 9.
14. *Székely Nemzet*. 1902. február 17. 26.
15. *Székely Nemzet*. 1902. február 21. 28.
16. *Csikmegyei Hiradó* 1902. április 2. 14.
17. *Csiki Lapok*, 1902. május 14. 20.
18. *Csiki Lapok*, 1902. június 11. 24
19. *Csiki Lapok*, 1902. augusztus 27. 35
20. *A Székely Kongresszus szervezete, tagjainak névsora. Tárgyalásai és határozatai.* (sajtó alá rend. **Budai Béla**) Bp., 1902. 19-20. [továbbiakban **Székely Kongresszus**]
21. *Magyar liberalizmus*, Bp., 1993. 521
22. **Hársfalvi Péter**, *Törekvések a parasztbirtok „védelmére”*. In.: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914.*, Bp., 1972. 162
23. Székely kongresszus. 158
24. *Magyar Agrártörténeti Életrajzok I-P.* Bp., 1989. 106
25. Székely Kongresszus. 296
26. **Bodor Antal**: *Az erdélyi pénzintézetek* .Bp., 1904. 8
27. Székely Kongresszus. 622
28. Székely Kongresszus. 627
29. Székely Kongresszus. 636
30. Székely Kongresszus. 655
31. Székely Kongresszus. 673
32. *Székely Nemzet*, 1902. október 1. 147
33. **Bözödi György**, *Székely bánja*, Bp., 1985.140
34. *A székely actio öt éve*, Bp., 1907. 3.

Félnyilvánosság a XX. század eleji Kolozsváron*

A háború kávéházai

A XIX. században, és a XX. század első néhány évtizedében az európai nagyvárosi társas élet egyik legjellegzetesebb formája a félnyilvánosság szféráját jelentő kávéház. Joggal állapítja meg Gyáni Gábor, hogy „ha az utca a maga «demokratizmusával», mindenki számára korlátozás nélkül hozzáférhető jellegével nyújtja a semleges nyilvánosság teljességét, a tömegtől elválasztó és szociálisan megszürt vendégkört vonzó kávéházi tér átmenetet képez a magánélet intimitása, és a nagyvárosi tömegélet között.”¹

Az általunk vizsgált témakör kapcsán megállapíthatjuk, hogy a kávéház egyike az Osztrák-Magyar Monarchia által hátrahagyott legszebb emlékeknek. A boldog békeidőkben a kisebb-nagyobb városok egyaránt igyekeztek saját kávéházzal bizonyítani, hogy létfontosságú szervei az organizmus egészének.² A kiegyezést követő évtizedekben a nyilvános térben zajló szabadidő-, esetenként munkatöltés egyik legfontosabb helyszíne - a korzó mellett - a kávéház. Funkciója szoros összefüggést mutat a korabeli szűkös lakásviszonyokkal, melyek arra készítették az embereket, hogy minél több időt töltsenek a nyilvánosságban. Nap mint nap, kapucínere mellett társalogva, minden vendég egy nagyvonalúan megnagyobbított, viszonylag kényelmes lakószobát használt, melyet önerőből soha nem tudott volna megszerezni. A napi- és hetilapok böngészése, valamint a különböző játéklehetőség legalább akkora vonzerőt gyakorolt a látogatókra, mint a kávé, vagy más ital fogyasztása.

Amint azt a korabeli naplójegyzetek, az emlék- illetve a szépirodalom és a sajtó is tanúsítja, a kávéház jellegzetes polgári intézménynek minősült. Közönségének java része mindenekelőtt a rendkívül színes összetételű középosztály köréből adódott, kifejezve e réteg életmódját, fogyasztási kultúráját, szociabilitását. Egyoldalú lenne viszont a kávéházi közönséget csupán az írókra, művészekre, tanárookra szűkíteni - amint azt az emlékirodalom sugallja. Ez a kedvtelés, vagy foglalatosság mindenki számára elérhető volt, aki rendelkezett kellő szabadidővel, anyagiakkal, és az elvárt viselkedési kultúrával. Kissé sarkítva megállapíthatjuk, hogy „a kávéházaknak polgári közönségük volt, s ebbe belefértek a háborún meggazdagodott hadiszállítók, kétes üzletek haszonélvezői, stb. is.”³

A kávéház, mint polgári intézmény, illetve ennek említett demokratizmusa kapcsán szólanunk kell az Erdélyre, és különösen Kolozsvárra jellemző sajátos állapotról. A kincses város urbanizációjának, valamint polgárosodásának üteme nem volt egyforma. A modernizáció zökkenői éppen társadalmi vonatkozásban jelentkeztek, egy - a múltból örökölt - sajátos tényállás következtében. A polgári réteg évtizedeken át küzdelmet folytatott a vagyoniilag meggyengült, de társadalmi hegemoniájához ragaszkodó arisztokráciával.⁴

A modern szellemiségű értelmiség századunk elején már természetellenesnek tekinti, hogy a kávéházakban még mindig külön asztal illeti meg az előkelőnek tartott vendégeket. „Ez az elkerített hely, ennek a finom étteremnek egyetlen hibája és szégyenfoltja, - jegyzi meg a New

* A tanulmány a Faludi Ferenc Akadémia támogatásával készült.

York kávéházra utalva az újságíró Török Gyula - (...) mert a legpéldátlanabb szociális képtelenség, hogy egy szűkebb társaságnak joga legyen lefoglalni és elkülöníteni öt négyzetmétert azon a címen, hogy ők mágnessok.”⁵ A járdára kiterjedő részen viszont, teljes volt az egyenlőség. A visszas állapot az elitebb helyeken sem tartott sokáig. A világháború éveiben a kávéházak hosszú külön asztalai még léteztek ugyan, de az egyetemi tanárok és a mágnessok közti távolságtartás minimalizálódott: „Sűrűn ültek össze, poharaztak, együtt vonultak a «művészasztalokhoz», ahol a Nemzeti Színház színészei, írók, újságírók vertek hagyomány-szerű tanyát” - emlékezik Passuth László.⁶ Amint fentebb utaltunk rá, feltételezhető hogy a kolozsvári kávéházi tér használatát - különösen a tízes években - az úri középosztály már nem sajátította ki a maga számára, és igencsak valószínű a kisiparosok, kiskereskedők elhelyezkedése az állandó látogatók színes skáláján. Vonatkozó források hiányában nem áll módunkban éles képet rajzolni a stabil vendégcsoport társadalmi összetételéről, csupán közvetett, klisészerű utalásokra támaszkodhatunk.

A vidéki (kis)városokban a kávéház, vendéglő, kaszinó szerepkörei között nem húzható markáns választóvonal. A XX. század első két évtizedében az 50-60.000 lelket számláló Kolozsváron, talán csak a New York tekinthető klasszikus kávéháznak, bár ez esetben is a kávéház - szálloda - étterem térszerkezet előnyei mellett voksolt az építettő.

Annak ellenére, hogy a korabeli kútfők többnyire a kávéház kifejezést használják, különbséget kell tennünk a tulajdonképpeni kávéház, illetve a kávéház között. Annál inkább, mert a hatósági rendeletek is eltérő módon szabályozták működésüket. Az 1884-ben megalkotott, és 1907-ben megújított szabályrendelet⁷ 31.§-a értelmében, csak az az üzlet minősül kávéháznak, „amely utcai, földfeletti, vagy ezzel összefüggő helyiségben gyakoroltatik, és a mellékhelyiségek nélkül legalább 150 négyzetméter alapterülettel és 4 méternyi magassággal bír”, valamint „amelyben legalább két kétméteres vagy ennél hosszabb tekeasztal⁸ van.” A kávéházakban csakis a következő étel- és italféleségeket szolgálhatták ki: kávé, tea, csája, csokoládé, tej, aludt tej, tejszín, jegeskávé, fagyalt, limonádé, szörp, szikvíz, ásványvíz, sütemények, hideg és meleg ételek (meghatározva, hogy miből készülhetnek), valamint az italmérési engedélyben felsorolt szeszes italok. Az idézett szabályrendelet a székesfővárosra vonatkozott, azonban ismerve a monarchiabeli uniformításra való törekvést, joggal feltételezhetjük, hogy Kolozsvár törvényhatósága is hasonló módon járt el⁹, esetleg az arányok tekintetében mutakozhattak apróbb eltérések.

A tágas és kényelmet biztosító belső térszerkezet mellett a topográfiai elhelyezkedés, és a külső aspektus is meghatározó volt. Az úri közönség minden igényének megfelelni kívánó kávéházakat a főtéren, és az innen nyíló utcákban találjuk (Unió u., Wesselényi u., Szentegyház u., Deák Ferenc u., Jókai u.). A többfunkciós és nagyobb befektetéssel épült vendéglátóhelyek impozáns, vagy igényesen kialakított külsővel hívták fel magukra a figyelmet. Megfigyelhető az a törekvés, hogy a földszinti kávéházi részt legalább két utca határolja, és a hatalmas átlátszó ablaktáblák biztosították a vizuális kommunikáció lehetőségét a kinti nyilvánossággal.

A kávéházak esetében a jogszabály egyértelműen megfogalmazza, hogy „egy tekeasztalnál több fel nem állítható, az üzletben a kártyajáték csakis az üzleti főhelyiségben gyakorolható. A zenélés és a lármás dalolás tilos.”¹⁰ A felszolgálható étel- és italféleségek megegyeznek a kávéházakra vonatkozó passzus tartalmával, de gyakorlatilag csak kávé, italokat és süteményeket árusítottak. A kávéházak többnyire a reggeli kávéfogyasztás színtere volt, melyhez tej és sütemény tartozott. A látogatók jórészt az alsóbb rétegek és a diákok köréből kerültek ki. Az igénytelenebb belső térkialakítás, a kisebb alapterület, a korlátozottabb nyitvatartási idő (hajnali 3-tól este 11-ig), a szerény sajtó kínálat (amennyiben létezett), és általában a biliárdasztal hiánya - olyan jellemzők, melyek elkülönítik a két „intézményt”. Nem utolsó sorban a kávéházat

látogató polgár számára a kávé mérés közönségének rétegösszetétele is elfogadhatatlan volt. A korabeli források furcsamód, ritkán használják a kávé mérés kifejezést, mintegy sugallva: a kávéházak fogalmát - legalábbis Kolozsváron - igen tágra értelmezték. Ezért, nem tudjuk pontosan, hogy a kávé mérések szolgáltatási szerkezete miben tért el a kávéházakétól. Egyetlen megbízható forrás amely rendelkezésünkre áll, a Kolozsvári név- és lakásjegyzék az 1910-es évből. Ez értelemszerűen adatközpontú, csupán neveket és címeket sorol fel, (1 sz. táblázat) viszont a kutató számára legalább két olyan kérdést vet fel melyek megválaszolása még várat magára: mivel magyarázható, hogy a fővárossal ellentétben, a kevésbé polgárosult Kolozsváron több a kávé mérés, mint a kávéház? Minek tulajdonítható a férfi tulajdonosok majdnem teljes hiánya, míg a kávéházak esetében ők a dominánsak?

1 sz. táblázat

	Tulajdonos	Helyszín
1.	Bartók Róza	Széchenyi tér 12
2.	Dobos Róza	Wesselényi Miklós u. 13
3.	özv. Kálmán Józsefné	Széchenyi tér 40
4.	Köröcsi Berta	Mátyás király tér 17
5.	özv. Nagy Albertné	Wesselényi Miklós u. 16
6.	özv. Pandula Lajosné	Vajda u. 3
7.	Pregán Zsuzsanna	Oldalsikátor 1
8.	Sipos Ferenc	Tordai út 23
9.	özv. Sohár Ferencné	Malom u. 16
10.	özv. Szandtner Vincéné	Lépcső u. 4

A kávéfogyasztással egybekötött szabadidőtöltés helyszíneire vonatkozóan, a közvéleményt kifejező és irányító sajtó meglehetősen szerteágazó kritériumrendszert honosított meg. A korabeli krónikás többnyire egyszerű jelzőkkel, illetve ezek „ellenkező előjelű” párjaival minősítette a kávéházakat: „előkelő”, „kisebbrendű”, „kéteshírű”, „jónevű”, „kártyás”, „szolid”, „zug-”, „italos”, stb. A kínálat széles skáláját átfogó, és valószínűleg a kolozsváriak minden igényét kielégítő kávéház-felhozatalból, ki-ki egyénisége, anyagi helyzete, társadalmi rangja, avagy pillanatnyi hangulata függvényében választhatott. Ennek kapcsán megállapíthatjuk, hogy néhány kivételtől eltekintve, Kolozsváron nehezen különíthető el a polgári kávéházak és a mulatós, éjszakai kávéházak világa. Ha a kávéház intézményének kolozsvári elterjedését a XIX. század utolsó harmadától figyeljük, szembevetve a számbeli gyarapodás. 1870-ben Tauffer János cukrász büszkén hirdeti, hogy az 1858 óta működő főtéri kávéháza 3 tekeasztallal, és 48 (!) legolvasottabb magyar, német, francia és román lappal várja a vendégeket. Tizenöt évvel később is, csupán két kávéháza, és négy kávé mérése volt a városnak.¹¹ Több mint bizonyos, hogy a ‘80-as évektől felgyorsuló modernizációs folyamat is hatott a félnyilvánosság ezen formájának egyre erőteljesebb igénylésére, hiszen 1889-ben már 10 kávéház,¹² 1899-ben pedig 21 kávé mérés és kávéház¹³ biztosított kellemes időtöltést a kincses város közönségének. Nyilván itt figyelembe kell vennünk, hogy a XIX. század utolsó évtizedében a város arculata az építkezések következtében jelentős mértékben megváltozott, a lakóházak száma például több mint 70%-kal emelkedett.

A számszerű információkon túlmenően megmutatkozik a korabeliek arra irányuló törekvése, hogy a szolgáltatások jellege és minősége szerint differenciálják a kávéházakat. 1889-ben, még csak a „kávé sokat” említi külön, míg 1910-től már a kávé méréseket és a kávéházakkal rendelkező szállodákat is elkülönítik a tulajdonképpeni kávéházaktól. Egy 1913-ból származó kimutatás külön kategóriában említi a kávéházakat is magukba foglaló szállodákat (5), illetve a tulajdonképpeni kávéházakat (11), a kávé méréseket pedig nem tekinti figyelme tárgyának.¹⁴

Anélkül, hogy túl messzire rugaszkodnánk a források által sugallt képtől, és közvetlen összefüggéseket keresnénk a népszaporulat, a lakóházépítés üteme és a kávéházak elterjedése között szembevetünk ez utóbbi kategória gyarapodása, ami elsősorban egy újfajta, polgári igény elterjedésének tulajdonítható.

2 sz. táblázat

Lakosság		Szaporulat	Lakóházak		Szaporulat	Kávéházak		Szaporulat
1890	1910		1890	1910		1889	1913	
35. 855	60.808	60,2 %	3.424	6.283	83,4%	6	16	166,6%

Összehasonlításként érdemes rátekintenünk Budapest és öt erdélyi nagyváros 1913-évi állapotára:

3 sz. táblázat

Város	lakosság*	kávéház	szálloda + kh.	össz.
Budapest	880.371	317	31	348
Temesvár	72.555	11	7	18
Nagyvárad	64.169	14	6	20
Arad	63.166	14	4	18
Kolozsvár	60.808	11	6	17

* 1910-es adat

A Világháború kitörésének évében már 10 „szálloda” és 17 tulajdonképpeni kávéház állott a kolozsváriak rendelkezésére szabadidejük, vagy éppen elfoglaltságuk helyszínéül szolgálva. Nyugodt szemlélődés, heves politizálások, nyílt és titkos üzletkötések, szerencsejátékok, kulturális rendezvények otthona, és még hosszasan sorolhatnánk a korabeli kávéház megannyi funkcióját. Egyaránt tartották a polgári életforma szerves részének, valamint a társadalmi romlás egyik tényezőjének - de mindenképpen az utolsók közé tartozott, melyről lemondott volna a hátszobák lakója. Egy művelődéstörténeti tanulmánygyűjtemény ugyan a fővárosi kávéházak történetéről rajzol átfogó képet, de a szerző következő megállapítása Kolozsvárra is érvényes: „A Kávéház, mint a Város társadalmi életének legvárosiasabb kifejezőhelye és fokmérőhelye, a Világháború minden jelenségére úgy válaszolt, mint a Város idegzetének középpontja.”¹⁵

1914 nyarán a hadiállapot elrendelését követően, az első néhány hónapban a kávéházak forgalma jelentősen megnövekedett. A kifüggesztett harctéri jelentéseket naponta cserélték, zászlócskás térképek lógtak a falakon, hatalmas viták és fogadások színhelye volt. Az elképzelt rövid, győztes háború, melyet a katonák és az itthoniak egyaránt hősként élnek át hamarosan hiú ábrándnak bizonyult. A határtalan lelkesedés fokozatosan kiment divatból, a patrióta hevület megrekedt a hírlapi vezércikkek szintjén. Egyre inkább teret nyert a háborús életforma, azonban a frontvonalaktól való távolság, az onnan folyamatosan érkező megnyugtató hírek az általános háborús hangulaton belül egyfajta biztonságérzetet, és viszonylag békés légkört szavatoltak.¹⁶ A tárgyalt időszak hangulatának kettőssége, a polgári lakosság és a hatóság ambivalens magatartásmódja a kávéházkultúra esetében is rekonstruálható.

Az első háborús évben a kávéházak a megszokott, békebeli módon működtek. Folyamatos volt a kávé és az élelmiszerellátás, így a kolozsvári mindennapoknak továbbra is szerves részét képezték. Sőt, a még érvényben levő „elavult, sötét szellemű szabályrendelet” megakadályozta, hogy a szórakozni vágyók számára az egyik kávéházban állandó orfeumot létesítsenek. A kávéházak, vendéglők éjjel 2 óráig tarthattak nyitva, de a tanács felhatalmazása alapján a

rendőrség még egy óra hosszabbítást engedélyezett. Az éjszaka idejére - borsos áron - külön zeneengedélyt kellett kérni. 1915 novemberében a városi közgyűlés elé terjesztett „megreformált” rendelet a kávéházak éjjeli életét volt hivatott szabályozni. Fekvésük, berendezésük és látogató közönségük alapján három kategóriát különített el.¹⁷ Az éjszakai nyitva tartásért évi 200 koronát kellett fizetni, melyhez napi 5 k-nyi zeneengedély társult. A régi szabályrendelet tarthatatlansága rávilágít arra a tényre, hogy a tízes évek közepén már erőteljesebben érezhető a kávéház társadalmi szűrő jellege, melyet a hatóság differenciálásra való törekvése is szemléltet. A rendelet margójára a hírlapíró ironikus felhanggal jegyzi meg: „Kolozsvárnak éjjeli és mulató élete már utóvégre rég levette gyermekcipőit, és nem lehet «erkölcsi» szempontokból kisvárosi tempókat és életviszonyokat diktálni még ma is.”¹⁸

A kávéházak megszokott, békebeli hangulatú működése, mint a polgári életvitel tartozéka a sajtó reflektorfényében állt. Az udvariatlan pincér, a rendbontó vendég már másnap a közvélemény boncolókése alá került. Ezért természetesen, hogy 1915-ben a szilveszter-környéki hirtelen áremelés nagy port kavart. A *Kolozsvári Tükör* közismerten merész tollú szerkesztője által megfogalmazott bírálatot, még a cenzor is túl erősnek ítélte. Az 1916 januárjában fehér ablakokkal megjelenő írás a „rég” kávéházaknak megbocsátja a mértéktartó áremelést, azonban néhány forgalmasabb helyet „vendégprés”-ként jellemez, és közzéteszi az általuk alkalmazott új árakat: 1 csésze tea 50 fillér, rummal, citrommal 70 f.; egy kávécsésze kakaó 120 f.; uzsonnakávé három kockacukorral hab nélkül 54-60 f.; három tojásból rántotta 140 f. (míg a gyorsvonati étkezőkocsiban 120 f.; egy üveg magyar pezsgő 12-13 korona (míg a KT. ára ekkor 20 f.)

„A háború göröngyei”

A hátszág gazdasági kimerülésére utaló jelek már hónapok óta nyilvánvalóak voltak,¹⁹ azonban az itthon maradók szabadidőtöltését, és szórakozását, így a kávéházi életet is - legalábbis formailag - érintő rendeletek 1916-ban láttak napvilágot. A záróra-rendelet, a háború esetére szóló kivételes intézkedések értelmében, márciustól lépett életbe. Az új szabályozás a kávéházak, és a mulatóhelyek nyitva tartását „csupán” éjjeli 1 óráig engedélyezte. A közvélemény szócsöveként működő, ennek minden rezdülésére érzékeny kolozsvári sajtóra is az ambivalens magatartásmód volt jellemző. A közerkölcs egyik öre, az amúgy ellenzéki *Ujság* keserű hangon jegyzi meg, hogy „a cigányzenés éjszakai kávéházak belebotlottak a háború göröngyeibe - elhallgattatta őket az 1 órás záróra”.²⁰ A *Kolozsvári Tükör* örül ugyan a rendcsinálásnak, de nem hagyja szó nélkül ennek „impraktikus vonatkozásait”. A záróra-rendelet megszegése miatt a Jókai utcai Fészek kávéház folyamatos szereplője volt az újságok hírovtának. Egy kommentár szerzője kárörvendően jegyzi meg, hogy „a direkt Pali-fogásra berendezett helyiségeknek alaposan befűt ez az intézkedés, s véget vet a különböző «bar»-ok, s hasonló zsánerű zűhelyek garázdálkodásának”.²¹ Az újonnan bevezetett korlátozó intézkedés, a jelek szerint kínosan érintette az úri publikum éjszakai programját is, mert nyilvánosságot nyertek árnyaltabb vélemények. Az idézet magáért beszél: „indokolatlan a szigorú arcú rendőr megjelenése pontosan egy órakor... mintha abban az esetben, ha a vendégek öt perccel később mennének el, a haza veszne el!”²² A két újságírói attitűd szemléletesen példázza a kávéházak közmegítélésében jelentkező sztereotip képet: a zugkávéházakban csakis garázdaság folyhat, míg a szolidabb helyekről éjszaka sem ildomos siettetni a vendégeket. Ezerkilencszáztizenhat nyarán, mintha csupán a kánikula nyomasztaná az itthoniakat, így fogalmaz a közvéleményt képviselő krónikás: „akik benn élünk a város tikkadásában, a penetráns nyári ájerben, mennyi

kellemességet, üdülést jelent, ha délután ötkor vagy este kilenckor kiülünk a kávéház csendes teraszára.”²³

Békeidőben a Monarchia gyarmatáruval való ellátását főként Anglia biztosította, azonban 1914-et követően az angolok a kávé „hadi dugárunak” minősítették. A készlet pótlását a holland piacról próbálták megoldani, ám 1916-ban így is tapasztalható volt a kávéhiány és a vele párhuzamosan megjelenő uzsora. Ennek megfékezését célozta az 1916 júliusában kiadott kormányrendelet: kávéközpont létesült, mely döntött a megfelelő elosztásról, illetve - a kereskedelmi miniszter jóváhagyásával - az ármaximálásról. Vessünk egy pillantást néhány kávéfőle, Központ által megállapított árára: Robusta - 9 k. (nagyban), 9,80 k. (kicsiben); Santos - 9,60 k. (n.), 10,60 k. (k.); Maragogip - 11,90 k. (n.), 13 k. (k.) Ehhez hozzáadódott a maximum 2%-os vidéki fuvardíj.²⁴ Megelőzően az árak valóban magasabbak voltak, ezt egy kolozsvári háziasszony, szüleinek küldött leveléből tudjuk: „Bizony itt a legrosszabb kávé az un. «Santos», a 12 koronás, a többi mind drágább.”²⁵

A piaci árakkal szemben a kávé ára a következő év folyamán sem emelkedett. A három középső háborús évben Kolozsváron a kávé évi átlagára kilogrammonként a középminőség szerint a következőképpen alakult: 1915 - 4.42 k.(nyers), 5.15 k.(pörkölt); 1916 - 11.47 k.(ny.), 13.29 k.(p.); 1917 - 11.06 k.(ny.), 13.82 k.(p.)²⁶ A közvélekedés ellenére országos viszonylatban Kolozsvár egyike volt azoknak a városoknak, ahol a legolcsóbban lehetett hozzájutni ehhez az élvezeti cikkhez.

A központi kezdeményezésű általános fogyasztáskorlátozás a kávéházakat is érintette. A mindennapi fekete másodszori fogyasztásának (az un. uzsonnakávé) hatósági megtiltása²⁷ délután 3-tól este 8-ig, a kolozsvári „békés” hétköznapiok érzékeny szféráját zavarta - volna - meg. A lakosság a félnyilvános életébe való durva beavatkozásként értékelte az intézkedést, melynek bevezetése, csak a legvégső esetben lett volna indokolt. A közvélemény tehát ellenállt, így a rendelet - hosszabb távon - kudarcra ítéltetett. A sajtó ezúttal elfordul a hivatalos állásponttól, megállapítva, hogy „a háború megint beleszólt a front mögötti emberek szórakozásába.”²⁸ 1918 májusától hivatalosan is felfüggesztik a kávézás délutáni tilalmát.

1917-ben a holland kiviteli tilalom következtében tovább csökkent Magyarország kávékészlete, és februártól szemes kávéhoz csak pörkölt formában, kávéjegy ellenében lehetett hozzájutni. A fokozódó áruhiány a lakosság többsége körében nélkülözéshez, ez pedig leleményességhez vezetett. Elterjedt a pótanyagok használata, melyek sorában a korpás liszt, a babtorta, a facipő stb. mellett a pótkávé is helyet kapott. A júniusban kiadott kormányrendelet a pótkávé forgalomba hozatalának körülményeit, összetételét és árát szabályozta. Az intézkedés három típusú kávé őrleményt határozott meg: *fűgekávé* - csomagolva, nagyban 13.20 k./kg. kicsiben 14.20; *malátakávé* - 2.5 koronás egységáron kilogrammonként; *hadikávé* - 15% pörkölt babkávé + 40% malátakávé + 45% karamellizált cukor, melyhez 100 gr-os és 200 gr-os csomagolásban, 5 k./kg. áron lehetett hozzájutni.²⁹ Augusztustól a kávéházakban is hadikávé került a vendégek asztalára.

A jónevűtől a kéteshírűig

Az alábbiakban a teljesség igényével, mégis a források korlátai közé kényszerülve a világháborús Kolozsvár színes kávéházi tablóját igyekszünk megrajzolni. Érthető módon, az elitebb kategóriába tartozó helyekről több információval rendelkezünk. A hierarchia alsó részén elhelyezkedő kávéházakat látogató réteg nem hagyott írásos nyomot maga után, ezért esetük-

ben a közvetlen források nyújtotta torzított képpel szembesülünk. Alig könnyebb a dolgunk a rangosabb kávéházak esetében, hiszen itt az emlékirodalom sarkított jellemzéseire, illetve a hírlapi klisékre támaszkodva csupán részleges rekonstrukciót tudunk végezni.

New York Pákei Lajos kolozsvári építész tervei alapján, 1894 körül épült szálloda (Jókai u. - Bel-Torda u.-i sarok) a korabeliek³⁰ egybehangzó véleménye szerint, pesties stílusával, a város legelőkelőbb helyének számított. A régi Nemzeti Szállót „felcserélő” patinás épületben a kávéház-étterem mellett (felett) 75 szoba állt a városba érkező úri vendégek rendelkezésére. Bérllője sokáig Taussig Alajos volt, de 1912-ben már Fészl Józsefet találjuk az intézmény élén. A világháború idején is ő gondoskodott arról, hogy az omnibusz-járat, a távbeszélő és a központi fűtés folyamatosan szolgálja a vendégek kényelmét.

A földszinti kávéház egyben klub, olvasóterem, játéktér, „szerkesztőség”, köri bálók színhelye volt. A New York-típusú kávéház a Monarchia minden városában fellelhető volt. Wilhelm Droste megállapítása Kolozsvárra is tökéletesen érvényes: „Ha egy város nagobbacska volt, egészen biztosan több kávéház is üzemelt benne, különböző arculattal. Egy, némileg előkelőbb, ahol a kismesség elvegyült a polgársággal. Ez legtöbbször a város legszebb terén álló szálloda része volt.”³¹ A „Nyhó”, vagy Nyújork - ahogyan a korban nevezték, már a világháborút megelőzően elhódította az előkelő közönség jelentős részét a Biasini-től. Osztálytudatosan, bordó színű tiltó zsinórral elválasztott belső teréről Hunyadi Sándor fanyar iróniával megemlékezett. Látogatóinak társadalmi összetételét a sajtó és az emlékirók, többnyire egyoldalúan világítják meg. A nagykávéház, valóban szociálisan megszűrt intézmény volt, ám vendégeit csupán a professzorok, írók, művészek csoportjára szűkítő kútfők közhellyé vált képet rögzítenek. Megfelelő források hiányában csak feltételezhetjük azt, hogy a széles skálájú szolgáltatást más társadalmi elemek is igénybe vették. Ellenben teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy a Nyehó a szellemi élet egyik legnépszerűbb helyszínéül szolgált. Itt szállt meg korábban Apponyi Albert, a háború alatt gyakran volt látható - az ekkor haditudósítóként dolgozó - Molnár Ferenc monoklis arca, és ha Ady Kolozsvárra érkezett, „a kávéház teraszán mindig feltűnt ismert, különös szépségű férfifeje.”³² A kávéház pezsgő hangulatáról Nyíró József is megemlékezik, lábadozó tisztek társaságában, „tábori” lelkésként ő maga is többször részese volt a „cigány melletti fesztelen csevegésnek”. Laczkó Géza a következőképpen jellemzi a Nyehót: „A kávéházban átutazó zsidók alsóztak, urak tarokkoztak, újságírók, színészek veszekedtek, s itt szoktak elcsattanni a szenzációs becsületbeli pofonok, mert itt volt a nyilvánosság, fórum, agóra, itt lakott a közvélemény.”³³

Bristol 1912 tájékan nyitották a Löwy testvérek, majd Kolozsvár háborús életének egyik legsajátosabb helyévé vált: „érdekes emberek, különleges szokások, vastag bugyellárisú kupecsek, és feltörekvő niemandok találkozóhelye volt.”³⁴ Bár a nagykávéház titulust viselte, rettenetes szag, sűrű, fojtogató dohányfüst terjengett. Egyik alkalommal az éppen helyszínelő újságíró a felmentettek, hadiszállítók, gyanús alakok tömegét látva, gúnyosan jegyzi meg, hogy „ha a sorozóbizottság egy alkalmi sorozást rendezne, tíz percentre apadna a számuk”. Ennek ellenére, nagyvárosi komforttal, és bőséges olvasnivalóval várta vendégeit.

„Kikakker” A tisztességes főtéri kávéház tulajdonosaként, Kikakker Boldizsár már az 1889-es név- és lakásjegyzékben is szerepel. Békeidőben és a háború alatt sem tartották „italos” helynek, valamely okból, különösen az „egyetemi polgárok” érzelmileg is kötődtek a kávéházhoz. Az öreg Boldi bácsi negyed millióért adta el, és a hely népszerűségét példázza, hogy miután jelleget változtatott, törzsvendégei szemében „egy világ mozdult el a helyéről.”³⁵

Thália A Nemzeti Színháztól balra, stratégiailag fontos helyen üzemelt, 1910-ben már Parlagi Lajos bérli. Hetente legalább két alkalommal cigányzenekar szórakoztatta a zömmel művészértelmiségi vendégeket, kik a bel - és külföldi sajtó széles választékát is fellapozhatták.

Törzsvendégként, Janovics Jenő színházi igazgató és Farkas Sándor operaénekes gyakran dominóztak itt, Hunyadi Sándor pedig, szintén a játékszenvedélynek hódolva, színészekkel, újságírókkal ült össze egy-egy huszonegyes partira.

„Keresztes” Olyan kávéház volt, mint tulajdonosa, Keresztes Józsi bácsi: erkölcsös, tiszteletre-méltó, házias. Hosszú ideig működött a Szentegyház utcában, és 15 asztalával kis kávéháznak számított. Az újságírók sajtó-hadiszállásnak titulálták, „hol nemcsak az adagok, de az árak is irodalmiak voltak.”³⁶ 1916-ban az öreg Keresztes felhagyott a vállalkozással, és a hely elveszíti korábbi varázsát.

Grand Jóhírű, kisebbrendű kávéház, sokáig a Városháza melletti kis épületben működött. 1913-ban még egy Goldstein nevű polgár tulajdonában van, azonban a háború első évében gazdát és helyszínt cserél. Új tulajdonosa 1915 decemberében büszkén hirdeti, hogy az Unió-utcai kávéházában női zenekar teszi hangulatosabbá az estéket.

Fészek Udvari Mariska kétes hírű Jókai utcai kávéháza. Kártyás és erkölcstelen lokálnak tartották, központi fekvése ellenére - a sajtó véleménye szerint - csak a legalsó rétegek látogatták. Az állandó rendőri zaklatás okán, Udvari kisasszony hónapokig árulta üzletét, melyet időközben kitartóan ostromolt az élvezeteket halmozni vágyó, homályos társadalmi színezetű vendégsereg. A többnyire álerkölcös fogantatású támadásokat átvészelve, a háború végét „Berlini bár”-ként élte meg.

Különös, hogy a két főtéri kávéház, az előkelő Európa, és a szintén rangos Nagy Gábor-féle Központi szálló szinte semmivel nem hívta föl magára a sajtó, illetve az emlékirók figyelmét, csupán néhány semmitmondó utalásról tudunk. A középmezőnyben helyet foglaló Royal, Berlin és Wesselényi sem került a nyilvánosság fókuszába. A hierarchia alján levő „kis” és „zug”-kávéházszerű helyeket még betájolni is nehéz (pl. A Radák utcai Turul és Hindenburg). Mégis, a források arra engednek következtetni, hogy a viszonylag alacsony árak, a széles „programkínálat” és a diszkrécio, jelentékeny vonzerővel bírt a háborús édenkert almáit leszakítani vágyók számára.

A pestieket plagizálva a kincses város lakói szívesen hangoztatták, hogy a kávéházak városában élnek. A kávéházi életről szóló cikkben a szerző nem a háború nyomorúságát helyezi szembe a szórakozással és pénzköltéssel, hanem a város infrastrukturális hiányosságait fájlatja: „Kolozsvár egy kisváros, ahol nem szaladgálnak villamosok, nincs autótaxija, a lakásokban nincs fürdőszoba, de van ötven kávéháza és mulatója.”³⁷

„Kártyaklubok eldorádója”

A kávéházi hangulat sajátos tulajdonsága, hogy kezdettől fogva több, mint a kávé elfogyasztásának színhelye: a játék otthona is. A kikapcsolódás, a gondúzás helye, ahol a kor embere megszabadulhatott mindennapi problémáitól. A vendégek többféle játékot kedveltek,³⁸ ám a legnagyobb népszerűség főként a biliárdot és a kártyajátékokat övezte. Az inkább ügyességet mint szerencsét igénylő biliárd, jogszabály által előírt tartozéka volt a kávéháznak. Pénzben ritkán játszották, így semmiféle rendbontással nem járt - kolozsvári viszonylatban csak szórva-nyos adatokkal rendelkezünk e játékról. Ezzel szemben a különböző kártyajátékok, melyek nem szükségeltettek különösebb tárgyi feltételeket, praktikus módját jelentették a kávéházi időtöltésnek. Megjegyezzük, hogy a profi kártyások nyilván nem időtöltés, hanem szenvedéllyel egybefonódó pénzkeresés céljából játszottak, alkalmas helyszíneket keresve. A nem hazard játékváltozatok (pl. márjás, kaláber) nem ütköztek a törvény szigorába, ellentétben a

jelentős anyagi tételekkel járó kemény zsugákkal (ferbli, makaó, nasi vasi). Úgy tűnik, ez utóbbiakat kedvelők tábora jóval népesebb volt, számukra a „háborús erkölcsiséget” figyelmen kívül hagyva, több kolozsvári kávéház kényelmes helyszínt biztosított. A szórakozással egybekötött pénzszerzés ezen módja a hatósági razziák állandó célpontja volt, felszámolása fiaskónak bizonyult. A világháború negyedik évében közszájon forgó vélekedés szerint, a város a kincses titulus helyett méltán viselhetné a „kártyás Kolozsvár” elnevezést. A közvéleményt képviselő sajtó, elsősorban a rendőrség „szemethunyásának” tulajdonította a hazárdjáték mértéktelen elterjedését, különösen a Royal, a Bristol, a Berlini, a Wesselényi, és a New York (!) kávéházakban.

Az ún. kártyabarlangokban többnyire éjszaka folyt a kékhasú bankókért a küzdelem, záróra után leengedett rolók mögött. A Bristol kártyásai egyik alkalommal „visszavonulásra készítették a rendőrséget.”³⁹ Hogy milyen eszközökkel, azt nem tudjuk. A kártyajáték megszállottjai változatos foglalkozásuk köréből kerültek ki, a helyi sajtó szerint elsősorban katonatisztek, hadiszállítók, újjgazdag vállalkozók hazardíroztak a legtöbbet. Más forrásokból viszont tudjuk, hogy - ugyan kisebb tételekben - egyetemisták, újságírók, művészek is gyakran játszottak pénzben, de őket bizonyos megfontolásból a lapok nem kezdték ki.

Előfordult, hogy a lebukott kártyázók ügye, összeköttetéseiknek köszönhetően nem került nyilvánosság elé, sőt hatósági eljárás sem indult ellenük. Ferblizés közben rajtakapott városatya esetében például azt állapították meg, hogy csak kalábert játszott, így az eljárást megszüntették.⁴⁰ Máskor, a tilosban járó társaság tagjai rögtön kifizették, a számukra jelentéktelen összegű bírságot, s ezzel elsimult az ügy. A Wesselényi kávéházban „megtelepedett kártyabarlang” leleplezését egy élelmes újságíró nyomozta ki, a rendőrség, bizonyos okok miatt nem hozta nyilvánosságra az esetet.⁴¹ A rendőrség számtalan módszert kipróbált, (pl. rajtaütés, informátorok bevetése, álrúhási kávéházi látogatások) de a hazárdjátékot nem sikerült megszüntetni. Olyan eset is előfordult, hogy egy élelmes partner meglépett a bankkal, de utóbb a rendőrség nyomására visszaszolgáltatta „jogos tulajdonosainak”. A hatóság ezáltal, magát a törvénytelen játékot legitimizálta. A város előljárósága egy megnyugtató középútat választva igyekezett úrrá lenni a helyzeten. 1917-ben tanácsi rendelet vezette be a nyilvános mulatóhelyeken és kávéházakban üzött szerencsejátékok „vigalmi adóját”. A résztvevők, a játék megkezdése előtt adójegyet kaptak, melyet az ellenőrzések alkalmával felmutattak. Így a város pénzbevételhez jutott, és az „úri kártyások” helyzete is kényelmesebbé vált.⁴²

A gyengébbik nem - mint kávéházi szolgáltató

A vendégek szórakoztatásában sajátos színfoltot jelentettek a női zenekarok. Nincs tudomásunk arról, hogy a kolozsvári kávéházak bármelyike állandó női zenekarral rendelkezett volna, viszont egy fővárosi zenész hölgyekből álló csoport rendszeresen „turnézott” vidéken. Vezetőjét, egy bizonyos Neszmélyi Bözsike úrileányt Erdély kisebb-nagyobb városaiban rendre megtalálják harctéri szolgálatot teljesítő, kitartó hódolója levelei. éppen Kolozsvárra küldött bókjai mellett, Molnár Károly főhadnagy abban reménykedik, hogy „édes Bözsike, a mulatás közben” nem feledkezik meg róla. Több mint egy év múltán, (1917 nyarán) újra Kolozsvárra, a Grand kávéházba érkezik tábori levelezőlapja. A hős udvarló, egy nemrégiben kapott levélre hivatkozva nyugtázza kedvese tartósan jó életvitelét, és implicite a kávéházi hangulatot: „(...) tehát újból a régi helyen szól a zene, folyik a pezsgő, no meg a tánc.”⁴³ Egy női zenekar kolozsvári fellépése kuriózumnak számított, a heteken át tartó fellépéseket büszkén hirdeti a Gyárfás-féle Grand kávéház reklámja. A zenekar tagjait általában a zongoramester szerződ-

tette, napi 1-4 k. fizetéssel (1916), viszont mellékkeresetük a 8 koronát is elérhette - értesít a *Zongorások Közlönye*. Ez utóbbi jövedelem ellenében nyújtott szolgáltatások jellege felől nincsenek adataink, azonban tény, hogy a „muzsikus nőket” is féltették a prostitúciótól. Emiatt a zenekar jelenlétét, a karmester nevét és címét tudatni kellett a rendőrfőkapitánnyal.

A tiltott szerelem - mint üzleti tevékenység - szolgáltatói, többnyire a kasszírnő, illetve a pincérlány szerepkört is ellátták. A források jól elkülönítik a tipikus bordélyházak (pl. a Búza, a Lépcső, a Forduló utcákban) női alkalmazottainak helyzetét, a kávéházakban dolgozó kiszolgálónőkéétől. A többé-kevésbé álcázott nyilvánosházakban a „mama” alkalmazta és fizette a - többnyire vidéki - lányokat, akik a felemelkedés egyetlen alternatívájaként élték meg ezt az életformát. A tízes évek elején, de főként a háború éveiben megjelenő női kiszolgáló személyzet ugyancsak kapcsolatba hozható az üzletszerű kéjteljes jelenségének terebélyesedésével. Az alacsonyabb rendű kávéházakban dolgozó pincérlányok, gyenge fizetésük miatt „időközben” prostituálódtak el. A főtéri, elitebb helyeken a kasszírnők havi 40-60 k fizetést, szállást és teljes ellátást kaptak, míg a „zugkávéházak” női alkalmazottai 60-90 koronát ellátás, szállás nélkül.⁴⁴ Az eredendően tisztességes felíróknak minimális fizetést kaptak, „így kénytelenek prostitúció útján keresni a maguk boldogulását” - magyaráz az *Ujság*, példaként említve Udvari Mariska hírhedt lokálját. A Radák utcai lebujsok is folyamatosan a sajtó reflektorfényében álltak: „előttük elsétálva bárki meggyőződhetett arról, hogy fényes nappal, függöny nélküli ablakok mögül cicomás, ízléstelenül rikítóan öltözött nők néznek ki, hárman-négyen nevetgélnek a járókelőkre, (...) valósággal behúzzák az arra járó katonákat.”⁴⁵ Ez a látvány a központi helyeken is előfordult, bár Kelemen Lajos árnyaltabban fogalmaz: „Belvárosi kávéházakban az ablakoknál cigarettázó nők füstölnek, valósággal tüntet némelyik a könnyelműségével.”⁴⁶

Az általánossá vált jelenség a férfi kiszolgálókat hátrányosan érintette, elégedetlenségük országos sajtóorgániumuk hasábjain nyilvánosságot is nyert: „A mostani pincérlányi pályára kúszott nőkkel nem fogunk megbékülni, hanem azok állandósítása ellen küzdeni fogunk minden erőnkkel” - jelenti ki az egyik tiltakozó cikk szerzője.⁴⁷

Akár a hasábjaitól esetében, a kávéházként működő kvázi-szerelemtanyák felszámolását, megnyugtató felszámolását illetően is a hatóság kevés eredményt tudott felmutatni. Az egyre szélesedő skálájú szolgáltatásokat igénylő réteg a háború idején tovább bővült, akárcsak a - munkahelyként - erre szorulóké. A pénz pedig gurult, talán jobban, mint bármikor...

Összegzés

A vizsgált források tanúsága szerint a kolozsvári polgárok - legalábbis többségük - minden napjaiban a háborús évek nem hoztak szemmel látható törést. Az életszínvonal romlása, és a fokozott erkölcsiséget hirdető hazafias szövegek ellenére mindvégig határozott igény mutatkozott a szórakozásra, a kikapcsolódásra, a megszokott életvitel folytatására. Az anyagi és erkölcsi áldozatvállalás mellett, vagy talán ezért „cserében” a város közönsége jogot formált szabadidő igényének változatlan fenntartására - legyen az a közvélemény által elfogadott, vagy éppen csak megtűrt cselekvés. A kávéház által nyújtott összetett szolgáltatás változatlan intenzitású igénybevétele ezt támasztja alá.

A tanulmányban vizsgált szempontok, a kávéház intézményének néhány lehetséges megközelítése csupán. A kutatás, úttörő jellegénél fogva több kérdést vetett fel, mint amennyire választ adott, úgy véljük azonban, hogy sikerült olyan támpontokat körvonalazni, amelyek hasznosnak bizonyulhatnak, Kolozsvár kávéháztörténetének majdani megírásánál. Természetesen, egy elmélyültebb kávéház-kutatás során más forrástípusok használatával olyan területeket is fel kell

tárni, mint a külső aspektus kialakítása, az esetleges átépítések, a kávéházi enteriőr tartozékai, a bérlet illetve az adás-vétel anyagi vonzata, a szolgáltatási szerkezet milyensége stb. Egy nagyobb kávéház, mint például a New York, önálló történet megírására is joggal tarthat igényt.

Végezetül hadd idézzük Wilhelm Droste megállapítását, mely amellet, hogy a lényegre tapint, további szakmai búvárkodásra serkent: „Azzal, hogy megalkotta a kávéházat a maga klasszikus formájában, az Osztrák-Magyar Monarchia létrehozta azt, amit politikailag már nem sikerült megteremtenie: a lehető legellentmondásosabb elemek életképes integrációját.”⁴⁸

4 sz. táblázat

	Kávéház		Helyszín		Tulajdonos/Bérlő	
			1910	1913	1914	1915-1918
1.	New York*	Jókai u. 1	Bogyó&Taussig	Fézl József	Fézl J.	Fézl J.
2.	Biasini*	Petőfi u. 18	Sebestyén Mór	Varga József	Varga J.	n.a.
3.	Központi*	Mátyás kir. t. 28	Nagy Gábor	Nagy G.	Nagy G.	Nagy G.
4.	Hungária*	Wesselényi u. 17	Kovács Dezső	Kovács D.	Kovács D.	Kovács D.
5.	Európa	Mátyás kir. t. 22	Breiner H. József	Breiner H. J.	Breiner J.	Breiner J.
6.	Aranyas*	Ferenc-J. út 12	Bodai Mihály	Bodai M.	Bodai M.	n.a.
7.	Magyar Korona*	Kossuth L. u. 49	?	nincs adat	nincs adat	nincs adat
8.	Pannónia*	Kornis u. 1	Fézl József	Rauscher Ede	Mattai & Rauscher	M&R
9.	Korona	Unió u. 2	Botha Ferenc	n.a.	Lakatos László	n.a.
10.	Debrecen	Jókai u. 4	Debreceni Gábor	n.a.	***	
11.	Korzó	Unió u. 13	Dreschler József	Hunwald József	Fisch Farkas	n.a.
12.	Kikakker	Szentegyház u. 2	Kikakker Boldizsár	Kikakker B.	Kikakker B.	Kikakker B.
13.	Keresztes	Szentegyház u. 5	Keresztes József	Keresztes J.	Keresztes J.	Keresztes J.
14.	Thália	Hunyadi t. 3	Parlagi Lajos	Parlagi L.	Parlagi L.	Parlagi L.
15.	Központi	Mátyás kir. t. 29	özv. Gárdonyi Imréné	özv. G.I. -né	özv. G.I. -né	özv. G.I. -né
16.	Grand	Deák F. u. 2	ifj. Fisch Adolfné	Goldstein Mihály	Gyárfás D.**	Gyárfás D.
17.	?	Bocskai t. 13	Moskovits Anna	n.a.	n.a.	n.a.
18.	?	Deák F. u. 26	Mattai&Hutter	n.a.	n.a.	n.a.
19.	?	Jókai u. 15	Kugler József	n.a.	n.a.	n.a.
20.	?	Honvéd u. 12	Weipert Ferenc	n.a.	Weipert F.	n.a.
21.	?	Bocskai t. 8	Szilágyi Vilmos	n.a.	n.a.	n.a.
22.	?	Wesselényi u. 24	Grün Adolfné	n.a.	n.a.	n.a.
23.	?	Deák F. u. 18	Kalocsai Simon	Kalocsai S.	Kalocsai S.	n.a.
24.	Fészek	Jókai u. 4	n.a.	n.a.	Udvari Mária	Udvari M.
25.	Budapest	n.a.	n.a.	Botha Ferenc	n.a.	n.a.
26.	Bristol	Ferenc-J. út 3	n.a.	Lőwy József	Lőwy J.	Lőwy J.
27.	Royal	Mátyás kir. u. 4	n.a.	Finkler Nándor	Falk Imre	Falk I.
28.	Abbázia	Ferenc-J. út 77	n.a.	n.a.	Botha Ferenc	n.a.
29.	Wesselényi*	Wesselényi u. 23	n.a.	n.a.	Friedmann József	F.J.
30.	Berlin	n.a.	n.a.	n.a.	Pfershy G.	Pfershy G.

31.	Turul	Radák u. ?	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
32.	Hindenburg	Radák u. ?	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
33.	Ferenc-József*	Ferenc-J. út 5-7	n.a.	n.a.	Pattermann& Rosenbach	P&R

* szálloda és kávéház

** a kávéház tulajdonost és helyszínt változtat, de nevét megőrzi

*** a kávéház tulajdonost és nevet változtat, de helyszínét megőrzi

JEGYZETEK

1. **Gyáni Gábor**: *Az utca és a szalon*. Budapest, 1999. 85. In: Budapesti Negyed, 1996. 12-13, 9-26.
2. a monarchiabeli kávéház általános jellemzőiről lásd **Wilhelm Droste**: *Kávéház az Osztrák-Magyar Monarchiában*. In: Budapesti Negyed, 1996. 12-13, 9-26.
3. **Kovalcsik József**: *A kultúra csarnokai*. Bp., 1987. II. köt. 227.
4. **Kozma Dezső**: *Irodalom a kolozsvári századvégen*. Kolozsvár, 1970. 5.
5. **Hunyadi Sándor**: *Családi album*. In: uő.: *Razzia az „Aranyas”-ban*. Bp., 1965. 325.
6. **Passuth László**: *Kutatóárok*. Bp., 1966. 35-36.
7. *Szabályrendelet, a fogadó-, vendéglő-, és kávémérési iparosoknak*. (a továbbiakban: *Szabályrendelet...*) Bp., 1910.
8. a biliárd kifejezés, bizonyos Tulipán József által magyarosított megfelelője.
9. tudjuk azt, hogy 1915-ben a közgyűlés megreformálta az „ösrégi” szabályrendeletet (*Kolozsvári Tükör* (a továbbiakban **KT.**), 1916 dec. 7.), de maga a dokumentum a levéltárban nem fellelhető.
10. *Szabályrendelet...* 35§.
11. **Gámán Zsigmond**: *Jelentés Kolozsvár sz. kir. város közbiz. viszonyairól az 1885.-ik évben*. Kolozsvár, 1886. 45.
12. *Kolozsvári kereskedők és iparosok név- és lakásjegyzéke*. (szerk. **Gámán József**) Kolozsvár, 1889.
13. *Kolozsvári cím- és lakásjegyzék az 1899.-ik évre*. (szerk. **Oláh László**) Kolozsvár, é.n.
14. *Magyarországi szállodák, vendéglők és kávéházak címtára*. Bp., 1913.
15. **Bevalacqua Borsody Béla - Mazsáry Béla**: *Pest budai kávéházak*. Bp., 1935. 1262.
16. eltekintve az 1914 októberi máramarosi orosz betörés okozta nyugtalanságtól, illetve az 1916 szeptemberi román támadás következményeként fellépő zűrzavartól.
17. a dokumentum a Kolozsvári Állami Levéltárban nem fellelhető, csak közvetett módon tudunk néhai létezéséről, lásd *Kolozsvári Tükör*, 1915. dec. 7.
18. Uo.
19. pl. ármaximálás, felesleges gabonakészlet bejelentése, kevert liszt forgalmazása. Bővebben lásd Kolozsvári Polgármesteri Hivatal iktatói jegyzőkönyve, Kolozsvári Állami Levéltár (a továbbiakban **KvÁLv. PHijk.**) 1914, 2225-2260 sz. iratok.

20. *Ujság* (a továbbiakban **U.**) jún. 15.
21. **U.** 1916. márc. 5.
22. **U.** 1916. júl. 17.
23. *Kolozsvári Hírlap* 1916 júl. 16.
24. **Katona Béla**: *Magyarország közgazdasága (1916)*. Bp., é.n. 419.
25. Lujzi levele szüleihez, 1916 június. Tavaszy - Borbáth hagyaték, magántulajdonban.
26. *Magyar statisztikai évkönyv*. Új folyam, 1915. Bp., 1918; Ua. 1916, 1917. Bp., 1924.
27. a Kolozsvári Közélelmezési Hivatal rendelete. KvÁLvt., PHijk. 1917. I. 1501 sz. irat.
28. **U.** 1917. ápr. 4.
29. **Katona Béla**: *Magyarország közgazdasága (1917)*. Bp., é.n. II. köt. 191.
30. többek közt lásd Török Gyula, Laczkó Géza, Cs. Szabó László, Hunyadi Sándor, Longhi A. István, Passuth László, Mikó Imre, Makkai Sándor vonatkozó írásait.
31. Droste W., *i.m.* 17.
32. Passuth L., *i.m.* 85.
33. **Laczkó Géza**: *Királyhágó*. Bp., 1971. 38.
34. *A Hétfő* 1916. ápr. 2.
35. Passuth L., *i.m.* 85.
36. **KT.** 1916. jan. 25.
37. **Uo.** 1916. márc. 21.
38. a témáról bővebben, lásd **Szabó Márta**: *Biliárd és szerencsejáték a kávéházban*. In: Budapesti Negyed. 1996, 12-13. 261-278.
39. **KT.** 1916. febr. 2.
40. **Uo.**
41. **U.** 1916. okt. 6.
42. Kolozsvár sz. kir. város törvényhatósági bizottságának közgyűlési jegyzőkönyve. 1917. 71 sz. döntés KvÁLvt.
43. az Erdei család levéltára, magántulajdonban.
44. **KT.** 1916. febr. 22.
45. **U.** 1916. nov. 18
46. Kelemen Lajos személyi levéltára. Napló. 1917. okt. 19. KvÁLvt.
47. *Az Újkor* (A Magyarországi szállodai, éttermi és kávésipari munkások anyagi és szellemi érdekeit védő szaklap). 1917. febr. 1.
48. Droste W., *i.m.* 9.

HERMANN GUSZTÁV MIHÁLY

Udvarhelyszék levéltára (történeti vázlat)

I. Udvarhelyszék

A székely székek intézményrendszerének végleges kikristályosodása a XIV. század végére tehető. A *székek* bíraskodási, közigazgatási és katonai autonómiával rendelkező közhatalóságok voltak azoknál a középkori Magyarországon élő, többnyire - de nem feltétlenül - idegen eredetű népcsoportoknál, amelyek jogállása eltért a vármegyei lakosságétól (szászok, székelyek, kunok, jászok, „lándzsás nemesek”). Maga a szék elnevezés bizonyára a „bírószági fórum” jelentésű bírói székre utal, a szabad bíróválasztás kiváltságával összefüggésben.¹

Udvarhelyszék nevével első ízben 1448-ban találkozunk, korábban ugyanez a területi - közigazgatási - törvénykezési egység valószínűleg **Telegd-szék** néven létezett. A XV-XVI. század fordulóján mint a székely székek *főszékét* („Capitalis Sedes”) emlegetik, hegemon szerepköre azonban elég csekély volt, tulajdonképpen abban nyilvánult meg, hogy itt tartották a székely nemzetgyűléseket, illetve, hogy 1506 és 1562 között itt az egész Székelyföldre érvényes ítéleteket hozó fellebbviteli törvényszék működött. A kialakuláskor feltehetően közigazgatásilag egységes Udvarhelyszék később **Udvarhely anyaszékre**, illetve a neki alárendelt **Keresztúr-** és **Bardóc** fiúszékekre osztozott.²

Udvarhelyszék kezdetben a székelység kiváltságainak megfelelően széleskörű autonómiával felruházott közigazgatási egység volt. Az adminisztrációs teendőket választott hivatalnokok, a *hadnagy* („kapitány”), a *székbíró*, az *esküdtek* és a *nótárius* látták el. Önállósága a fejedelemség korában, majd főleg a Habsburg korban csökken; előbb a székbíró szorítja ki tisztségéből teljesen a *királybíró*, majd 1711 után megszűnik a székkapitányi tisztség, így a *főkirálybíró* válik a szék csaknem teljhatalmú urává. Alárendeltjei voltak az *alkirálybírók* (egy-egy minden fiúszékben) és a járások *dullói* (a vármegyei szolgabíróknak megfelelő hivatalnokok). A fejedelmi kor legvégén, illetve a Habsburg kor kezdetén létrehozott **jársók** száma és területi felosztása több ízben módosult, mígnem a XVIII. század második felében kialakul az 1848-ig változatlanul létező kilenc járás: a **bögözi**, a **bözödi**, az **etédi**, a **farcádi**, a **homoródi**, a **keresztúri**, az **oláhfalvi**, a **parajdi** és a **patakfalvi**. Bardóc fiúszék kisebb járásnyi területe továbbra is külön alegységet alkotott.

Ami a bíraskodást illeti, eltekintve a részletektől, jegyezzük fel, hogy már a fejedelemség korában kialakult rend szerint a perek a két fiú- illetve az anyaszékben működő három **alszéken** kezdődtek, innen az egész székre érvényes ítéletet hozó **derékszékre** lehetett fellebbezni. Ezen a gyakorlaton az 1764-től 1790-ig működő **Állandó Táblák** egységes rendszere változtatott. Udvarhelyen tartotta üléseit a főkirálybíró elnöklétével működő „Continua Tábla”, de saját táblája volt Bardóc fiúszéknek is, melyen az alkirálybíró elnökölt.³

Időközben nőtt a szék fizetett hivatalnokainak száma, akik közül ezúttal az első ízben 1804-ben említett *archivárius* megjelenése érdekes.⁴

A közigazgatás területén az első változást II. József adminisztrációs reformja hozta. Ennek értelmében Erdélyt 11 vármegyére osztották: 1784-ben megalakul **Udvarhely vármegye** (Udvarhely és Csík-Gyergyó székekből), élén a *főispánnal* és a közigazgatás teendőit ellátó

alispánokkal. A vármegye két kerületének (Udvarhely és Csík-Gyergyó) élén egy-egy pénzügyi és törvénykezési feladatokat ellátó „*helyettes alispán*” tevékenykedett, a járásokban a dullók helyét a *szolgabíró* vette át, akit munkájában az *alszolgabíró* segített.⁵ 1790-ben visszaállott a székek rendszerén alapuló régi rend, egészen 1848-ig. Ekkor a széki („márkális”) gyűlés átalakul a „**széki bizottmány gyűlésévé**”. A forradalom leverése után, 1850-ben ideiglenes katonai közigazgatást vezetnek be Erdély-szerte. A nagyfejedelemséget hat katonai vidékre osztották, így jött létre az **Udvarhelyi Katonai Vidék**, mely négy **kerületből** állott: **Udvarhely, Marosvásárhely, Csík és Háromszék**. 1854 őszén Erdélyt tíz kerületre (**Kreis**) osztották. Az **Udvarhelyi kerület**, mely magába foglalta az egykori Csíkszéket is, a következő hat járásból állott: **Barót, Kozmás, Csíkszereda, Gyergyó, Keresztúr, Udvarhely**.⁶

1861-ben visszaállították a forradalom előtti közigazgatást. Ezt váltotta fel a kiegyezés után az egységes megyei adminisztráció: 1876-ban a peremén fekvő néhány községgel gyarapodó Udvarhelyszékből megalakult **Udvarhely vármegye**.

II. A levéltár története

Udvarhelyszék levéltárának első irata 1506-ban kelt, de az okleveles anyag intézményes megőrzésére való törekvésről csak jóval későbbi időszakról kezdve beszélhetünk, noha a XVIII-XIX. századi hagyomány - romantikus túlzással - a feudalizmus kezdetéig igyekezett visszavezetni a székelység nemzeti kiváltságlevelei őrzőjének tudott széki archívum gyökereit. Szigethi Gyula Mihály írja, nyilvánvalóan tévesen, hogy a szék levéltárában „...1100-tól fogva való leveleket láthatni...” Szigethiről azonban tudjuk, hogy elsősorban kollégiumi professzor, figyelemre méltóak még a felvilágosodás szellemében írt drámái, de a történelmi adatokat a szépíró nagyvonalúságával kezeli.

A XIX. században terjedt el a hit, miszerint a „Székely Támadt” vár felépülése (1562) előtt a „Székely Nemzet Levéltárát” a vár helyén álló kolostorban őrizték. Udvarhely XVIII. századi krónikása, Szeles János ezt mint lehetőséget említi,⁸ majd Szigethi, jóllehet Szelestől veszi át az adatot, már biztosan állítja.⁹ Nos, elképzelhető, hogy a vár helyén álló, valószínűleg domonkosrendi kolostor szükség esetén menedéket nyújtott a szék ekkor még minden bizonnyal igen csekélyke levelesládájának,¹⁰ ámde a „székely nemzetet” illető legbecsesebb oklevelek összegyűjtésének igénye, mégpedig Udvarhelyen, az „anyavárosban” jóval későbbi.

A XVI. század második felében a széki adminisztráció irattermelése megnőtt. Ettől az időtől kezdve beszélhetünk a szék szervesen fejlődő levéltáráról, melynek kezelése a széki nótárius feladata volt. 1589-től 1850-ig megszakítás nélkül fennmaradtak a szék bírósági jegyzőkönyvei, melyeket már korábban kezdtek vezetni, legalábbis erre utalnak a XVI. század végi kiegészített jogi formulák, a perrendtartás és maga a nyelvezet.¹¹ A XVI. század végétől a szék levéltára a „Székely Támadt” várban lelt otthonra, feltehetően a vár XVIII. század eleji romba döntéséig. A korai anyag jelentős károsodást szenvedett 1599 decemberében, amikor a fellázadt székelyek a vár feldúlása során az ott őrzött protokollumokat részben elpusztították, részben annyira szétzilálták, hogy ezeket lehetetlen eredeti állapotukba hozni.¹² (Ezt követően, a vár újjáépítéséig a leveleket feltehetően máshol őrizték.)

1733-ban elkészült Udvarhelyszék székháza, mely a széki levéltár számára kezdettől fogva helyet biztosított. Az iratok kezelése továbbra is a jegyzők feladata maradt.¹³ A kedvezőbb feltételek közé került levéltári anyag rohamosan gyarapodott, így a XVIII. század közepére a székháza is szűkösen és alkalmatlannak bizonyult a tárolására: fából épült polgári házak

vették körül, emeleti helyiségei (ahol a levéltár is helyet kapott) nem voltak bolthajtásosak, ezért az amúgy zsúfoltan, nyirkos, penészes helyen heverő iratok állandóan ki voltak téve a tűzveszélynek. Bírósági épület is lévén, a pereskedő ügyes-bajos emberek, a börtönbe zárt elítéltek ottléte is bizonytalanságot jelentett. Mindezt felpanaszolva, a szék 1768. szeptember 29-én engedélyt kért, hogy a meglévő székházat külön szárnnyal toldja meg, a „székely nemzet” iratait is őrző levéltár bővítése céljából. Az ügy Mária Terézia királynő elé került, aki engedélyezte az építkezést azzal a feltétellel, hogy a felépülő új szárnyban a „nemzet” levéltára mellett helyet kapjanak az ottani törvényhatóság iratai is. A helyiség boltíves és fűthető kell legyen, az iratok kezelője pedig közjogban járatos, Bécsben tanult *registrator*. Az erdélyi kancellária a „nemzeti levéltár” csekély voltára hivatkozva (néhány másolat, perirat, lustrakönyv és rendelet) fölöslegesnek vélte a bővítést és a „registrator” kinevezését. Ugyanezen a véleményen volt a gubernium, mely 1769. március 6-án jelentette, hogy a széknek mintegy 500 csomónyi irata van, a levéltár kezelését pedig el tudja végezni a szék két nótáriusa és az írnok, aki az Állandó Tábla felállítása óta tevékenykedik. A jelentések ellentmondásosak, a királynő viszont tisztán szeretett volna látni, de immár Erdély valamennyi törvényhatósági levéltára kérdésében, melyektől jelentést kér.¹⁴ Ezzel a helyi ügy országos jelentőségűvé nőtte ki magát, és elindítója lett az első átfogó levéltárrendezési akciónak.

Udvarhelyszék jelentése 1770. február 7-én kelt: „...a levéltárnak őfelsége által engedett építése már megkezdődött. A hét öl hosszú, három öl széles épület költségvetés szerint 400 rhénes forintba kerül. Az iratok most nagy rendetlenségben vannak. Csak a fontosabb iratok, mint a székely nemzetet érdeklő kiváltságlevelek, lustrakönyvek, királyi és főkormányszéki rendeletek vannak rendezve és 35 könyvbe beiktatva. A többi szétszórva hever. Két évszázad alatt annyira megnőtt az iratok tömege, hogy a különben is elfoglalt táblai jegyzők, kiknek kötelességök lenne a levéltár gondozása, hozzá se mernek fogni a rendezéshez.” A legrégebbi irat - egy perkötet - 1550-ből való.¹⁵

Bardóc fiúszék még 1770. január 31-én jelentette: „...A folytonos tábla felállítása óta keletkezett iratok az akkor kibocsátott rendelet szerint kezeltetnek; nevezetesen diariumokba, vagyis protocollumokba letisztáztatnak, a mindenkori elnök és jegyző aláírásával és pecsétjével hitelesítetnek és mutatókkal láttatnak el. A főkormányszéki rendeletek évenként csomóztatnak s mutatókkal szintén elláttatnak. Azonkívül havi kivonatos protocollumok készülnek róluk két példányban, melyek egyike évnegyedenként a főkormányshoz terjesztetik fel. Vannak azonkívül régi jegyzőkönyvek, melyek a tábla beállítása előtti ügyeket tartalmazzák 1635-ig, s szintén el vannak látva mutatókkal. A régi iratokat szorgosan átvizsgálták, de az egész nemzetet érdeklőkre nem akadtak. A tábla jegyzője teljesen alkalmas a levéltár gondozására.”¹⁶

E jelentések - a két idézet is bizonyítja - eléggé sebtében állottak össze. Igaz, a felhívás sem volt sokkal világosabb, a lajstromozás módjáról, szempontjairól nem esett szó benne. „Hogy tulajdonképpen mit kívántak legfelsőbb helyen a vármegyéktől talán maga a királynő vagy tanácsosai sem tudták.”¹⁷

A Mária Terézia uralkodása alatt megindult országos méretű levéltárrendezés nem szűnt meg a királynő halálával. A tovább halmozódó iratmennyiség II. Józsefet újabb intézkedésekre készíteti: a császár 1785-ben kiadott rendelete értelmében a levéltárat csak esküt tett megyei tisztviselő kezelheti, aki ezt regesztrum alapján köteles átvenni. A lajstromozáshoz utasításokat is adtak, a legtöbb vármegyében ekkor alkalmaztak *lajstromozót* (registrator), aki tulajdonképpen a hamarosan megjelenő *levéltáros* (archivarius) közvetlen elődje volt.¹⁸

Udvarhelyen, ahol - amint az 1770-es jelentésből is kitűnik - a levéltár legnagyobb része rendezetlen volt, 1803-ban Simoni Antal „*gubernialis cancellista*” kezdte meg a régebbi iratok lajstromozását,¹⁹ de lassan haladt vele, ezért a gubernium kénytelen volt 1805-ben még egy

„registratort”, Nagy Simont segítségével rendelni.²⁰ A szék 1806. június 25-i jelentése szerint a teendőket ekképpen osztották meg: Simoni Antal az 1600 és 1650 közti, Nagy Simon az 1650-től 1700-ig terjedő iratokkal dolgozott. A jelentéstételkor 1630-ig, illetve 1673-ig jutottak. A továbbiakban Simoni Antalra a XVI. századi akták vártak, melyeket későbbre hagyott, „bajosabb írások lévén”, Nagy Simon pedig a XVIII. századi iratokkal folytatta a munkát.²¹ A gubernium 1806. július 28-án utolsó határidőként 1807. április 4-ét jelölte meg a lajstromozás befejezésére.²²

Tekintsünk be a levéltárba, melyben a két lajstromozó dolgozott. Egy 1806. január 24-én kelt leltár teszi ezt lehetővé, mely összehasonlítási alapul szolgálhat más törvényhatósági levéltárak vizsgálatához. Az iratokat tíz almáriumban, két „szakaszos tékában” és „egy nagy festékes ládában” tárolták. Ugyancsak a levéltárban őrizték a szék zászlóját, a szék földmérőjének „insinér ládáját”, melyben „ahhoz a tudományhoz való eszközök vadnak”, itt található még „egy vasas csere fából készült Cassa”, benne különféle mérőeszközök (többek között egy „levél mérő réz pléh Compona”), valamint a szék pecsétje.²³

A szék előljárói a levéltár fennebb leírt állapotát nem találták megfelelőnek, 1806. január 22-én jelentvén a guberniumnak, hogy elkészítették a szükséges bővítési és karbantartási munkálatok költségvetését. Két új helyiség befejezése után²⁴ azonban az építkezés elakadt, mivel Ugrai Lászlót, a szék földmérőjét, aki a terveket készítette, Marosszékre helyezték át. Tiltakozásukban a szék tisztviselői az udvarhelyi levéltár fontosságára hivatkoznak, „mely nem csak ezen Széké, hanem az egész Székely Nemzeté”, továbbá hangsúlyozzák, hogy „Udvarhely az Nemes Székely Nemzetnek Metropolisa az országba lévő több circulusokkal egyenlő rangú”, és mindenképpen előbbvaló Marosszéknél.²⁵

Ebben az érvelésben nem kevés a székely rendi nacionalizmus szülte anyaszéki gőg, mely Udvarhelyszék vezető köreit mindig is jellemezte, de igazából a XVIII. század hatvanas éveiben, a határkatonaság felállítása során sújtott székek olykor hízogó segélykérése keltette életre és táplálta még a XIX. század első felében is. Az sem véletlen, hogy a II. József reformjaival szembeszegülő székely rendi ellenállás egyik központja ugyancsak Udvarhely volt. Az is tagadhatatlan, hogy a helyi nemesség unszolására, a „nemzet” privilégiumleveleit keresve, máskor egyéni kiváltságok bizonyítékait kutatva, az anyaszék levéltárát jóval többször „hányták fel” és közben ismerték meg kezelői, mint a szomszédos székek archívumait.²⁶ Ez a jelenség - bár minálunk hangsúlyozottan éreztette hatását - általános volt. Degré Alajos figyelmeztet arra, hogy a XIX. században „a megyei levéltárak fejlődését biztosította (...) a megyei nemesség hallatlanul megnőtt érdeklődése, a megyei szabadságok bizonyítékait őrző levéltárak helyi megbecsülése.”²⁷

A levéltárrendezés eközben, a helyi buzgólkodástól függetlenül, guberniumi utasításra is folytódott, 1843 és 1845 között két „biztos” dolgozott az udvarhelyi archívum lajstromozásán.

A széki intézmény végleges felszámolása után Udvarhelyszék levéltárának sorsa a következőképpen alakult: 1876-ban anyagát **Udvarhely vármegye levéltára** örökölte. 1934-ben Udvarhely megye prefektúrájától a levéltár régi állagait a Kolozsvári Állami Levéltár vette át megőrzésre. Ugyanide került 1957-ben a Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltártól a bardócszéki anyag. Végül 1967/68-ban a szék levéltára kiegészült az akkor sajnálatos módon teljesen felszámolt székelyudvarhelyi-, illetve a marosvásárhelyi Állami Levéltártól átkerült, főként 1868 és 1878 közti időszakból származó töredékekkel.

III. A levéltár állagai

Udvarhelyszék levéltára nagyjából a XVIII-XIX. században keletkezett iratanyaga - Bardócszék levéltárával együtt - mintegy 300 folyómétert tesz ki. Az iratok többsége magyar, kisebb része latin nyelvű (ez utóbbiak többnyire a XVIII. századból valók); a II. József korában keltek, illetve az 1850-1860 közöttiek javarészt németül íródtak. Két szempont szerint csoportosíthatók: tartalmuk tekintetében beszélhetünk *politikai (közigazgatási)* és *bíraskodási* iratokról, külalakjuk szerint pedig *jegyzőkönyvekről*, *iktatókönyvekről* és *önálló iratokról*.

1) A jegyzőkönyvek és iktatókönyvek csoportja

a) *A közgyűlési jegyzőkönyvek sorozata* (Prothocollum Generalis Congregationis; Marchalis Széki Jegyző Könyv) 1745-től 1843-ig terjed; 1861-gyel kezdődik a „képviselő bizottmányi ülésekről vezetett Jegyzőkönyv”, mely megszakad 1862 és 1864 között, majd 1866-ban, egyébként az 1875-ös évvel zárul. A XIX. század elejétől a jegyzőkönyvekhez csatoltak különféle törvény-szövegeket, jelentéseket, guberniumi rendeleteket, kimutatásokat. A széki protokollumok tartalma az élet minden területét érinti, következésképpen a vidék közigazgatás-, gazdaság- vagy mentalitástörténetének jelzett időszakait vizsgálók számára a jegyzőkönyvek nélkülözhetetlen források.

b) *Bírósági jegyzőkönyvek és iktatókönyvek* az 1589-től 1868-ig terjedő hosszú időszakból maradtak fenn, 1850 és 1860 közti megszakítással. Külön jegyzőkönyve volt a főszéknek („Protocollum Sedis Generalis”; „Törvényes Szék Prothocolluma”) és külön az alszéknek („Törvényes Vice Szék Prothocolluma”), a XIX. század elejétől, az „árvaszék” létrejöttét követően ez utóbbinak is külön jegyzőkönyve lesz („Pupillare Forum Prothocolluma”). (A gyámhatósági ügyeket egyébként még az árvaszék megjelenése előtt elkezdték külön jegyzőkönyvezni.) A tulajdonképpeni bírósági jegyzőkönyvekben történő eligazodást különféle segédletek könnyítik, mint az ún. „Protocollum dictaturae”, az 1761-1847 közötti bírósági iratok mutatói, vagy az 1852 után megjelenő korszerű, de igen hiányos iktatókönyv.

c) *A politikai (közigazgatási) iratok iktatókönyvei* 1772-től 1876-ig terjednek. Az iktatókönyvekkel ellátott iratokat két csoportra osztották: a székhez címzett, illetve a fő- vagy alkirálybíróhoz intézett ún. „elnöki” iratok. Az iktatókönyvek megnevezése: „Exhibitorium Protocollum”, „Iktató jegyző Könyv”, illetve (az 1800 után megjelenő) „Elnöki Jegyzőkönyv”.

Az 1894-95-es forradalom után a járások iratait is iktatókönyvekkel látták el.

Bizonyos mértékig használható iktatókönyv gyanánt az ún. „Tiszti szék ülése Jegyző Könyve”, mely röviden tartalmazza az üléseken kibocsátott határozatok kivonatát.

d) *A bírósági és politikai iratok betűrendes mutatói* az iratok mutatószavait és iktatószámait tartalmazzák, az 1561-től 1875-ig terjedő időszakot ölelve fel.

e) *Összeírások* (adóügyi, katonai, „passus”ok - úti okmányok - kibocsátásáról szóló, országgyűlési határozatokat, illetve a katonai vidék, majd kerület parancsnoksága határozatait összegező).

2) *Az iratok* képezik Udvarhelyszék levéltárának legnagyobb részét. Tartalmukra az iktató- és jegyzőkönyvekben találunk rövid utalásokat. Tekintélyes mennyiségük dacára hiányosak (például teljességgel hiányoznak az 1848 utáni törvénykezési iratok), kevés a régi irat, de hasonlóképpen gyér anyag maradt ránk a széki intézmény történetének utolsó esztendőiből.

a) *A régi iratok* a XVI-XVII. században keletkeztek (1579-től kezdődően). Legnagyobb részük fejedelmi rendelet, többnyire Apafi Mihály korából.

b) *A XVIII-XIX. századi politikai iratok* alkotják az e kategóriába tartozó akták zömét.

Címzésük szerint két csoportba sorolhatók:

1. a székhez (a szék „közönségéhez” és tisztségviselőihez) címzett iratok
2. a királybírókhoz címzett iratok

Provenienciájuk szerint:

1. fejedelmi, guberniumi rendeletek
2. más törvényhatóságok (székek, vármegyék, városok, a Sókamara, katonai, pénzügyi hatóságok) átiratai
3. a járások dullóitól, a székben tevékenykedő különféle bizottságoktól, a székülloktől, orvosoktól, a szék geometrájától (földmérőjétől) származó jelentések
4. a székben lakó vagy azon kívül élő személyek panaszlevelei
5. csoportokba be nem sorolható különféle iratok: kimutatások, leltárak, stb.

A politikai iratok egy részét iktatószámuk sorrendjében rendezték, a be nem iktatottak csomókba szedve találhatók. Az 1853-57 közöttieket kérdéskörök szerint csoportosították.

c) *A bírósági iratok sorozata.* A XVI-XVII. századból két kötetnyi bírósági irat maradt ránk. A sorozat túlnyomó részét a XVIII-XIX. századi anyag teszi ki, az 1848 és 1876 közti időszakból viszont a szék levéltára egyáltalán nem őriz bírósági iratokat. Rendezésük a XIX. század második felében történt, a tárgyalat ügyek szerint. Külön csoportokat képeznek a polgári, büntetőjogi, az árvaszéki és úrbéri perek iratai. Az ún. ügyvédi iratok egyes ügyvédek hagyatékából, ezek halálát követően kerültek a levéltárba. Ugyancsak a bírósági iratok sorozatában kaptak helyet az Állandó Tábla ítélszékehez címzett guberniumi rendeletek.

3) A „Székely Láda” vagy „Nemzeti Láda” Udvarhelyszék levéltárának egyik legérdekesebb gyűjteménye. Sokáig egy régi, elveszettnek hitt (valójában sohasem létezett) „Székely Nemzeti Levéltár” csekély maradékának vélték. Az 1970-ben megjelent, Kosáry Domokos által szerkesztett forráskalauz a következőket írja róla: „...Udvarhely megye levéltárába kerültek [...] a szék központján, a székely ispánok székhelyén: Székelyudvarhelyen őrzött, ún. Székely nemzeti láda ekkor már igen hiányos iratai is [...]. Historikusaink a múlt században sokat, de hiába nyomoztak az után, hogy hol kallódott el a székely nemzeti levéltár ennél feltételezhetően bővebb anyaga.”²⁸ A valóságban „...egy viszonylag új keletű, mesterségesen létrehozott állagról van szó. Székely Nemzeti Ládának nevezték azokat a székelyek történelme szempontjából különösen fontosnak és értékesnek ítélt írásokat, melyeket a XVIII. században a székely székek és magánosok levéltáraiból válogattak ki, illetőleg gyűjtöttek össze.”²⁹

E mítoszától megfosztott, de korántsem érdektelen gyűjtemény, éppen eklektikus jellegéből fakadóan, na meg a válogatásnak köszönhetően - hiszen az udvarhelyi nótáriusok igyekeztek a levéltár legjavát helyezni ide, és hasonló szelekción mentek át az adományok is - a székely történelem legkülönbözőbb korszakai tanulmányozásához szolgál felbecsülhetetlen értékű forrásokkal.

Végül hadd soroljunk néhányat azon forráskiadványok közül, melyek okleveleket, dokumentumokat tettek közzé Udvarhelyszék levéltára anyagából: Székely Oklevéltár (szerk. **Szabó Károly, Szádeczky Lajos, Barabás Samu**). I-VIII. Kolozsvár - Bp., 1872 - 1934.; **Szádeczky Lajos**: A székely határország szervezése 1762-64-ben. Bp., 1908.; **Szele György**: A székelyudvarhelyi nemesség és polgárság kiváltsági pöre a XVIII. és XIX. század fordulóján. Debrecen, 1913.; Székely Oklevéltár. Új sorozat. (szerk. **Demény Lajos és Pataki József**) I - IV. (Udvarhelyszék XVI. század végi és XVII. század eleji törvénykezési jegyzőkönyvei, illetve XVI-XVII. századi összeírások). Kisebb, periodikákban megjelent forrásközlemények: **Szigethi Gyula Mihály**: A Székelek Régi Törvényeik. Egy 1505-dik Eszt. költ hiteles kútfőből merített hiteles tudósítás. In: *Felső Magyar Országi Minerva*. X (1835). 144-159.; **Jakab Elek**: Adatok a Rákóczi-forradalom történetéhez. II. közlemény. In: *Történeti Lapok*. I (1874). 316-317.; **Barabás Domokos**: Oklevelek Erdély történetéhez Udvarhely megye levéltárából. 1615-1676. In: *Történelmi Tár*. X (1889). 119-142, 354-371.; XIV (1893). 648-672.; **Vass Miklós**: Udvarhely megye levéltárából. 1614-1677. In: *Történelmi Tár*. XIII (1907). 287-309.; **Sándor Imre**: Udvarhelyszéki lustra 1604-ből. In: *Genealógiai Füzetek*. X (1912). 9-14., 45-51., 69-74.

A lista nem teljes és nyitott. Udvarhelyszék levéltára gazdag, viszonylag régi és áttekinthető, teljes egészében kutatható anyagával a jövőben is az Erdély múltját feltáró történészek hálás vadászterülete marad. Ugyanakkor nem hallgathatjuk el (még ha ismétlésbe is bocsátkozunk) az udvarhelyiek több évtizedes fájalmát, hogy az elődeik által évszázadok során létrehozott levéltárak (az itt ismertetett széki levéltár, Székelyudvarhely város levéltára, Udvarhely vármegye levéltára, az udvarhelyi céhek levéltára) egyike sem maradhatott a város területén: a helyi kutatók (köztük jelen kötet szerzői) csak körülményes és költséges kiszállások árán férhetnek hozzá ezek Kolozsváron, Csíkszeredában és Bukarestben őrzött állagaihoz. Tán nem tűnik szerénytelenségnek kijelenteni: kötetünk szerzői gárdája egyfajta garanciát jelenthet arra, hogy e gyűjtemények a jövőben itt is megfelelő gondozásban részesülhetnek.

JEGYZETEK

1. Korai magyar történeti lexikon (9-14. század). Bp., 1994. 623. (szócikkszerző: **Kordé Zoltán**)
2. **Hermann Gusztáv Mihály**: *A székely székek kialakulása*. In: Református Kalendárium. 1996.
3. **Benkő József**: *Specialis Transsilvania. Terra Siculorum* (Fordította és sajtó alá rendezte **Szabó András**). Kolozsvár, 1944. 47, 97.
4. Udvarhelyszék levéltára a Kolozsvári Állami Levéltárban. (a továbbiakban **USzLT.**) III/27.
5. *Îndrumător în Arhivele Statului, Județul Cluj*. B., 1979. 272. (az Udvarhelyszék levéltárát ismertető rész szerzője: **Someșfălean Livia**)
6. Uo. 267-268.
7. **Szigethi Gyula Mihály**: *Székely - Udvarhely a Nemes Székely Nemzet Anya-Városának leírása*. In: *Felső Magyar-Országi Minerva*. 3/1828. 1745.
8. **Szeles János**: *Székely - Udvarhely története*. (közli: **Szádeczky Lajos**) In: Erdélyi Múzeum. 1898 (XV). 451.
9. **Szigethi Gyula Mihály**: i.m. 1748.

10. Csíkban, a XVIII. század közepén a szék jegyzőjét arra utasították, hogy a szék iratait tatár vagy török támadás estén a somlyói ferences kolostorba menekítse. (**Nistor Alexandru:** *Organizarea și funcționarea scaunului secuiesc Ciuc. Arhiva creată.* In: Culegere de referate. Sesiunea 1969. B., 1971.)
11. **Pataki József:** *A vezetéknev kialakulása a XVI. századi udvarhelyszéki adatok fényénél.* In: Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények. 1974 (XVIII). 8.
12. *Székely Oklevéltár. Új sorozat. III.* Demény Lajos bevezető tanulmánya. 30-31.
13. „...Notarii (qui specialem curam Archivorum et Actorum publicorum, cum etiam Judicialium Semper habebunt)...” USzLT. Commissioni Guberni, 1763. 85. sz. melléklet.
14. **Föglein Antal:** *A vármegyei levéltárak Mária Terézia korában.* In: Levéltári Közlemények. 1935 (XIII). 162-163.
15. **Illési János:** *Az erdélyi levéltárak 1770-ben.* In: Századok. 1904 (XXXVIII). 436.
16. Uo. 437.
17. **Föglein Antal:** i.m. 164.
18. **Degré Alajos:** *A magyarországi vármegyei levéltárak története.* In: Levéltári Szemle. 1964. 102-103.
19. USzLT. III/27.
20. USzLT. IV/28.
21. USzLT. Guberniale. Dekrétumok. 1806. II. 496. (338.)
22. USzLT. Guberniale. Dekrétumok. 1806. 797. (339.)
23. USzLT. Nemzeti Láda. 87.
24. USzLT. Guberniale. Dekrétumok. 1806. I. 91. (337.)
25. USzLT. Guberniale. Dekrétumok. 1806. III. 896. (339.)
26. **Hermann Gusztáv Mihály:** *Székely nacionalizmus vagy rendi öntudat?* In: Tiszatáj. 1992/6. 65-74.
27. **Degré Alajos:** i.m. 107.
28. **Kosáry Domokos:** *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába.* I. 1. Általános rész I-II. Bp., 1970. 391.
29. **Benkő Samu:** *Írásbeliség és történelmi valóság a Székelyföldön a XVI. század végén.* In: A Hét. 1983. 28. sz.
30. A Székely Láda történetére lásd **Hermann Gusztáv Mihály:** *A „Székely Nemzeti Láda”. Egy mítosz keletkezése és utóélete.* In: Limes. 1998/4 - II. 301-306. A levéltár állagának ismertetésére: *Îndrumător în Arhivele Statului. Județul Cluj.* B., 1979. 267-286.

KÁPOLNÁSI ZSOLT

A kollektivizálás folyamata Csíkcsicsóban (1949-1962)

Jelen tanulmány célja megvizsgálni azt a folyamatot, amelynek során a Hargita megyéhez tartozó Csíkcsicsó falu földművelő lakossága rátért az úgynevezett szocialista gazdálkodás útjára. A kutatás során a hangsúly a falusi közösség életében bekövetkezett változásokra tevődött. Arra, hogy hogyan is fogadták az új, 1947 után hatalomra jutott rendszer igen aktív propaganda hadjáratát, hogyan integrálódtak a csicsói földművesek az újonnan kialakított struktúrákba. E probléma tanulmányozásában sajnos nem segített semmilyen levéltári anyag.¹ Értékes forrás lehetett volna az a falumonográfia, amit csicsói értelmiségiek egy csoportja próbált meg kiadni a nyolcvanas években. Az összegyűjtött anyagot azonban a Securitate elkobozta. Kutatásom ankétjellegű, legfontosabb kutatási eszközöm a részben strukturált interjú volt. Az interjúk során a következő kérdőívet használtam:

- a). Név, keresztnév, születési dátum, nemzetiség, felekezet, végzettség, foglalkozás, társadalmi pozíció.
- b). A kommunisták hatalomra jutása.
- c). A kvótarendszer és következményei.
- d). A társulások és a kollektív gazdaság kialakulása.
- e). Az aktivistákról kialakult kép.
- f). Egyéni és csoportos reakciók.
- g). Az új struktúrák hatása az egyénre és a közösségre.

Összesen 16 interjú készült, tizenöt férfival és egy nővel.² Az interjúalanyok mindegyike katolikus magyar, hiszen nincs olyan nem magyar nemzetiségű lakos a faluban, akit az ötvenes-hatvanas évek tanújaként lehetne megidézni. Legtöbben a faluban jártak iskolába, hét osztályt végeztek, ketten végeztek öt osztályt, míg gimnáziumba hárman jártak. Foglalkozása legtöbbször a földművelés, de majdnem mindegyik dolgozott állami munkahelyen is élete során. Túlnyomó részük az akkori események szenvedő alanya, de találunk köztük vezető funkciót betöltő személyt is (a társulás titkára, elnöke, a kollektív gazdaság brigádosa stb.), valamint egy rendőrtörzsőrmestert is. A tanúkra jellemző a falusi ember nyitottsága, szívesen válaszoltak a feltett kérdésekre, még akkor is, ha negatív szereplők voltak. A csekély számú visszautasítást a még mindig jelenlevő félelemmel magyarázhatjuk. Persze az elmondott információk sokszor mondtak ellent egymásnak, lehet kételkedni bennük, de ez nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy az események óta több mint 30 év telt el. A tanúk, egy kivétellel, mind Csíkcsicsóban születtek. Abban a Csíkcsicsóban, melynek első írásos említését János Zsigmond 1566-ban kiadott adománylevelében találjuk, Chijco néven. Csicsó ősi lakossága székely-magyar nemzetiségű és római-katolikus vallású volt. 1869-ben 1783 lakosa volt, 1900-ban 2226, 1940-ben 2500, 1982-ben 2540, 1992-ben 2540 lakosa volt.³ A falu 1952-ig önálló közigazgatási egységként (mint község) szerepelt, ezután Madéfalvával együtt Hargita község részét képezte. Az 1968-as megyésítés óta a szomszédos három faluval együtt (Madéfalva, Csíkrákos, Göröcsfalva) Madéfalva község része.

A múltban a falu lakossága elsősorban földműveléssel foglalkozott. Főleg rozstot termesztettek, ez adta a lakosság kenyerét, pálinkáját, ez képezte a sertéshízlalás alapját is. Búzát keveset, burgonyát is csak a falu szükségleteire és sertéshízlalásra termesztettek, mivel a megmunkálása az akkori körülmények között igényes volt. Az árpat a szárnyasok részére termesztették a jobb gazdák. Évszázados hagyománya volt viszont a káposzta termesztésének. A falutól nyugatra elterülő Káposztáskert dűlőben (valamikor ingovány volt) minden helyi családnak van egy 200 négyzetöles káposztaföldje. Itt a káposzta mellett lent, kendert és zöldségeket is termesztettek. Az első világháború után megindult a burgonya ipari termesztése, mezőgazdasági gépeket vásároltak, a község legelőiből felszántottak 200-300 holdat. Az Olton, Szépvíz, Szeges, Béta patakán 8-10 darálómalom és fűrész működött. Ezek a gazdák terményeit őrölték, illetve deszkát vágtak számukra. A település ma fontos vasúti csomópontként is ismert. 1897-ben megépült a Sepsiszentgyörgy-Csíkszereda, majd Csicsót érintette a Csíkszereda-Gyimesvölgye vasútvonal, 1907-ben pedig a Csicsó és Gyergyószentmiklós közti vonal. Ugyanakkor építették meg az állomást hét vágánnyal, állomásépülettel, szolgálati lakásokkal. Később kocsivizsgáló és javítórészleggel, fűtőházzal bővült a vasúti központ. Ez már biztos megélhetést jelentett a csicsói lakosság jelentős részének. Ugyancsak megélhetési lehetőség volt a Homlok sziklán megnyitott kőbánya és a hagyományos kőfaragás, így lassan a falu lakossága már nem szorult kizárólag a földművelésre és egyéb mezőgazdasági tevékenységre. Ezt a tényt mindenképpen figyelembe kell venni, mikor azokat az átalakulásokat vizsgáljuk, melyek kimondottan a mezőgazdasági szektorban dolgozókat érintették.⁴

Ilyen faluképet talált az 1944-es esztendő. Azóta, a bekövetkezett változások megbontották a faluközösség hagyományos egységét, ellentéteket szítva a lakosság között, lezüllesztve a közerkölcsöt. Romániában 1947 decemberében eltörölték a királyságot, ezt követte a Román Munkáspárt (kommunista) ellenőrzésének kiterjedése a romániai társadalom egészére. Az államosítások után, az R.M. ellenőrzésén kívül már csak a mezőgazdaság maradt. Az 1921-es földreform után a román mezőgazdaság alapját a közép- és kisbirtok képezte.⁵ Ez a tény nehezítette a Párt által kezdeményezett kollektivizálási folyamatot. A tulajdonképpen kollektivizálás 1950-ben kezdődött meg, és kronológiailag három fő szakaszra oszthatjuk:

1) Bevezető szakasz (1947- 1949), amely nyitja tulajdonképpen a folyamatot.⁶

2) Az 1949 és 1957 (1958) közötti szakasz, amelyben a „kötelező kvóták” mellett bevezették a társulások (társasok) létrehozásának taktikáját.⁷

3) A mezőgazdasági termelészövetkezetek megalakítása (1958-1962). Ebben a szakaszban általánossá vált a terror.⁸ 1962-re Románia paraszti rétegének 96 %-a az új struktúrák tagjává lett, ami több mint három millió családot jelent.⁹ A kollektivizálás befejezését a Nagy Nemzetgyűlés kétnapos különleges gyűléssel köszöntötte 1962. április 27-28-án.

Romániában a kollektivizálás természetesen ott kezdődött és ért el gyors sikereket, ahol a földeket könnyebben lehetett megszerezni. Ez a terület a síkság volt, főleg a régi Román Királyság területe. A Hargita hegység lábainál elterülő Csíkcsicsóban a társulások megjelenése áttolódott a harmadik szakaszra. Így a csicsói eseményeket két nagy szakaszra oszthatjuk fel:

1) Az 1949 és 1957 közötti időszakra, amikor a kommunista rendszer fokozatosan növeli nyomását, de még nem jelennek meg a szocialista mezőgazdasági struktúrák.

2) Az 1958 és 1962 közötti időszakra: a tulajdonképpen kollektivizálás kezdetére és megvalósulására.

I. A kommunista törvénykezés hatása (1949-1957)

Azon intézkedések sora, melyek egyre nehezebbé tették a földművelő parasztok életét már 1945 márciusában, a Groza kormány hatalomra kerülése után elkezdődött. Az 1945. március 23-án elfogadott törvény az agrárreformról tulajdonképpen még egy demokratikus törvény volt. V. Frunză szerint ennek a reformnak az volt a célja, hogy felszámolja a nagybirtokot¹⁰, azaz a nagybirtokos osztályt. Ekkor összesen 1 468 000 hektár földet sajátítottak ki, amiből 1 100 000 hektárt 900 000 parasztszaládnak osztottak szét. Ismerve a későbbi fejleményeket, elmondhatjuk, hogy az 1945-ös földreform tökéletesen illeszkedett az I.V. Sztálin által, a Sz.K.P. V. Kongresszusán (1931) vázolt képletbe, amely szerint az agrárkérdés megoldásának első, bevezető szakasza, egy népi-polgári forradalom kell legyen. Ennek során a paraszti tömegek ideiglenesen hozzájuthatnak a kisajátított földekhez, így lelkesebben fogják követni a kommunistákat. A második szakaszban, államosítás címén, majd úgyis elveszik tőlük a földet.¹¹ 1945. május 5-én született az a kormányrendelet, amely elrendelte a Megyei Gazdasági Hivatalok felállítását. Ezek az intézmények gyűjtötték össze azokat a mezőgazdasági termékeket, melyeket a Szovjetunióba küldtek háborús kártérítés címén. Ezt a rendszert „kvótarendszernek” nevezték, mivel az állam egy kvótát határozott meg minden földtulajdonos számára. A kvóta nagysága attól függött, hogy mekkora volt az illető birtok, és egy előre meghatározott időpontban gyűjtötték össze (év, hónap). Sokszor nem termelt annyi termés, amennyit a gazda le kellett adjon. Lakatos András, csicsói gazda három hektár föld után, többek között 30 kg disznóhúst, 50 kg marhahúst kellett beszállíttatni.¹² Kelemen Béla Háromszékig ment, hogy a beadáshoz szükséges krumplit megvásárolja.¹³ Sokszor három-négy gazda társult, és közösen adták le a szükséges terménymennyiséget. Kósa Antal tanú: „Ha valaki leadott egy tehenet, nem kellett az egész oda, s akkor a szomszédok fizettek neki, a nekik szóló rész kilájáért”. A beszállított termésért elméletileg fizetség járt, de ez nevetségesen kevés volt. Kósa Antal frappánsan értékelte a helyzetet: „kaptunk a széna kilójáért 5 banit, kijöttünk Taplocára, s egy szekér széna ára nem volt elég megrészegetni”. Elterjedt az a szokás, hogy akinek ismerőse volt a Néptanácsnál, kevesebb földet „intéztetett be”, így a kvóta is kevesebb lett.¹⁴ Ez veszélyes volt, mert miután megalakult az Állami Gazdaság, újra átnézték regisztereket, s az eltagadott földeket az Állami Gazdaság területéhez csatolták.¹⁵

A kvótarendszer az új hatalom ellenzőinek megkülönböztetésére is alkalmasnak bizonyult. Ezeket a parasztokat különleges adókkal terhelték. Persze az új rendszer támogatóinak amúgy is csekély száma ettől nem növekedett. Közvetlenül a rendszerváltás után elenyésző volt a falubeli kommunisták száma.¹⁶ Ők már a háború előtt is kommunisták voltak. Egy bizonyos Alexander, román nemzetiségű férfi vezetésével titkos gyűléseket tartottak Konc László közvetlen szomszédságában. Tevékenységük gyakorlatilag semmilyen figyelmet nem keltett a csicsóiak körében. Természetesen az új rendszer vezetőinek zöme körükből került ki.¹⁷ Balló Árpádot is győzködte egy pár öregebb kommunista, hogy lépjen be az Ifjú Munkások Szövetségébe: „egy este a Községházára hívtak, többünket, mondták, hogy bé kéne állni, de én egy olyan könyvet olvastam vót ‘42-be, hogy abba meg vót írva, hogy mi a kommunizmus, s hiába van feketén írva a papírra, mert elhitetik veled a kommunisták, hogy fehér, nem fekete. S akkor írt a kolhozokról, hogy élnek az emberek, milyen szegénység van. Úgyhogy nem foglalkoztam velük”. Lakatos András fogságbeli élménnyel magyarázta a kommunistáktól való távolságtartását. Őt 1946 folyamán többször hívták, hogy álljon be a pártba, eredménytelenül: „én, mikor onnan eljöttem,¹⁸ ott azt mondta nekem az, hogy olyan párt ne legyen, amibe béáll”.

E korszak leginkább szorongatott társadalmi kategóriája a kulákság¹⁹ volt. „A kulákok - vélekedett Gh. Gh. Dej 1949-ben - a legalantasabb eszközökhöz nyúlnak, törnek-zúznak, s ha kell gyilkolnak is, hogy a munkás néphez rúghassanak. Ezért a népi demokrácia rendszere határozottan fellép bármilyen ellenséges csoportosulás ellen, amely a párt és kormány társadalmi és gazdasági intézkedései ellen irányul.”²⁰ Külön törvények nehezítették a kulákok helyzetét. Ilyen volt a kulákadó (az ún. majorare), ami a kvóták 30 %-os megemelését jelentette. Ezenkívül mindegyik kulákcsaládból egy személy köteles volt kényszermunkán részt venni a „köz javára” (kényszerfa, malotahordás).

Csicsóban 13-14 kulákcsalád élt (Kelemenék, Koncék stb.). A kuláklistára való felkerülés a helyi adminisztráció „jelölése” alapján történt, így nem mindig a gazdasági szempont volt a döntő, hanem a „megbízhatóság” mértéke is. Csicsóban a 10 hektár feletti földterülettel rendelkező gazdák számítottak kuláknak, mégis akadt ilyen gazda, aki nem került fel a kuláklistára.

A falubeli kulákoknak valamivel szerencsésebb volt a sorsuk, mint az ország más tájain élőknek. Ez részben azzal magyarázható, hogy Csicsóban az erőszakos események sokkal később kezdődtek, a kollektivizálási folyamat második szakasza során. Mindamellet, hogy az átlagembernél keservesebben éltek meg ezt az időszakot, Csicsóból nem deportáltak egyetlen kulákot sem, és nem is bántalmazták őket. Itt a falun belül vonták össze a kulákcsaládokat. Kelemen Béláékat sokáig ijesztgették, hogy kilakoltatják, de végül nekik kellett elszállásolni három éven keresztül egy kuláknak bélyegzett zilahi ügyvédet. Ezenkívül Kelemen Bélának abba kellett hagynia a kolozsvári jog-közgazdaságtan karon folytatott tanulmányait, egy év elvégzése után. A hivatalos indok csak ennyi volt: „tanulmányait bizonyos okok miatt nem folytathatja.”²¹

A kuláklistákat, akárcsak a kvótarendszert 1957 után törölték, a magyarországi forradalom hatására. A csicsói kulákok földjeiket leadták az Állami Gazdaságnak a 118-as törvény alapján, így lekerültek a kuláklistáról. Tehát, mire a második szakaszba érkezett a kollektivizálás folyamata, már nem volt Csicsóban kuláknak nyilvánított lakos.

II. Az erőszakos kollektivizálás. Társulások.

A M.T.Sz. megalakulása

A kollektivizálási folyamat első szakaszát végigkísérő kvótarendszernek taktikai funkciói voltak. A hatalom úgy gondolta, hogy a kiszípolozott parasztság könnyűszerrel rábírható lesz arra, hogy csatlakozzon az új mezőgazdasági struktúrákhoz. Ez nem történt meg, ezért Csíkszicsóban is megkezdődtek az erőszakos események. Egy 1958/89-es törvényerejű rendelet kimondta, hogy a kollektivizálás elleni bármiféle ellenállás a kommunista rendszer elleni támadásként értékelendő, azaz politikai bűncselekményként kezelendő.

A falut 1958 őszén özönlük el a párt aktivistái, az agitátorok. Az ő feladatuk az volt, hogy győzzék meg a falu lakosait egy társulás létrehozására.²² A szervezés „ideológiai oldalát” a csíkszederai rajoni pártbizottság kiküldöttje, K. aktivista vezette, míg a technikai oldalát egy szintén csíkszederai kataszteres mérnök, B. I.²³ Az irányításban részt vettek a helyi vezetők is, az élen a Néptanács elnökével. A szervezésre szükség is volt, mert ahogy Péter Lukács, volt társulási titkár meséli: „aztán nagy osztályellenség alakult ki a faluban. Akit bé tudtak törni így vagy úgy, mert azt kell mondjam, hogy önként Csicsóban senki sem találta ki aztat, hogy társuljon.” A rajoni vezetők egy társulást képzeltek el az egész falu számára, de a nép ellenállása miatt végül négy társulás is alakult.

Péter Lukács szerint az első társulás 1958 augusztusában alakult meg „Béke” néven. Az elején tizenhárman társultak, de a második évre a tagok száma hetvenre emelkedett. Kezdetben a tagok csak a föld egy részét vitték a társulásba. A társulás földjének kialakítása a következőképpen történt: kiválasztottak egy első osztályú földet, a társult tagok földjei közül, ehhez csatolták a többi tag területét. Persze, a kiválasztott terület mellett olyan birtok is kerülhetett el, amelynek a gazdája nem volt a társulás tagja. Ha ő nem akart beállni a „periméterbe”, akkor neki kimérték máshol a földet, sokkal rosszabb, alacsonyabb osztályút. Olyan gazda is volt, aki a földméréskor társult: ha már úgylis beleesik a földje, akkor otthagyja.

A társulást egy elnök és egy titkár vezette. Az öt-hat képviselő azt ellenőrizte, hogy ne lopják a termést.²⁴ A társulásnak nem volt külön székhelye, a gyűléseket általában valamelyik tag lakásán tartották. Ilyenkor megbeszélték a „termelési irányzatokat”, hiszen a társulás szerződést kötött az általa megmunkált területre,²⁵ e szerint történtek a beadások. Az egyénileg megtermelt gabonát a szérűre vitték, közösen csépezték ki, közösen adták be a leszerződött mennyiséget. Ami ezután megmaradt, azt a betett földterület arányában osztották szét. Mindenki azt a terményt kapta, amit termelt. Így, ha sok káposztát vagy burgonyát termelt, kicserélte egy részét más termésre.

A legnagyobb gazdák a „Győzelem” társulásba álltak be. Ennek földjét a Hosszúláb nevű dűlőben „komeszálták”. 1958 őszén avatták fel, egy ünnepi gyűlésen, ahol felolvasták a beállt tagok névsorát, és egy bankettet is szerveztek.²⁶

A harmadik társulás neve „Szorgalom” volt.

Rövid ideig tartó működésük alatt, végül mindhárom társulás tagjainak száma meghaladta a százat.²⁷ Egyes tanúk szerint létezett egy kisebb, negyedik társulás is, talán „Haladás” lehetett a neve. Kósa Antal szerint ez még a legelső volt, nagyon kevesen voltak benne, főleg a gyengébb földű gazdák.

Abban viszont egybehangzóak a vélemények, hogy végül a falu gazdáinak nagy része valamelyik társulás tagja lett. Leghamarabb az állami alkalmazottak álltak be, hisz őket könnyedén lehetett zsarolni a munkahelyük elvesztésének lehetőségével. Volt, aki megelégtelt az elhúzódó nyomást, mint Búzás András édesapja: „már idős ember volt, megunta a sok beadást, mindent, s odaadta nekik.”²⁸ Mások önszántukból társultak, hiszen a társult tagok többségének értékelése a társulásokról inkább pozitív, mint negatív. Péter Lukács tanú: „Előre idegenkedtünk tőle, s idegenkedett az egész falu, de például életszínvonala szempontjából sokkal könnyebb volt. Azért, mert már ugye a területeket komeszálták, tudtak a nagy gépek munkálkodni rajta (...), akinek három-négy zsákocska gabonáját, ha elvitte a futurához²⁹ egy napot kellett ott töltsön, hogy bé tudja adni, hogy kapjon papírt. A malomnál, ha százan voltak Szépvízen (...) a társulástagoknak nem kellett azt végigvárni, előnybe részesítették.” Más előnye is volt a társulásnak: a még magántulajdonban lévő erdőkből a társulástagoknak bélyegeztek fát, amit hozhattak haza.

A társulások mindössze két-három évig működtek. A hatalom pontot akart tenni a kollektivizálási folyamat végére. Halaszthatatlan lett a kollektív gazdaság megalakítása Csicsóban is. Esetünkben a kollektív gazdaság és a társulások nem működtek párhuzamosan, mint más településeken.

A M.T.Sz.-be való beszervezések kezdetének pontos időpontja, a több, mint harminc év távlatából nehezen határozható meg. Biztos támpontunk az lehet, hogy a kollektív gazdaságba való első Belépési Nyilatkozat 1961 október elsejéről származik. Így valószínű, hogy az agitátorok már 1961 nyarán megkezdték tevékenységüket a faluban. A fellépésük most már nyilvánvalóan keményebb, ellentmondást nem tűrőbb volt, mint a társulás szervezése idején. Ha a hatalom két-három évig megengedte, hogy a falu jó egynegyede kimaradjon a társulásokból, most már nem volt kivétel. A cél egyértelmű volt: minden gazda be kell lépjen a kollektív gazdaságba! De az ősz folyamán nagyon kevesen léptek be. Leginkább azok, akiknek volt valami nyernivalójuk ezzel a lépéssel: kevés vagy gyenge minőségű földjük volt, szegények voltak. S itt is, akárcsak a társulások esetében, az első sorban találjuk az állami alkalmazottakat. Péter Lukács: „Az volt a jelszó, ha szopod az állam csicsit, akkor állj oda.” Hamar aláírtak azok is, akiket a társulás szervezésekor már megfenyítették, mint Kopacz Anna:³⁰ „azt mondták, egyszer már megsétáltattak, s ha nem írjuk alá, ugyanoda visszavisznek.” Lakatos Andrást a kőbányából hazaküldték, hogy csak akkor menjen vissza, ha viszi a belépési nyilatkozatát. Mászor gyerekeket küldtek haza az iskolából, így gyakorolva nyomást a szülőkre. Az aktivisták nyomása 1962 februárjában erősödött fel, aminek következtében meg is indult a csicsói gazdák tömeges belépése a kollektív gazdaságba. Ebben az időszakban sokan menekültek el a belépés elkerülésének reményében: Búzás András, Kánya József, Konc László, Balló Árpád, stb. Pál Félix, későbbi kollektívbrigádos nem menekült el, csak nem mutatkozott. Pál Félixné tanú: „Az uramnak mondom, bújjál el, mert én megállom a sarat, nem állunk be (...), a kicsi leánykával otthon voltunk, egyszer hát, akarunk enni, kocsonyát vagy mit vettem vót elé, azzal jön három polgár, az egyik a kötöttárugyárban dolgozott, szeredai fiatalember, Ladányi, s jönnek, hol a gazda? Mondom elment, bémennek a szobába, mondom elutazott. Ne pofázzon! Fogja be a száját, jöjjön! Muszáj volt menni, kikísértek ide az iskolába, s ott tartottak egészen három óráig, az uram küldött a leánykával egy kicsi zsíros kenyeret, estefelé engedtek el.” Ezután többször jelentkeztek az aktivisták, és Pál Félix nem tudta elkerülni a találkozást: „pont merítette a vizet, s lekucorodott, de meglátták úgyis.”³¹ A házaspár végül aláírta a papírokat. A családfő bujdosása sem bizonyult eredményes megoldásnak, 13 gazda helyett a felesége írt alá, és a „föld az úszott bé a tengerbe”.³²

Végül a kollektív gazdaság 1962 február 16-án alakult meg, a neve is „Február 16” lett. A hét osztályt végzett Györgypál Ferencet választották elnöknek. Az alakuló gyűlést a madéfalvi Néptanács kiküldött vezetői és a rajoni kiküldöttek vezették, felszólalt egy-két helybeli párttag (Részeg Lajos) is. Megszavaztatták, hogy aki nem állt be a kollektív gazdaságba, annak a birtokát a legkövesebb helyeken fogják kimérni.³³

Megalakulásakor a csicsói M.T.Sz. 843 hektár szántófölddel, 1135 hektár legelővel, 1759 hektár kaszálóval, 7 hektár gyümölcsösrel, 12 hektár erdővel, 13 hektár ingoványos területtel, 222 hektár terméketlen területtel és 47 hektár olyan területtel rendelkezett, amelyhez épületek, vasút és gátak tartoztak.³⁴ Négy kisebb egységre oszlott fel, ezek voltak a brigádok, amelyeken belül több csoport létezett, élükön egy-egy csoportfelelőssel. A brigádok a falu hagyományos területi beosztása szerint alakultak: a Szabó Károly vezette brigád Felszeget fogta egybe, a Kósa Antalé Alszeget, a Pál Félixé Középtizet, míg a Hajdú Kálmáné Újfalut és Csaracsót. A kollektív megalakulása után Kósa Antalt Székelyudvarhelyre küldték öt hónapra, a mai Eötvös József Mezőgazdasági Szakközépiskola épületében működő brigádosiskolába. Miután innen visszatért, átadta ismereteit a másik három brigádosnak. Az ő feladataik közé tartozott a földmérés, a normázás, a napi egységek (pontok) beírása. A kollektívtagok az osztalékot vagy a fizetséget a ledolgozott munkanapok (pontok) függvényében kapták. Egy munkanapért, azaz 12-14 óra munkáért 100 pontot kaptak. A minimális munkanap nőknek 90, míg férfiaknak 120 volt. Ha ezt a tagok teljesítették, akkor jogosultak voltak egy 25 ár nagyságú kertterületre.

Akik nem voltak kollektívtagok, illetve nem dolgozták le a minimális munkanapot, csak bér fejében használhattak magánparcellát. Vagy ahogy Búzás Andrásék tették: szénát, sarjút adtak be pénz helyett. A gazdák otthon legfeljebb egy tehenet, két növendéket tarthattak, de lovat egyet sem.³⁵

A M.T.SZ. megalakulása után 13 gazda még mindig nem írta alá a belépési nyilatkozatot, de március 16-án³⁶ két gazda kivételével már mindenki a kollektív gazdaság tagja volt. Konk László a felavatás után két héttel írt alá, miután megsokallta a sok „jövést”: „még két-három napot kellett volna eltűnjünk, s akkor maradhattunk volna mű is ki”. A két kimaradt gazda Kánya József és Balló Árpád volt. Mire ők hazatértek a bújdosásból, lecsillapultak már a kedélyek, így nem zaklatták többet.

III. Az agitátorkép. Ellenállás a kollektivizálással szemben. A falubeliek meghurcolása

Több mint harminc év eltelte után visszaemlékezve, a tanúk elbeszéléseire utalva nehéz rekonstruálni, hogy kik is voltak ezek az agitátorok, akik az ötvenes és hatvanas évek fordulóján ellepték Csíkcsicsót. Nagyon ellentmondásosak az információk arra vonatkozóan, hogy honnan is jöttek: Marosvásárhelyről? Csíkszeredából? Konk Lászlóéknál egy marosvásárhelyi, magyar nemzetiségű „kiküldött” volt elszállásolva majd egy hónapig, tanárember, minden reggel felkelt, s ment „szervezni” a faluba. Konk László szerint „nem volt helytelen ember, azt mondta, ha legalább ötvenen kimaradhatnánk így a faluban, akkor külön kimérnék a birtokot”. Többen állítják, hogy a szervezők vezetője egy vásárhelyi tiszt (ezredes?) volt.³⁷ Lakatos András szerint a „nagyfőnök” román nemzetiségű volt, csak románul beszélt. Az aktivisták túlnyomó része viszont magyar nemzetiségű volt. Csíkszeredából érkezett J. P., K. I, S. L.³⁸ Magyarok voltak a faluban szolgálatot teljesítő rendőrök is. A rendőrség székhelye Madéfalván volt. A rendőrök természetesen mind párttagok voltak. A kollektivizálási folyamat során a hatalom sokszor vette igénybe szolgálataikat. Egyik feladatuk volt a faluban szervezet népgyűléseken, „meggyőző gyűlések”-en, a rend fenntartása. Ezeken a gyűléseken nem is történtek különösebb rendbontások. Ezenkívül nekik kellett végrehajtaniuk a letartóztatási parancsokat. A letartóztatottat felkísérték Madéfalvára, ahol a Securitate emberei hallgatták ki őket.³⁹ A legtöbb tanú azon az állásponton van, hogy a rendőrök nem voltak rosszindulatú emberek, a parancsokat teljesíteniük kellett. Voltak kivételek is: Kopacz Anna szerint K. S. volt a rendőrök közül a „legalávalóbb”, de K.-t és Sz.-t is rosszindulatú embernek tartja.

Kényesebb feladat értékelné a falubeliek szervezésben való részvételének igazi mértékét. Ki dönti el, hogy a tanító, akinek állása forgott a kockán, vagy a gazdaember, aki esetleg csak útbaigazított néhány aktivistát, igazi aktivistának számítható-e? Az orvosok, tanítók részt vettek a szervezésben, különben állásaikat kockáztatták volna. A hatalom olyan embereket akart a „frontra” küldeni, akiknek hatásuk van a népre. Ferenc Árpád tanító is járt házról házra, az aktivistákat kísérve. De, ahogy belépett a házba, hagyta, hogy végezzék dolgukat. A P. házaspárra már sokan haragudtak a faluban, ők már többnek számítottak, mint egyszerű „kísérőknek”. P. I. Pál Félix anyósát kimondottan erőszakosan győzte meg: „Erzsi néni, Erzsi néni, s há hogy vagy, beteg, s erre s arra, megfogta a kezét s megtintázta, s rányomta, a drága tanító néni”.⁴⁰ A helyi gazdák közül kevésről állítják a tanúk, hogy aktivisták lettek volna (Lakatos András, Dobos Dénes, Ignác Károly). Konk László tanú: „S. D., fiastól, azok voltak ilyen veszedelmesek”. A legellentmondásosabb Lakatos András helyzete. Míg Balló Árpád

szerint erőszakos, részrehajló, de nem rosszhiszemű, aki csak „hallgatott a szervezőkre”, addig Búzás Andrásné így értékel: „Ő mocskoskodott a néppel szemben”. Lakatos tagadja, hogy aktivista lett volna, de elismeri, hogy: „engemet is híttak olyan helyre ezek a vásárhelyiek, melyikek jöttek, hogy mutassam meg, hogy hát hol lakik az illető, a szekuritátés, nagy, kemény ember, az úgy adta a parancsot ki, hogy hát maga holnap reggel nyolckor itt legyen, itt van öt ember, s mutassa meg hol lakik ez s ez. Ilyeneket csináltak velem. Hát az embert elverik, úgy hanem hogy soha egészséges nem lesz (...) Egy része azt gondolta, hogy, ha a kapuig megyek, s mutatom, hogy ott lakik... azt hitték, hogy hát én szervezem az izét. Hát a falusi ember, hogy szervezze, én, hogy vegyem el a maga birtokát mikor ott az idegenség.” Mégis így folytatja: „Én azt mondtam, hogy te! jobb, ha béállsz, mert akkor tudsz menni munkába.” A kollektív gazdaság megalakulása után Konk Lászlónak is megparancsolták, hogy „vitesse” az aktivistákat azokhoz a gazdákhoz, akik még nem voltak beállva, de senki sem vádolta őt azzal a faluban, hogy aktivista lenne.⁴¹ A helyi vezetőket szintén az aktivisták közé sorolhatjuk, bár ők kevésbé jártak ki a házakhoz. Kelemen Béla tanú: „Kristóf András, az elnök, azt mondja a feleségemnek: »olyan 14 kommunistát hozok, hogy a Bélát beállítja«”.

A falu gazdáinak zöme azonban hallani sem akart a kollektív gazdaságról. Ennek legfőbb oka az őseiktől örökölt birtokhoz való ragaszkodás volt. A kényszer tovább fokozta az ellenkezést. Néhány falubeli megjárta a világháború frontjait és fogolytáborait, jártak a Szovjetunióban, ahol közvetlenül tapasztalták a kolhozosítás eredményeit. Kelemen János ausztriai fogsága alatt olyan ukrán katonákkal találkozott, akik közül egy sem akart visszamenni a „szovjet paradicsomba”.

Volt, aki a társulásba beállt, de a kollektívbe már nem. Kánya Elek édesanyja betette a társulásba egyik 22 árnyi földrészüket, de „a végén lekacagták ott a Néptanácsnál, hogy, na megfosztották a vagyonától”⁴², ezért a kollektívszervezésnél már dacos ellenállást tanúsított. A férje, Kánya József 1962 januárjában menekült el otthonról. Egy ideig a szomszédban halt, majd Oláhfaluba ment rokonaihoz. Miután nagyobbik fiát megverték, ő is elfutott. Így felesége egyedül maradt otthon a kisebbik fiával. Ez idő alatt többször is „behívták” a szervezés központi székhelyeire, az iskolába és a kultúrházba. Itt próbálták rávenni, hogy írja alá a belépési nyilatkozatot. A szervezés központi székhelye az iskola és a kultúrház volt. Egyik ilyen alkalommal annyira súlyosan bántalmazták, hogy a lába örökre lebénult. Így harminc évig feküdt az ágyban. A férje a kollektív megalakulása után ment haza, 1963 tavaszán kimértek a családnak a Hargita alján, a Medvegödörben egy bokros, köves helyen, másfél hektár földterületet. Hat-hét év alatt tudták e kis birtokot termővé tenni. Bár őseik földjét elvették, állataikat és termelőeszközeiket megtarthatták.⁴³

Kelemen Béla a rokonainál húzódott meg a szervezés alatt, Taplocán, mert, ott már meg volt alakítva a kollektív gazdaság.⁴⁴

Konc László édesanyját is többször hívták fel az iskolába, míg a család férfitagjai a már kollektívtag szomszédoknál bújkáltak. Egyik alkalommal elmenekült: „édesanyám bement egy pincébe, az utcába, eleget keresték, de nem kapták, egy káposztáshordó mellé oda bábútt, villany nem vót s nem vették észre.”

Az ellenállók mind megjárták az iskolát vagy a kultúrházat, ahol sokszor „nagy tüzet raktak s odaállították, na, s írja alá” - meséli Búzás Andrásné. A kultúrház nagyterme egy napon zsúfolásig megtelt olyan falusiakkal, akik még nem írtak alá, főleg asszonyokkal. Búzás Andrásné: „s ügyesen oda voltunk állítva a falhoz, hogy gondolkozzunk, s oda bé voltunk csődítve a kultúrházba, alol egy olyan pincefélébe, s akkor kértem,⁴⁵ hogy engedjen haza, a gyermeket vigyem haza, aki aludt. S azt mondta, hogy jó helyt vagyok. Mondom, András bácsi! Engedjen haza, két lábam van és meg van fagyva. Osztán elengedtek akkor a gyermekkel,

estefelé, s másnap reggel jött megint a milícia, s akkor kellett, Lakatos Vilmosné, s vagy haton oda voltunk a falnak állítva.” Ez utóbbi esemény Lakatos Vilmos házában, egy volt kulák házában történt, amelynek egy része pártszékházzá volt átalakítva. Miután ismételten aláírásra próbálták rábírní, Búzásné is elhagyta a falut, és Delnére ment, az édesanyja falujába, mert ott „már meg volt állapítva”. A férje már régóta ott volt meghúzódva. Itt tartóztatták le és Csicsóba hozták őket. Ez a kollektív gazdaság megalakulásának napján történt. Mikor a faluba értek, a kocsi tetején elhelyezett hangszóróból hirdették, hogy „Búzás András beállott”, bár ők még nem írták alá a belépési nyilatkozatot. Erre továbbra sem voltak hajlandók, ez súlyos következményekkel járt: „úgy megverték három hétig meg voltam puffadva s azóta is fekélyem van”.⁴⁶

Balló Árpád története még a társulások szerveződésének idejére nyúlik vissza, amikor felhívták a csíkszeredai Securitate-ra. Ott a Securitate főnöke, Cs. elvtárs azzal vádolta, hogy a csicsói társulás alakuló gyűlésén a társulás ellen agitált. Végül a gyűlés jegyzőkönyve segítségével tisztázta magát, így elengedték. 1962 januárjában többször hívták őt is a kultúrházba „kényszergetni”. E próbálkozások nem jártak sikerrel. Addig nem akart dönteni a belépésről, míg meg nem bizonyosodik a kollektív gazdaságok hasznosságáról. Ezért meglátogatta az 1952-ben megalakult felsőrákosi (Kovászna megye) kollektív gazdaságot. Tanácsot kért egy olyan gazdától is, aki nem volt e gazdaság tagja, majd levonta a következtetést: „én már tudtam, hogy mi következik, nekem mi a jó”. Azaz nem fog belépni! Közben otthon, a harmadik gyerekükkel terhes feleségét állandóan zaklatták. Két kisiskolás gyereküket az „utca végén kitámadták, hol apátok, áruljátok el”.⁴⁷ Mentek a gyerekek maguktól a szervezőirodára, hogy az édesapjukat hozzák haza, mert a család úgy gondolta, hogy fogva tartják. Mire a családfő hazajött, a kollektív gazdaság már megalakult, így nem zaklatták tovább.

Csoportos ellenállás egy alkalommal történt a csicsói kollektivizálás folyamata során. Híre ment a faluban,⁴⁸ hogy Búzás Tamásnak sikerült visszavennie a madéfalvi Néptanácsból a társulási szerződését. Abban bízva, hogy ez nekik is sikerülhet, 25-30 csicsói asszony felment a madéfalvi Néptanácsához. Követelték, hogy papírjaikat adják vissza. E megmozdulás nyomán, 1959 október 4-én hat falubelit letartóztattak a belügyisek.⁴⁹ A letartóztatottakat először a madéfalvi állomáson hallgatták ki, majd a csíkszeredai rendőrségen töltötték egy éjszakát. Innen a marosvásárhelyi Securitate-ra kerültek, ahol három hónapig voltak vizsgálati fogságban. Végül a kolozsvári Katonai Törvényszék ítélte el őket.⁵⁰ Három asszony ellen a vád a madéfalvi eseményeken való részvétel volt. Kopacz Anna két évre, Szabó Anna három, míg Bodóné egy évre lett elítélve. A tárgyaláson falubeliek is tanúskodtak ellenük. Három férfit bujtogatással vádolták, és a következő ítéleteket hozták ellenük: Szabó András és Kopacz Gyula hat év, Búzás Tamás nyolc év kényszermunka. Az ítéletek enyhítése érdekében több mint száz csicsói és madéfalvi földműves aláírásával egy beadvány készült. Hat hónap múlva mind a hatukat hazaengedték, azzal a feltétellel, hogy mikor hazaérnek a falu népe előtt nyilvánosan „ismerjék be bűneiket”. Kopacz Anna lányát azzal fenyegették, hogy, ha nem lesznek elegenden a gyűlésen, akkor visszaviszik a foglyokat. Így házról házra járt, toborozta a résztvevőket. Ez a gyűlés teszi nyilvánvalóvá, hogy e meghurcoltatások egyetlen célja a falu lakóinak megfélemlítése, elrettentő példa felállítása volt. Tehát a „bűnözők” hazakerültek, de e hat hónap szemmel látható sebeket hagyott rajtuk. Gyerekeik csak nagy nehézségek árán tudtak beszélni az eseményekről.⁵¹

IV. A kollektivizálás hatása a csicsói faluközösség életére

A kollektív gazdaság megalakulása után a csicsói gazdák élete nagy mértékben megváltozott. Nagyrészüket áldozathozásként élte meg a gazdaságba való belépést. Sokak számára a megpróbáltatások a belépés után sem értek véget. Búzás András, nem ismerve a törvényt, hogy csak egy 25 áras kertterületre van joga, nem várta meg, amíg kimérték azt: „Van egy 80 áras kertem, akkor arról a takarmányt letakarítottuk, s ősszel jöttek, kilesték, hogy mikor nem vagyunk hon, milícia s 2-3 ember, a csúrból kirakták a szénát s elvitték. S akkor pereltek békét, hogy a kollektív területéről elloptam a takarmányt, s négy hónapi börtönt kaptam.” Ebben az esetben is elrettentő példát akartak állítani, hiszen még az ítélethirdetés előtt többször volt hívatva Búzás a milíciára: „egyik alkalommal vót egy milicista, s fülemhez tartotta a kagylót, s azt mondta hallgasd meg, s Lakatos Dénes a kollektívbe főkönyvelő, azt mondta a milicistának a telefonba: »pontra kell tenni ezt az embert, hogy a többi es okuljon rajta«, s én hallgattam.”

Balló Árpád nem vált a kollektív gazdaság tagjává, de földbirtokát az apja birtokához csatolták. Az apja az M.T.SZ. tagja volt, így gyakorlatilag Balló is kollektivistának számított: „Mindent lehetett ezeknek a gazembereknek”.

Közvetlenül a megalakulást követő időszakban még sokan hitték, hogy a T.Sz. megalakulása az életkörülmények javulását fogja eredményezni. A napi egységre sokszor 4-5 kg gabona, széna, krumpli, murok, káposzta is járt. A brigádok között valóságos verseny alakult ki: „Ennél jobb brigád nem volt, első volt örökké” - meséli büszkén az egyik brigádos, Kósa Antal. Az új rendszer elsősorban azon családoknak kedvezett, ahol jó munkaerő volt, s az első években sok pontot tudtak gyűjteni. Lakatos András tanú: „Előre nagyon finom volt a kollektív, de aztán minden elmúlt, mert hát leromlottunk, egy része meggazdagodott, me azt mondták:

»A kollektív aranybánya,
Ki nem lopja, holtig bánja.«”

Idővel egyre gyakoribbak lettek a részrehajlások, a brigádos több pontot írt be a rokonnak, a barátoknak: „volt olyan is ahol csak két órát dolgozott valaki, s arra annyi pontot kapott szinte, mint amelyik másik egy helyen, egy napot dolgozott.”⁵²

Sokan hagyták ott a kollektívet, de a falut is. Ehhez hozzájárult az országban elindított, túlzott iparosítás is. A közeli Csíkszereda újonnan épült gyárai (kötöttárugyár, traktorgyár, sörgyár) csábították a csíksicsói lakosokat: „Aztán megjöttek a gyárak, az asszonyokat megfogta, bé, a Tricotajba, s hova azért is mentek, mert megijedt a nép, hogy nyugdíjat nem adnak” - meséli Kósa Antal. Volt olyan, egykori földműves, aki a kollektív gazdaság megalakítása után öt- hat helyen is dolgozott.

Sokkal súlyosabb volt az a negatív hatás, amit a kollektív a hagyományos falusi szolidaritás alapját adó személyközi kapcsolatokra gyakorolt. Kopacz Anna nem egykönnyen tudta elfelejteni, hogy az ellene hozott ítéletet saját szomszédai is elősegítették. A kollektívbe beállt csicsóiak közül többen fedték fel a hatalom előtt az ellenállók rejtekhelyeit. Az akkori helyzetet tömören jellemezte Balló Árpádné: „minden ember ellenség vót”. A félelem eluralkodott a faluban. Lakatos András édesanyját is elvitte a „fekete autót”, de soha nem mert mesélni még a családjának sem arról, hogy mi történt vele.⁵³ 1962 után tovább fokozódott a bizalmatlanság. Pál Félix brigádos sokszor kellett rendőrt hívjon mert lopták a krumplit a kollektív földjéről. Ilyen esetekben saját szomszédaival is személyeskednie kellett. Búzás András így emlékszik rá: „annak nem ártott volna abban az időben a másik szemét kiütni, me' egyik ki van ütve”. Bár a kollektív gazdaságok megalakításával a kommunista hatalom a társadalmi egyenlőtlenségeket akarta felszámolni, ezek az új gazdasági rendszer keretében is tovább éltek. Péter Lukács tanú:

„aki sértett fél volt, az nem nézte jó szemmel, hogy X.Y.-nak azelőtt egy kicsi zsákban elfért a gabonája, és egy jó szekér gabonát vittek oda neki részesedésül”.

* * *

Mindezen komplex, az emberi kapcsolatok kevésbé magasztos oldalaira rávilágító eseményeket, nem azzal a céllal mutattam be, hogy ítéletet mondjak a csíksicsói emberekről. A kutató érzi, hogy az akkori ember parányi atomként sodródott ide-oda a kommunista gépezet árnyékában. A túlélés érdekében az emberek sokszor félre kellett tenniük mindenféle értékítéletet, ha azt akarták, hogy családjuk tagjai gyógyíthatatlan sebek nélkül érhék meg a mai szabad világot. Ezt a világot, amelyben sajnos ugyanazok a szereplők egy ellentétes folyamat részeseként, ugyanazon földek felett veszednek, mint az ötvenes évek végén.

A TANÚK LISTÁJA

(a következő adatokkal: név, születési dátum, nemzetiség, felekezet, végzettség, foglalkozás, társadalmi pozíció):

- 1) Konc László, 1928, magyar, katolikus, öt osztály, földműves
- 2) Búzás András, 1936, magyar, katolikus, hét osztály, földműves
- 3) Kánya Elek, 1939, magyar, katolikus, hét osztály, földműves
- 4) Kopacz Anna, 1922, magyar, katolikus, öt osztály, földműves
- 5) Kelemen Béla, 1928, magyar, katolikus, gimnázium, földműves
- 6) Kristóf Benedek, 1926, magyar, katolikus, hét osztály, volt rendőr
- 7) Pál Félix, 1922, magyar, katolikus, öt osztály, vasutas, volt kollektívbrigádos
- 8) Balló Árpád, 1925, magyar, katolikus, gimnázium, földműves
- 9) Kós Antal, 1924, magyar, katolikus, gimnázium, földműves, volt társ. titkár
- 10) Kelemen János, 1921, magyar, katolikus, nyolc osztály, asztalos, volt társ. elnök
- 11) Lakatos András, 1913, magyar, katolikus, hat osztály, bányász
- 12) Domokos József, 1925, magyar, katolikus, gimnázium, könyvelő
- 13) Búzás Tibor, 1940, magyar, katolikus, hét osztály, földműves
- 14) Szabó Tibor, 1936, magyar, katolikus, hét osztály, földműves
- 15) György Béla, 1944, magyar, katolikus, hét osztály, gyári munkás
- 16) Péter Lukács, 1934, magyar, katolikus, hét osztály, vasúti, társ. titkár

JEGYZETEK

1. Sem a Csíkszeredai Állami Levéltárban, sem a Madéfalvi Községi Tanácsnál nem található anyag a kollektivizálásra vonatkozóan.
2. Lásd a tanulmány végén a tanúk listáját.
3. Az 1992- es népszámlálási adatok szerint a 2540 lakos nemzetiségi megoszlása a következő volt: magyar 2500, román 39, egyéb 1, a felekezet szerinti megoszlás pedig: római katolikus 2445, protestáns 26, görög katolikus 1, ortodox 33.
4. *Csíksicsói Tallózó* (összeállította **Szabó Magdolna, Szabó Kálmán**). Csíkszereda, 1991. 1.
5. Csicsóban a legtöbb földbirtok nagysága nem haladta meg a két-három hektárt, a nagyobb gazdáknak sem volt 20 hektárnál több földje.

6. Hivatalosan a kollektivizálás kezdete 1949 március 3 és 5 közé tehető, amikor Gheorghe Gheorghiu Dej, a Román Munkáspárt főtitkára, a Román Munkáspárt plenáris ülésén, meghirdette a mezőgazdaság szocialista átalakítását.
7. A társulások olyan mezőgazdasági egységek voltak, amelyekben a parasztok közösen dolgoztak, de csak a szántóföldek voltak közös tulajdonban, az állatok és az termelőeszközök a parasztok tulajdonában maradtak. Péter Lukács gazda így emlékszik vissza erre a periódusra: „Az R.K.P., hogy egybe ne vágja le a fát, hát teret eresztett a társulásoknak (...) az volt a jelszó: ‘a társulás az óvoda, a kollektív az iskola’”.
8. Az M.T.SZ.-ek a szovjet kolhozok mintájára voltak kigondolva, a föld mellett itt a parasztok beadták az állataikat és a termelőeszközeiket is, a kollektívtagok, ha ledolgozták a minimális munkanapot - ez a nőknél 90, míg a férfiaknál 120 napot jelentett -, jogosultak voltak egy 25 ár nagyságú háztáji földterületre, a földet közösen művelték meg, a ledolgozott munkanapok (pontok) arányában részesedést kaptak.
9. *Arhivele totalitarismului*, I (1993). nr. 1.
10. Az 50 hektár feletti földterületeket vették el.
11. **V. Frunză:** *Istoria stalinismului în România*. B., 1990. 412-413.
12. Információ Lakatos Andrástól.
13. Információ Kelemen Bélától.
14. Információ Domokos Józseftől.
15. Az Állami Gazdaság székhelye Csíkszeredában volt, de csicsói földterületen tevékenykedett. Az Á.G.-t a szovjet sovhozok mintájára képzelték el, melyben az állami tulajdonban levő földet, munkaeszközöket bér munkások használják. Ezen munkások helyzete hasonlított az iparban dolgozókéhoz. Csicsóban az Á.G. földje a közbirtokossági földekből és az összes felelsíki kulák, itt összevont földjéből, valamint a fent említett letagadott földekből tevődött össze. Ez a letagadás bonyodalmakat okoz az 1989- es fordulat utáni földosztás folyamatában is.
16. Domokos József szerint még 1962-ben is csak 30 körül mozgott a csicsói párttagok száma.
17. Információ Konc Lászlótól.
18. A fogságból, itt valószínűleg egy nyilatkozatot íratnak alá L.Á.-val, hogy nem áll be a Kommunista Pártba.
19. Gazdag paraszt, aki sokszor bér munkást is foglalkoztat.
20. **Gheorghe Gheorghiu Dej**, *Articole și cuvântări*.
21. Információ Kelemen Bélától.
22. Az 1958 őszi dátumra a Búzás Tamás ellen kiadott törvényszéki végzés utal (Tribunalul Militar Cluj, Dosar nr. 8/960).
23. Információ Péter Lukácstól.
24. Információ Lakatos Andrástól.
25. 1 ha-on 2000 kg krumplit kellett termelni.
26. Információ Péter Lukácstól.
27. Információ Péter Lukácstól.

28. Idézet Búzás Andrástól.
29. gabonaraktár
30. Lásd a III. fejezetben bővebben.
31. Idézet Pál Félixnéől.
32. Idézet Péter Lukácstól.
33. Információ Domokos Józseftől.
34. A madéfalvi Községi Tanács levéltárának anyaga alapján.
35. Információ Domokos Józseftől, ez az intézkedés különösen érzékenyen érintette a csicsói közösséget.
36. az utolsó Belépési Nyilatkozat aláírásának napja.
37. Információ Búzás Andrásnétől, Kelemen Bélától.
38. Információ Péter Lukácstól és Domokos Józseftől.
39. Információ Kristóf Benedektől.
40. Idézet Pál Félixnéől.
41. Információ Kelemen Lajostól.
42. Idézet Kánya Eleknétől.
43. Információ Kánya Elektől.
44. Információ Kelemen Bélától.
45. Lakatos Andrást, Búzásék tőszomszédját, aki felügyelte őket.
46. Idézet Búzás Andrásnétől.
47. Idézet Balló Árpédnéől.
48. Valószínűleg 1959 tavaszán.
49. A letartóztatottak a következők voltak: Kopacz Anna, Kopacz Gyula, Szabó Anna, Szabó András, Búzás Tamás.
50. A hat csicsói lakos politikai fogolynak számított.
51. Információ Kopacz Annától, Búzás Ignáctól, Szabó Tibortól és Kelemen Bélától.
52. Idézet Péter Lukácstól.
53. Információ Lakatos Andrástól.

NOVÁK KÁROLY ISTVÁN

Kolozsvár város malmái a XVI. század végi számadások tükrében

Egy város gazdaságtörténetének tanulmányozása sokoldalú megközelítést igényel, ahol tekintettel kell lenni minden belső és külső körülményre. A számadások tükrében bemutatott malmok Kolozsvár XVI. századi gazdaságának - amint a hiányos szakirodalom is jelzi - kevésbé ismert szereplői, de ugyanakkor szerves részét képezik.

Ahhoz, hogy ennek a periódusnak a gazdasági történetét megérthessük, szükséges röviden áttekinteni a XV-XVI. századi Nyugat Európában végbement gazdasági változásokat. Ezek, ha késve is, de hatottak a keleti régió hagyományos berendezkedésére.

A legfontosabb gazdasági tevékenység és jövedelemforrás a mezőgazdaság maradt, amely a XIV. századi hanyatlás után, a következő században új arculatot nyert. Németalföldről Dél-Itáliáig mocsarat csapolnak, erdőt irtanak, az elhagyott falvakat újraterelik. A hagyományos kultúr- és gazdasági növények mellett a XVI. században megjelenik a paradicsom, kukorica, burgonya. A kukoricát Spanyolországban először takarmánycént használják, de később egyre fontosabb szerepet kap az ember ételmezésében is. A burgonya is előbb díszcserjeként szolgált, míg végül az alapvető élelmiszerek egyikévé vált.

A mezőgazdaság lendületes fejlődését nem kis mértékben meghatározta az egyre nagyobb volumenű tőkeáramlás, ami az ágazat szakosodását eredményezte. Az élénk kereskedelmi tevékenységet folytató területeken, ahol a tőkének meghatározó szerepe volt, a parasztok életkörülményei látványosan megjavultak, és nagyrésztük szabad termelővé vált.

Ez az átalakulás azért is érdekes, mert a technikai fejlődés nem tartott lépést vele. Ebben az időszakban nincs tudásunk komoly technikai újdonságról, inkább a régieket fejlesztették tovább.

A „preindusztriális” ipart: textilipar, bányászat, fémfeldolgozás, fokozatosan olyan új ágak egészítik ki, mint például a hajóépítés, a nyomdászat. A XVI. században megnő a szénkitermelés Németalföldön és Dél-Angliában, a vasércbányászat pedig Svédországban, a német fejedelemségekben és Franciaországban.

A vasérc feldolgozásban egy német találmány nyit új fejezetet: a magaskohóban a vasérc egy faszénágyba van helyezve, az égés folyamatosságát egy hidraulikus meghajtású fűtató biztosítja. Ezzel az eljárással egy magas kohó akár évi 500 tonna öntöttvasat is termelhet.

A kezdetleges házi műhelyek mellett megjelennek a manufaktúrák. Ezeknél a „gyáraknál” a tulajdonos biztosította a helyiséget, a felszerelést, a hangsúlyt pedig a szükséges tőke megszerzésére és a piacok felkutatására fektette. A manufaktúrák fejlődése kezdetben a céhek ellenállása miatt nem látványos, de a XVI. században elterjedt a Verlag-system (házimunkarendszer), amely maga alá gyűrte az elavult céhrendszert. Ebben a rendszerben az egyéni kézműves már mint fizetett alkalmazott volt jelen, ami nagyobb jövedelemhez juttatta. Ő csak termelt, az áru eladása biztosítva volt. A reneszánsz kor meghatározó gazdasági ágazatává a nemzetközi kereskedelem vált, ahol a többi ágazat fejlődése képviselte a húzóerőt: a mezőgazdaság, az ipar, és végül a különböző hitelrendszerek megjelenése és általánossá válása.

A „klasszikus” kereskedelmi útvonalak, már elmaradottságuknál fogva sem tudták kielégíteni az egyre szélesebb körű kereskedelmet, ilyen körülmények között a tengeri és óceáni kereskedelem válik meghatározóvá, új szereplőkkel. A török előretörés nyomán a genuai és velencei kereskedők hagyományos útvonalai megszűnnek, a tengereken viszont egyre agresszívebben jelentkeznek az angolok és a hollandok. Mindezeknek köszönhetően a pénzforgalom megélénkül, és a nemzetközi kereskedelem határai eddig ismeretlen mértékben kiszélesednek. Az interkontinentális kereskedelemnek azonban voltak negatív vetületei is, amit legjobban a spanyol példával lehet alátámasztani. A fejletlen spanyol ipar nem tudta ellátni saját gyarmatait, ezért az Újvilágból beözönlő nemesfém csak átmenetileg volt Spanyolországban. A szükséges árut idegen kereskedőktől vásárolták meg, így a pénz természetesen más régiókba került, a spanyol ipar rovására. Ez a folyamat közvetve hozzájárult a pénzmennyiség és a pénzforgalom megnövekedéséhez, ami természetesen inflációhoz vezetett.

Mindezek a folyamatok nem múlhattak el észrevétlenül térségünk felett sem. Erdély, már geopolitikai helyzeténél fogva sem érhetett el olyan fejlődési szintet, mint a nyugat-európai államok. Az új vívmányok lassabban és kevésbé látványosan terjedtek, de a fejlődésben érdekelt központi hatalom rugalmas gazdaságpolitikája következtében itt is megnőtt a pénzforgalom, fejlődött a belső piac és a külkereskedelem.

Ezen az erős feudális kötöttségű, meghatározóan agrárjellegű területen mindig is a városok voltak azok, amelyek befogadták az új gazdasági-társadalmi irányzatokat, élenjárva a fejlődésben.

A fejedelemség közepén fekvő Kolozsvár a XVI. században már szabad királyi város volt, jelentős kiváltságokkal, a szász városok mellett egyik legfontosabb gazdasági és kulturális központ.

Kedvezőtlen földrajzi fekvése ellenére (nem érintették a hagyományos kereskedelmi útvonalak), számottevő kézművesipart, fejlett céhrendszert és élénk kereskedelmet mondhatott magáénak.

A XIV. században egyetlen céhről szólnak az oklevelek (1369-ben a szücsökéről - fraternitas pellipariorum) míg a következő században tizenegy, céhbe szerveződött mesterségről van tudomásunk: pl. lakatosok, mészárosok, csizmadiák, szücsök, arany-ezüst művesek. A kézművesség azonban nem szorítkozott csak a céhekre; a XVI. század folyamán a régi céhekből és társulásokból új ágazatok válnak ki, pl. a kovács szakosodik fegyver- és szerszámkovácsra, a cserzővargától a csizmadia, a nyeregkészítőtől az övgyártó, az öntőtől a rézüntő, harangöntő válik külön. Az igények megnövekedése is egy sor új mesterséget honosít meg: szappanfőzők, borbélyok (akik egyben orvosok is), üvegekészítők, könyvkötők, hangszerkészítők növelik a mesteremberek számát. A XVI. században az okleveles anyag szerint kb. 30 céh és 60 mesterség létezett¹.

Hasonló fejlődésen ment át a kereskedelem is, amit nagyban elősegített a város 1506-ban kapott joga, amelynek értelmében heti- és éves vásárt tarthatott, valamint a később elnyert árumegállítási jog.

Egyes ágaknak, mint például a szücsöknek, bőrcserzőknek vezető szerepük volt Erdélyben, a szabók által készített ruhák a kor divatjának az alapját képezték, az ezüstművesek termékei eljutottak a lengyel és a cseh piacra is.

A gazdasági élet mellett legalább ilyen mértékű fejlődés tapasztalható társadalmi szinten is. Károly Róbert 1316-beli kiváltságlevelével a város a szabad bíró- és plébános választás, valamint a saját bíró előtti törvénykezés jogát nyeri el.² Ez a kiváltságlevel indítja el azt az önkor-

mányzati fejlődést, amelyet a következő századok során újabb jogok és kiváltságok erősítettek meg.

1377. május 18-án Nagy Lajos király oklevelében megengedi a városnak, hogy ügyvédvalló leveleket bocsásson ki.³ A Zsigmond király által 1405. július 2-án adományozott kiváltság a város további fejlődését alapozta meg: a szabad királyi város státus elismerése mellett elrendeli, hogy a város polgárainak ügyében kiadott okleveleket, szerződéseket illetően Kolozsvár pecsétjének Buda város pecsétjéhez hasonló ereje legyen.⁴

Ezen kiváltságok birtokában a város közössége kiépítette saját önkormányzati intézményrendszerét, amely kisebb- nagyobb megszakításokkal egészen az újkorig működött.

Mindezen folyamatnak a megismeréséhez a városkönyvek alkotják az egyik legfontosabb forrásanyagot. A III. Béla által meghonosított írásbeliség termékeivel több tudományág foglalkozik: írástörténet, oklevéltan, levéltártörténet. A fenti tudományágak tisztázták az írásbeliség egyik külön területének, a kancelláriai iratoknak keletkezését és fejlődését, és ezen belül a városkönyveket is. E szerint a ránk maradt kancelláriai kiadványok oklevelek (kiváltság- és adománylevelek) voltak.

A kiváltságok és adományok jogosultjainak érdekében állott, hogy ezekről az oklevelekről több hiteles példánnyal rendelkezzenek. Ez az érdek két irányba mutatott: egyrészt olyan intézményrendszerek kialakulásához vezetett amelyeknek kancellárjai hiteles másolatokat készítettek nemcsak a saját, hanem a más kancelláriák által kibocsátott oklevelekről is. Másfelől viszont a kancelláriáknak biztosítaniuk kellett, hogy kiadványaiknak nyoma maradjon az illető kancelláriánál, hogy ez utóbbi bizonyíthassa egy-egy kiadványa hitelességét. Ezt vagy a kibocsátott oklevelekkel egy időben készült chirografumok útján, vagy azok szövegének könyvbe másolásával oldották meg. Így keletkeztek a királyi kancelláriákban a királyi könyvek, a hiteles helyeken a registrumok, protokollumok.

Hasonló érdekből keletkeztek a közösségi önkormányzatok könyv alakú kancelláriai iratai is, ezen belül pedig a városi önkormányzatok ügyvitele során létrejött városi könyvek.

A városkönyvek a XVI. században jelennek meg, amikor a városi tanács közhatósági jellege hangsúlyozottabbá válik. Kolozsvár az elsők között vezet városi könyvet, erről okleveles említések tanúskodnak. A százférfiak által alkotott első ismert tételes szabályrendelet két helyen is, a 35. és 37. szakaszban, említi a városi könyvet. A könyvekben a bevezetett szabályozásokat és a helyi joggyakorlat szerint szabályrendeleteket, árszabásokat, tanácsi határozatokat, tanúvallomásokat örökítették meg. Idővel az írásbeliség további fejlődésével a városok jogszabályalkotó, közigazgatási, gazdasági tevékenysége annyira bővül, hogy ez megkívánja a városi könyvek differenciálódását közgyűlési, törvénykezési jegyzőkönyvekre, polgár- és számadáskönyvekre.⁵

A kolozsvári városkönyvek információkban egyik leggazdagabb részét a számadáskönyvek képezik, amelyek nem alkotnak összefüggő sorozatot, mindenféle gazdasági-pénzügyi feljegyzést tartalmaznak. Általában a város belső életéről szolgálnak adatokkal, de ezen túlmenően egész Erdély gazdaságtörténetéhez.

A számadásjegyzékek kronológiai sorrendben, kötetekbe vannak osztályozva, arab számozással, a köteteken belül minden jegyzék római számozást kapott. A legrégebbi ismert számadások 1453-ból és 1496-ból maradtak fenn. 1558-tól fennmaradtak részleges számadások, amelyek a város kiadásainak és bevételeinek az összegzéseit. Fejezetenként vannak tagolva a perceptorok, sáfárpolgárok, malmok, a három jobbágyfalu adójegyzékei alapján. 1581-től léteznek a város

malmainak számadásai, 1592-től a puskaporral kapcsolatos számadások, 1585-től a házsongárdi temető költségei, stb.

Az egyik legfontosabb számadásjegyzék 1582-től kezdődik. Az évente megválasztott két sáfárpolgár, havonta váltva egymást, ellenőrizte és igazolta a város költségeit (a fejedelemmel kapcsolatos költségek, követségek, a város vendégeinek ellátása, különböző szolgálattevők fizetése, stb.). Ilyen típusú számadásjegyzék utoljára 1665-ből maradt fenn.⁶

A város jövedelemforrásainak, bevételeinek túlnyomó részét a különböző adók jelentették. Ezeket, többek között, az öt városnegyedben: Rapularum (Monostor), Vetus Castrum (Óvár), Longa (Magyar vagy Hosszú utca), Media (Közép-utca), Luporum (Farkas utca) lakó polgárookra vetették ki, ún. dica (vonás) számra. Az elszegényedett polgárookra is kirótták az adót, de dicajukat levonták az egészből, ezáltal szabadosokká (libertinus) váltak.

Külön csoportot alkottak az ún. cédulások, akik adóbeszámítás címen elvégzett szolgáltatásokért a városbíráktól leveleket kaptak.

Az adószedésnél külön kategóriát képviseltek a főbírók, adószedők, sáfárpolgárok, malommesterek, a város falvainak ispánjai, egyháziak, ispotálmesterek, hús- és borlátók, akik bevételeikről, kiadásairól részletes jegyzéket nyújtottak be a számvevőknek (exactor), akik átvizsgálták és rövid, áttekinthető kimutatást készítettek minden számadás végeredményéről.⁷

A városi számadáskönyvek adatai alapján megközelítőleg meghatározható a lakosság megoszlása, anyagi helyzetét illetően: 0,30%-a Kolozsvár lakóinak 20 dicát fizetett, 1,50%- a 11-20 dica között, 2,8%-a 6-10 között, míg 95%-a 1-5 dica között. Ez utóbbiakból 36% 1 dicát és 31% 2 dicát fizetett.⁸

A kereskedelem és a céhrendszer mellett fontos szerepet játszottak a nem céhesedett, vagy céhesedett, de a városnak dolgozó mesterek. Ebbe a csoportba tartozott a molnármesterség is.

Kolozsvár város malmairól az első írásos emlék 1405-ből való, mikor is Pulkischer Jakab esküdt és Mun Miklós polgár panaszt tesz a város nevében az ispánok és a vajda által kinevezett bírók visszaélései miatt, akik a város területén lévő, de Léta várához tartozó malmokat nem megfelelően kezelik, a malomkerekek és egyéb fontos alkatrészek hiányoznak. Ezért a polgárok máshol kell öröltessenek, viszont a visszatérő szekereket az ispánok és a bírók kifosztják.

A július 2-án kiadott adománylevélben Luxemburgi Zsigmond király engedélyezte a város fallal való körülvételét, egy tímár-, két posztóványoló- és a három búzaörlő malmot határaival, jövedelmeivel és bevételeivel a város polgárainak és közösségének adományozta.⁹ Az oklevél nem tesz említést a malmok nevééről, így nem lehet tudni, hogy az a két malom, Váraljai és Alpret, amelyek számadásait felhasználtuk a tanulmányban, köztük voltak-e.

1496-ban viszont már név szerint is említenek három malmot: felső malom (molendinum superiori), a vár malma (molendinum castri) és az Alpret malom (molendinum Alpret).¹⁰

1453-ban a Számadáskönyvek öt magyar molnárt említenek, valószínű azonban, hogy még léteztek mások is, esetleg más nemzetiségűek. Tehát a XV. század közepére a molnármesterség már polgárjogot nyert a többi mesterség között. A malmok igazgatására vonatkozó adattal csak jóval később, az 1537. február 25-i helyhatósági szabályzatban találkozunk, amelynek a 22. paragrafusa értelmében: „két polgár választassék a Malmokhoz, és azoknak jelenlétében vétessék ki a búza, és a ketten önekik két forint legyen munkájukért”; 23. paragrafus: „a Malom vagy osztóbírónak az ő bíróságának tiszte Keresztelő Szent János napig adassék. Mely nap mikor eljön, mindjárt számot adjon. Utána aki választatik, annak is azon naptól fogva esztendeig, azaz ugyanazon Keresztelő Szent János napig adassék a malombíróság.”¹¹

A fentebb említett malombírók tehát a város malmait ellenőrizték: a bevételt és a vámbúzárt tartalmazó hombárokat. Ezeknek a hombároknak mindig két kulcsa volt; az egyik a malommesternél, a másik a malombírónál. A malommester volt a tulajdonképpeni, mai értelemben vett molnár, az, aki az őrléssel foglalkozott. A számadásokban megjelenő molnárnak a foglalkozása kimerült a malomépitésben, pl.: a gátkötő molnár a különféle gátakat készítette.

Az 1568-as zavargásokban a szászokat többek között az a vád érte, hogy a malmok adminisztrálását kisajátították maguknak. Erre a problémára a kolozsvári városvezetőség olyan megoldást talált, amely mind a két felet kielégítette: az egyik bírót a magyarok, a másikat a szászok közül választották:

*„eo kegmeK ... walaztattak a ket Malomnak gond
wisselessere Az Magiar Vraim
keozwl Gallus Mant ... az Malom
Birakis halgassanak mindenben
Biro Vramhoz Tanachiawal”¹²*

*„A waros molnaynak
gongya viselesere es leowedelminek
percepialisara Tablara Iarwan
eokegnek valaztattak Malom-
birokat a ket Natiobol Chanady
Janost es Stamp Janost”¹³*

A számadásokat tanulmányozva, gyakran bukkanunk olyan vásárlási tételekre (pl. karó, vessző, vaskapcsok, szegek vásárlása) vagy bizonyos elvégzett munkákra, amelyekből kiderül, hogy mind az Alpret, mind a Váraljai malom gátasmalom volt:

<i>Veottem Fe`er Thamastol egy Toroczko vassat es negy apro vassat</i>	<i>d 59</i>
<i>zegnek hogy az Silipet es az malom alyat zegeznek meg velle</i>	
<i>Kelemen mesthernek hogy az nagy gatat segelletek megh attam</i>	<i>d 12</i>
<i>Pal mesthernek es Janosnak hogy az nagy gatat segelletek megh attam</i>	<i>d 42¹⁴</i>

Ennek a malomtípusnak a szerkezete, az építési módszer szerint többféle lehetett, elsősorban a gátak milyenségétől függően: vízvezető, oldalgátak, fenékgátak, hidasgátak. A gátak erős tölgyfa karók, ún. örkarók vagy fenékkarók leverésével készültek, ezeket vesszővel egymáshoz fonták, gallyal, hanttal megtöltötték, majd esetenként le is padolták (hidasmalom).¹⁵ A gátasmalom, a hajósmalomtól eltérően elsekélyesedett öblöknél épült, vagy ott, ahol nem volt kellő erősségű vízáramlás. Itt felépítettek egy töltést, amely egy árkot (malomárok) képezett, kettős zsiliprendszerrel. A molnár megvárta a megfelelő vízmagasságot, kinyitotta a zsilipet, és a lezúduló víz működésbe hozta a malomkereket. Esetünkben a motorikus erőt a folyóvíz képviselte, a gát elsődleges szerepe a víz felfogása volt. Áradás esetén viszont védelmet nyújtott, ugyanis a felgyűlt vizet leengedték és így a malom elkerülte az árvizet. Ez utóbbi esetben viszont a leengedett víz sok bosszúságot okozott, mivel általában elöntötte a városiak földjeit, és ilyenkor a városvezetőség elterelte e vizet a partkötések, gátak környékéről. Ilyenkor javították a molnárok a gátat. Ezek a gátak, ismerve a felépítésüket, elég sűrűn megrongálódhattak, számadásaikban a malombírók gyakran utalnak gátépítési, javítási munkálatokra, néha többször is évente:

<i>Veottem elseoben fagiat az malomnak zwksegera</i>	<i>d 32</i>
<i>Vottem esmeg zapant</i>	<i>d 25</i>
<i>Eotwes Istwan kerthe altal zakat wolt az w`z 10 embernek</i>	<i>fl 1</i>
<i>hog` megh tuhoztattak fizettem</i>	

<i>Az malomhoz attam 24 karot kyert fizettem</i>		<i>d</i>	24
<i>Vottem az gerendelyhez egy torozkay wasat</i>		<i>d</i>	26
<i>Vettem zarpant az malomhoz</i>		<i>d</i>	26
<i>Egy malom keowet vottem Molnar Myklostol az malomhoz</i>	<i>fl</i>	6	<i>d</i> 8
<i>Monosthor Zegy Kerekes Gergeteol vottem</i>	<i>fl</i>	4	<i>d</i> 50
<i>egy malom keowet kyert fizettem</i>			
<i>26 Aprilis: Weottem 15 orsso fat az malom zwksegerere</i>		<i>d</i>	6
<i>Uyra akor weottem zapant</i>		<i>d</i>	8
<i>9 May: ket wyz kereknek valo fat wottem az malomnak</i>	<i>fl</i>	2	<i>d</i> 32
<i>zwksegerere kyert fizettem</i>			
<i>egy bokor keowet vontatam fel atam molnarnak</i>	<i>fl</i>	2	
	<i>fl</i>	17	<i>d</i> 33 ¹⁶

A másik egység a malomház volt, egy többfunkciós épület. Elsősorban itt helyezkedett el a malomgépezet, amely szerkezetét tekintve meglehetősen primitív volt, gyenge őrlőképességgel, viszont a malomkövek számának növelésével látványosan megjavult a teljesítmény. Másodsorban raktárként és lakásként is szolgált. Az épület maga fából készülhetett, ami agyaggal volt megtapasztva, és jelentős összeget költöttek a „fodasara”. Chanaday Tamás váraljai malombíró 1581-ben írta:

„Az Malom haznak hozattam agyagot
 Tapasztan` 5 zekerrel 4 Lowal
 Tapasztasattal mind kyweol belol az
 padlasatis”¹⁷

Évente többször, 3-8 alkalommal rendezett a malombíró ún. osztást, ilyenkor az addig felgyűlt búzát adták el és az ebből befolyt összeg a városcasszába került. A két malom, hiányosságai ellenére, meglehetősen jövedelmet biztosított, amiből elsősorban a város tisztviselői, alkalmazottai részesültek. Például 1581-ben Eppel András, az alpreti malombíró, számadása szerint 75 köből búzát adott el, ami a város számára 113 forintot és 18 dénárt jelentett.:

Az Alpret malombol harom oztasbol
Jwtat az waros zamara ezez eztendot altal *cb* 87
Ebbol ha`lot cedulakra *cb* 10
Az kowachynak adot *cb* 2
Ezeket kjwewen az derek kobol zambol
Marad megh fen *cb* 75
Ezt amint kwleonb kwleomb arron el
attak theot eg summaba *fl* 113/18 1592-ben¹⁸

Szőcs Gáspár ugyanebből a malomból 164 ½ köből búzát ad el 236 forint 81 dénár értékben, Chianady János 189 köből búzából 424 forint 30 dénárt adhatott be a város részére. A váraljai malom még jobban jövedelmezett: Kovács Balázs 1585-ben 195 köből búzát adott el 205 forint értékben; Stamp János 1595-ben 124 6/8 köből búzából 255 forint 45 dénárt ad be, míg 1599-ben ugyanaz a Stamp János 382/49 forintra adott el búzát.

Hogy az összegek nagyságát érzékelnünk tudjuk, következzenek néhány egyéb termék ára: egy köből zab ára 28-44 dénár, egy deszka 8-9 dénár, egy nyereg 3-4 forint, egy font marhahús 8-14 dénár, egy ló 8-18 forint volt.

Ebből a jövedelemből természetesen levonódott a malom szerkezetének, házának, gátjának javítása, a különböző szerszámok, eszközök cserélésének, javításának ára, a taligás ló fenntartása, a különböző szolgáltatások (kovács, ács, deák stb.) fizetése és nem utolsósorban a malombíró fizetése, ami osztásonként 2-3 forint volt:

„Ezen malomra valo mindennemeo keolchiege
Ug mint Taligas legenire, Taligara, lowakra
Eppeoletekre, es egjeb zeoksegekre tezen fl 101/98
Mely exitusnak summaiat az tellies perceptionak
Summaiabol kj zamlalwan marad
Kezenel kit be kel administralni fl 322/32.¹⁹

A számadásokban megjelenő árakat összehasonlítva 1581-1600 között, egy érdekes jelenségre figyelhetünk fel. Az árak nagymértékben, 60-70%-kal felugrottak: pl. a búzát 1581-ben Eppel András Alpreti malombíró egy forint 70 dénárért adta, míg 1600-ban Chianadj János a váraljai malombíró 3 forintért. Ugyanígy változott 1588-1610 között egyéb mezőgazdasági termékek ára is.²⁰

Termék	1588	1600	1609	1610
zab	32-25 d.	90 d.	64-80 d.	80 d.
1 font rizs	8 d.	16 d.	12 d.	14 d.
1 font marhahús	1 d.	2 d.	2 d.	1 1/2 d.
egy tyúk	6 d.	8-12 d.	8-12 d.	8-12 d.
egy liba	10 d.	18-20 d.	25-28 d.	16-20 d.

A mezőgazdasági termékek áránál érezhetően magasabb lett a kézműves termékek ára. Ez a jelenség is részben a fentebb említett tömeges nemesfém-behozatal következménye, ami Európában az „árforradalmat” eredményezte. Erdélyi viszonylatban ehhez a tényhez még bizonyos helyi sajátosságok is hozzájárultak: egyes késztermékeknek az exportja, ami maga után vonta a drágulásokat, a céhrendszerek protekcionista szabályzata és a városok gazdaságpolitikája (árszabályozás, árukivitel és -behozatal).

JEGYZETEK:

1. **Samuil Goldenberg:** *Clujul în secolul al XVI-lea*, Kolozsvár, 1958.
2. **Jakab Elek:** *Oklevéltár Kolozsvár történetéhez* (a továbbiakban **Oklevéltár**) I. köt. Bp., 1889, 31-33.
3. *Oklevéltár* I. 83.
4. Uo. 121-122.
5. **Kiss András:** *A kolozsvári városi könyvek*. In Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára. Kolozsvár, 1996. 257-263.
6. *Îndrumător în Arhivele Statului-Județul Cluj*. B., 1985. 128-134.
7. **Jakab Elek:** *Kolozsvár története*. II. kötet, Bp., 1889.
8. *Istoria Clujului*. (szerk.: **Ștefan Pascu**), Cluj, 1974. 102.
9. *Oklevéltár*, 305.
10. *Istoria Clujului*. 108., Samuil Goldenberg: i.m. 105.

11. Oklevéltár. II. köt. 133.
12. Kolozsvári Állami Levéltár; Tanácsi Jegyzőkönyvek. 1578. V/3. 160.
13. Kolozsvári Állami Levéltár; Tanácsi Jegyzőkönyvek. 1599. V/1 33.
14. Uo. 158. 3/1. 3.
15. **Takáts Sándor**: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. In: Századok. 1907.
16. Kolozsvári Állami Levéltár. Számadáskönyvek. 1581. 3.
17. Kolozsvári Állami Levéltár. Számadáskönyvek. 1581. III/3.
18. Kolozsvári Állami Levéltár. Számadáskönyvek. 1581. III/17.
19. Kolozsvári Állami Levéltár. Számadáskönyvek. 1599. 15/VIII.
20. Samuil Goldenberg, i.m. 325.

RÓTH ANDRÁS LAJOS

Néhány szó a magyar nyelv XVIII. századi dicséretéről

*Rossz Hazafi Hazafinak
Ki Törvényét megszegi:
Kicsiny Magyar az Magyarnak,
A' ki Nyelvét megveti.*

A XVII-XVIII. században megjelent különböző műfajú munkákban a szerzők valamilyen formában nyíltan hitet tettek a magyar nyelv, az anyanyelv, vagy ahogyan abban a korban nagyon képszerűen megfogalmazódott a „született nyelvünk” mellett. A korabeli kifejezés gyönyörű, mert mi sem magától értetődőbb, mint az, hogy az esetek nagy többségében nyelvünket az határozza meg, aki „délszínre” - világra hozott bennünket, aki még megszületésünk előtt is ezen a nyelven szólott hozzánk. Mondhatnánk azt is, együtt születünk nyelvünkkel, s ha nem, akkor hát az anyatejjel együtt szívtuk magunkba.

A kifejezéseik sokszínűsége, az érveléseik sokrétűsége, a használt nyelvi fordulatok zamattossága, a mondanivaló időszerűsége ragadják meg az olvasó képzeletét.

Bárczi Géza írja: „A nyelv mint a gondolatok és érzelmek közlésének eszköze csak akkor tud megfelelni társadalmi hivatásának; és csak akkor tudja önmaga létét biztosítani, ha a hagyományok hűséges őrzésével párhuzamosan nagy érzékenységgel igazodik a művelődés minden rezdületéhez, minden kisebb-nagyobb változásához, ha az új fogalmakhoz új kifejezés-módok keletkeznek benne, ha a gondolat fejlődéséhez, finomodásához a gondolat kifejezés-módja is hozzásimul. Az a nyelvi közösség, amely bármely okból képtelen nyelvét úgy fejleszteni, hogy az a mindig megújuló követelményeknek rugalmasan meg tudjon felelni, rövidesen kénytelen az ősoktól örökölt nyelvről lemondani, és azt egy mással, ebből a szempontból tökéletesebben fölcserélni.”¹

Ezt érezhették magukban a XVII - XVIII. század írói, nyelvészei, de mindazok, akik általában pennát fogtak kezükbe, hogy írjanak, eredetit alkossanak, idegen nyelvből fordítsanak önnön maguk, megbízóik, pártfogóik, mecénásaik, vagy egész nemzetük hasznára, vagy csak azért, éppenséggel, hogy unalmukat űzzék el. Mindannyian ezzel a nagy feladattal találták magukat szemben. A magyar nyelv kifejező erejét tették próbára. Azok is, akik görcsösen ragaszkodtak a régihez és féltették az újtól velük „született nyelvük” tisztaságát, és azok is, akik szárnyaló fantáziájuknak adtak teret új szavak, kifejezések kikovácsolásához. Ma már tudjuk, nyelvészeink már rég leszögezték, hogy ez a néha indulatokkal is terhelt vita kellett abban a korban, hogy nemzeti irodalmi nyelvünk kialakulhasson. Előfeltétele volt polgári értelemben vett nemzetté válásunknak. Sok szó nevetségesen hatott és ki is kopott a szóhasználatból; sok szavu(n)k él még viszont nekik köszönhetően és reméljük, hogy továbbá is élni fog. Írók, költők, nyelvészek, természettudósok, filozófusok, egyházi emberek és világiak tették próbára szellemi képességeiket azért, hogy „rámába” szedjék az akkor még visszafogott „együgyű” nyelvet. A megmérettetés igénye, a felzárkózás lehetősége („hát mi nemes indulatú és gondolkodású Magyarok alábbvalók akarnánk e' más pallérozott nemzeteknél lenni?") ösztönzőleg hatott. A nemzeti érzés felszínre kerülése, a nemzeti érzés tudatosítása egyre erőteljesebb lesz ebben a korban, és ebben első helyen áll a nemzeti nyelv motívuma. **Aranka György** régi mértékekben írta 1806-ban, Nagyváradon nyomtatott **Elme játéka**i című munkájában:

„Hogy gyenge erőmet ezenn a’ mezőnn megpróbáljam, elsőbbenn a’ gyönyörűség vitt reája, azután pedig, kivált a’ Hexameterekre nézve a’ Magyar Nyelv tekintetéből, a’ vetélkedés ösztöne. Mert a’ Német Tudósoknak közönséges vélekedések: hogy minden Európai mai Nyelvek között, egyedül csak a’ Német Nyelv volna a’ Görög és Deák lábú Hexameterek’ írására a’ leg-alkalmasabb. Én nem úgy tartom. a’ Német Nyelv igen tudós ’s igen bőv, ’s kimivelt nyelv: de darabos. A’ Magyart Hexameterre és Distikhonra sokkal szebbnek és alkalmatosabbnak találom...”

A kötetből az „Egy Jó Ifjú Ferencz’ Napjára” című versét² ragadtuk ki. Ebben ad értékelést a magyar nemzetről, a magyar nyelvről:

(...)

*„Az a’ nemzet, amely hajdann,
Az a’ fényes Magyar Nemzet!
Oly’ híres volt Árpádbann;
Szent István László nagy Lajos,
’S Hunyadiak százakban;
Az a’ Ditső Magyar Nemzet
Mire jutott? Hol vagyon?
Nevét is csak nem vesztette,
Más Nemzetek hágtak fel.
Te szép Magyar! le szállottál;
Nem Sírodba de közel.”*

(...)

A német, angol és francia nemzetről szólva, azok nyelvhasználatát elemezve állapítja meg a következőket:

*„Ki-ki csak az ő magáét,
Írja, szólja, miveli;
A Nyelv bölcsességében
Magyar őket meggyőzi.
Eme Felséges Tanácsot
’S A’ Bölcsenek füleket
Ki arany lánczra fűzed,
Győzedelmes nyelvű Pitt!
Hogy vagyon, hogy nem szégyenled,
Mennydörgő Beszédidet,
Ánglus nyelvenn tartani?
Az Anyai nyelvedenn;
Melyenn a’ Londoni hitván
Kúfárné, ’s hajós beszél,
Mikor a’ nagy Oczeánnak
Birodalma forog fenn,
És azt kell védelmezni.
Te, ’s a’ Német, és Francia
Régi Pogány Róma’ Jármát
És kegyetlen rabságának,
Czímeresebb bilincset,
Melyet az ő Maradéka*

'S Új Róma is megvetett;
Róllatok 's maradéktokról
Már régolta lerázván,
'S Magatokat nem mint foltot;
Hanem mint egy álló Testet,
Egy nemzeti igaz testbe,
Egy Egészbe formálván,
Eleitek' dicsősségit
Tartjátok fenn Elmével
'S Nemzetek' Nyelvével,
Azonn folynak a' Tanácsok,
A nagy bölcs Tanácskozások;
Azonn a' szép Mesterségek
És a' méjj Tudományok.
Mert mint Elmének a' szép, szín;
És hang egyeztetésébenn,
Minden Mesterségekbenn,
Úgy az Észnek a' Beszédbenn
Igaz mérője a' Nyelv;
De Anyai született Nyelv."

.....
Ennek a' szép dicsőséges,
Bóldog Magyar Nemzetnek,
A' Felének 's a' szépének
Szóllj magyarul, nincs füle:
Felelni kell, nincs nyelve.
Ha Anyai nyelvet keressz
Süket is, néma is.
Két egész Magyar Hazábann
Az Haza kebelébenn,
Három Német Újság-Író;
Mindenik jó, 's megélhet,
De Magyar még egy sincsen;
Nem is meri próbálni.
Egy Játék-Szín alig áll:
Hogy fenn állhasson sétáll,
Csak nem fele a' Nemzetnek
A Szép-Nem és a' Fő-Rend,
Néhány Jó Hazafi között.
A több Számról ítélvén,
'S A' Tudós a' nyereségért,
Megvetette maga nyelvét,
'S Attól mintegy elpártolt.
Nem elpártolt; engedjen meg!
Azt se mondom elszakadt:
De ólvad, vagy elólvadt.
Dítsérete 's kevélysége
A' Magyarnak méltánn az:

*A polgári társaságban
Hogy leg-hívebb, 's nemesb Tag.
Ebbenn az Hűségnek Lelke;*

.....
*De ez nagy és szent Pólgári
Testbenn, melybenn ő az elsőbb;
'S Oly' fényes, hogy a' többi;
A' munkás Tóth és Oláh,
Földünk' ős Lakossai,
A' Jövevény elmés Német
Vitéz Horváth 's Rácz Nemzet,
Pólgári Test' egyességben
Mind ő róla hívatnak,
'S Magyaroknak mondatnak.
Ebbenn a' nagy Testbenn mondok,
Midőn Tóth, Német, Horváth, Rácz,
Ki-ki Nyelve' fényével is,
Mint Nemzeti Czímerével
Nemzete' díszét, létit;
A' Tudósa pennájával
A Fő Rend Áldozatival,
Igyekeznek fenn tartani,
Jobban mint sem valaha:
Az a' Vitéz Magyar Nemzet,
Az Árpád Maradéka;
Eleiről reá szállott
Nagy szívvel magát felejt;
Vigyáz csak a' Köz-Jóra.
Nemzetére mint Nemzetre
És mint emez egész Testbenn
Csak egy különös részre
Ügyelni is restelli.*

.....
*Egy polgári Társaságot
Tart fenn maga Törvénye,
Egy Nemzetet a' Nyelve.
**Rossz Hazafi Hazafinak,
Ki Törvényét megszegi:
Kicsiny Magyar az Magyarnak,
A' ki Nyelvét megveti.**
Anyai nyelv, a' mint hívják
A Magyar a' Nemzetbenn;*

.....
*De fordulhat nem későre,
Felderülhet jövőre,
A' Magyar nyelv' szép napja*

*Most sincs teljes homálybann!
Mint az Idő mérő esőbenn,
A' kéneső alá, 's felhág,
Egy ponthoz nem köttetik:
Így a' módi és a' szokás,
És a' Nevelés' módja,
Most balra, majd jobb oldalra
Fordulni igyekezik;
És szünetlen változik.
Vagyon egy két Nemes szikra
Még a' Magyar jó Vérbenn;
A' mely Magyar tűztől gyúl,
És azzal tisztánn lángol.
Egynéhány jó Magyar Fi,
Ki mikor a' pallérozás'
Csapangó keresztútjainn
Más idegen szép Elmékkal,
A Dicsőségnek fellengős
Tetejére siet fel:
Lépési közt Nemzetére
'S A' mely hantról indúlt, arra
Figyelemmel vissza tekint,
Hogy útját meg ne vétse;
És megválva nehézkedik
Mint Éltének köz-pontjára,
Nemzetének javára,
'S Ennek jeles Dícséretét
Más Nemzetek fényére
Igyekezvén felemelni,
A' Jövőnek ágyot vét."'
A' csak minap élt Battyáni
Most Teleki, és Szécsényi,
És Festetics Ilyenek,
A' nagy Lekü Magyar szívű
Mai igaz Hérosok!
'S Például elől mennek.
Velek emez Dítséretet,
És Borostyánt nyert Elmék:
Báróczi, Virág, Kazinczi,
Révai, Görög, Bacsányi,
'S A' több munkás Tudós Sereg,
Nagy sürüenn, mint a' felleg,
Emez mai korcsosodott
Névvel Magyar Lelkek ellen,
És előre már Ő benne
Fajúlt ártatlan nyom ellen,
Nemesül viaskodnak.
Jövő árviz' eleibe
Kötvénn mintegy gátokat,*

'S Nemzeti nyelvek' fényére
 Készítgetvénn útokat.
 Nincsen a' Múlt, nincsen a' Leszsz,
 Csak a' kicsiny Van vagyon.
 De ez három: Múlt, Leszsz, és Van,
 Vezérlik az Életet,
 'S Tésznek együtt kezet fogválnn,
 Bóldoggá egy Nemzetet.
 (...)

Tudósok, mérnökök, teológusok, messze földet megjárt, de hazatért hazánk fiai tettek sikeres kísérleteket egy-egy nyugaton elterjedt könyv lefordítására, hogy ne csak az adott nyelvet ismerő szűk körnek szóljanak, hanem az egyszerű emberek is hasznát vehessék. Nagy szerep hárult itt azokra a főurakra, nemesekre, akik pártfogóként, mecénásként álltak egy-egy könyv megjelen(tet)ésének háttérében. **Laskai János** közli 1644-ben patrónusával, iktári *Bethlen István*nal, illetve az olvasókkal, hogy „*maga ada okot reá Nagyságod, hogy e' hasznos és (főképpen a' mostani időre nézve) igen szükséges munkát meg-fordicsam és közöllyem a' Magyarokkal is*”.³

Gyalakuti Lázár János 1750-ben egy földrajzkiadvány fordítása kapcsán nyilatkozza az alábbiakat „*tsak a' Magam Fiam' hasznára nézve tselekedtem; de az-után kedves Jóakaróim-tól meg-győzöttetve, az Erdélyi minden Tanulóknak lehető szolgálatra közönségessé tettem.*”⁴

De nem csak a haza fiai, hanem az akkori társadalom által más sorsra szánt haza leányai között is voltak olyanok, akik kivették ebből részüket. Több, olyan nemes asszony is akadt, akiknek ha csak annyit köszönhetne a magyar irodalomtörténet, hogy vállalták egy-egy kiadvány abban az időben sem csekély költségeit („*mind magok az eféle Könyveknek olvasásában gyönyörködén mind más Keresztyén Felebarátaiknak használni kívánván önként és örömet ajánlók magok költségeket az említett Könyvnek kinyomtatására*” - írta **Tordai Sámuel** 1777-ben⁵), akkor is nyert ügyről számolhatnánk be. De akadtak köztük bőven olyanok, akik buzdítottak is az ilyen jellegű munkákra (**Sófalvi József** 1776-ban írja pártfogóihoz *Sulzer* munkájának fordításakor: „*erős reménységgel vagyok az iránt, hogy jó indulatomat szokott kegyességek szerént kedvesen fogadják, és ez által a' köz jóra tzelező szándékomat nagyobbaknak próbálására serkengetik*”.⁶), talán kényszerítettek is az alkotásra. (*Hadadi Wesselényi Annának* édesanyja parancsolja „*e jeles Könyvetskének Német Nyelvből, Magyarra-való fordítását..., hogy az által azt magam-is jobban megtanúlnám, másoknak-is vélle használhatnék.*”⁷)

Nem volt ritka az sem, hogy ők maguk fogtak tollat a kezükbe, hogy gondjaikat megosszák a halandókkal. Így terjedtek az eszmék, a néha igen csak nagy társadalmi viharokat kavará - nem egyszer fejeket is porba hullattató - szellemi áramlatok, egyházi és világi körökben egyaránt. Így váltak ismertté az antik szerzők rangos művei, így kerülhetett közelebb az istenadta pórnép (s talán nem csak az) az Úrhoz. Így születtek meg a bibliafordítások. Így terjedtek a természet-tudományos ismeretek, így teremthették meg egy-egy tudományág szakmai műszavai. Így zárkozhattunk fel már akkor is Európához, amikor az még nem is jelentett kérdést.

„*Nyelvünk fejlődése tehát e korszakban egyoldalú volt, mint egész nemesi műveltségünk. Bár megtartotta és tovább fejlesztette kiváló tulajdonságait, és megőrizte a további fejlődésnek minden rugalmas lehetőségét, több tekintetben elmaradt a nyugati szellemi élet követelményeitől, elprovinciálódott, mint maga a magyar szellemi és társas élet. Jelentékeny erőfeszítésre volt tehát szükség, hogy a korszerű műveltség minden ágának-bogának megfelelő, az egyetemes nemzeti nyelv szerepéhez méltó színvonalra emelkedjék és a nemzeti műveltség kizárólagos kifejezőjévé válhassék,*”⁸

Az ide vonatkozó vallomások szövegeit nagy részben a könyvekhez írt előszavakban, ajánlásokban, a „*kegyes olvasóhoz*” intézett előjáró beszédekben találhatjuk meg inkább, mintsem magukban a művekben. Ezekben találkozunk ugyanis a szerzők indoklásainak, érveléseinek felsorakoztatásával, mintegy igazolva önmagukat, hogy miért írnak magyar nyelven. Természetesen ettől eltérések is vannak abban az esetben, amikor az egész mű szellemét áthatja a magyar nyelv és nemzet melletti tanúságtétel. A vallomások lehet, hogy csak pár soros, de határozott megfogalmazásban fordulnak elő, (egyházi és világi alkotások, irodalmi és „szakkönyvek”, eredeti művek és fordítások, kimondottan nyelvészeti problémákkal foglalkozók, de azokat csak mellékesen érintőek is. Próza és vers. Helyet kapott egy pár korabeli értékelés is, amely a személyre szóló dicséreteken túl a vállalkozás merészségét, bátorságát, újszerűségét emelte ki:

*„Egy Magyar sem mert bele kapni sokba,
Mit te kezdettél, Te valál az első,
Illy nehézségben ki utat nyitottál,
'S meg nem ijedtél.”*

- írta **Váradi Balassi Pál** növendék orvos, **Rácz Sámuel**ről 1794-ben.⁹ A követendő példa pedig egyre több lett.

Az ajánló levelekben, dedikációkban többnyire a pártfogó felé kinyilvánított köszönet, s a hálaadás jelentkezik, nem ritkán a kor szelleméhez alkalmazkodóan, túldicsérve a patrónusok érdemeit, habár néha őszinte értéktételekkel is találkozunk. A magyarázkodás a legtöbb esetben a mecénás neve invokálásának erejéig terjed (*„Isten ez által is akarta a' Kegyelmetek Tekintetes szép hírét, nevét 's betsületit... terjeszteni”*). Néha nem is minden öncél nélkül. Gyakori, hogy a szerző a nemesi származású, magas társadalmi rangot betöltő személy neve mögé, mint egy védőpajzs mögé szeretett volna elbújni az őt érő esetleges támadások, „*crisis*”-ek, ítéletek elől. Az előjáró beszédben, a kegyes vagy érdemes olvasóhoz intézett szövegben, a bevezetésben került sor a vállalt munka - legyen az eredeti alkotás vagy műfordítás - szükségének, fontosságának, kivitelezési, megvalósítási módjának felvázolására. Terjedelmük jóval hosszabb az előzőeknél. Ezekben kerül sor történeti visszatekintésekre, akár a bibliai időkig, hiszen nagyon sokan az általuk követett erkölcsi normák mércéjét az apostolok, szentek által felállított mércéhez szabják. Itt találunk bibliográfiai adatokat hasonló művekkel kapcsolatosan az ókori alkotóktól a saját, vagy közel korabeliekig. Ezekben szabnak elméleti vonatkozású irányvonalat az éppen felkarolt tárgynak. Ez nem mentes néha az ideológiai vetülettől sem, ekkor még folynak ugyanis a meghirdetett tolerancia elve mellett a vallási viták.

A vallomások kulcsszavai:

az **anyanyelv** („*Hazai anyai Nyelvünk*”¹⁰, „*született nyelvünk*”¹¹, „*haza Nyelvünk*”¹², „*honnyai nyelvünk*”¹³, „*Hazánk nyelve*”, „*Hazai szép Nyelvünk*”, „*nemzeti Nyelvünk*”¹⁴,

a **haza** („*Haza dolga*”, „*Haza haszna*”, „*Haza Köz-tzélja*”, „*Haza Köz java*”, „*Nemes Haza fő czélja*”, „*Nemes Haza kívánsága*”),

a **nemzet** („*Nemzet dicsősséggel tündöklő Napja*”, „*szenvedő Nemzetünk veszedelme*”, „*Lássa az egész Nemzet*”, „*Nemzetünk díszére s boldogságára*”, „*a Magyar Nemzet' boldogulása*”).

A haza, az anyanyelv, és a nemzet felemelkedésének különböző járható útjai körül zajlik a vita a szerzők írásaiban, akik mindannyian egyként, a nemzeti felemelkedés elkötelezett híveként

jelentkeznek. Állásfoglalásaikat nem annyira társadalmi helyzetük vagy rangjuk, mint inkább vallási hovatartozásuk, tudományos felkészültségük, szélesebb vagy szűkebb szellemi látókörük, baráti vagy társasági körük befolyásolja. Számunkra nagyon jelentős az, hogy a mindenkori magyar kultúrát egységesnek tekintették és politikai körülményektől függetlenül, tettüket „a két Magyar Haza”, „mindkét Magyar Haza”, a „Magyar Hazáknak”, „Magyar és Erdély Országi két Hazák” hasznára, az egész nemzet hasznára követték el. Elemzett korszakunkban magának a nemzet kifejezésnek használata is a társadalmilag értelmezettől a politikailag értelmezettig egyre erőteljesebben nyilvánul meg. Ha a nemzetiség és a nemzet fogalma helyenként még összemosisodik is, azt inkább kifejezésbeli, mintsem értelmezésbeli hibának véljük, ugyanis használata egyre határozottabban és tudatosabban az utóbbit fedi le.

Azok, akik a magyar felvilágosodás történetét tanulmányozták, jogosan állapították meg, hogy „a magyar felvilágosodás egyik alapvető sajátossága, hogy a nemzeti nyelvért és irodalomért vívott harc szorosan összefonódik benne.”¹⁵ Így némileg a magyar nemzeti irodalom születésének is tanúi lehetünk szövegrészleteink elemzése során. „A nyelv ügye egyébként - írja **Fábián Pál**, *A magyar nyelv művelés története* című egyetemi jegyzetében - kezdettől fogva a feudalizmus elleni harc egyik formája volt, a nemzetté levés előfeltételéért, az egységes nyelvért folyt. A megújított nyelvért vívott harcban a magyar polgári fejlődés alapvető kérdései tükröződtek, és nem véletlen, hogy az ország akkori szellemi közvéleménye a legélénkebb figyelemmel kísérte. A nyelvújítás körüli harc egész nyíltan, mint a „haladók” és a „maradiak” közötti küzdelem zajlott. Ezen túl az egész nyelvkérdés, s benne a nyelvújítás erős politikai töltést kapott attól is, hogy a nemzeti függetlenség, önállóság szimbóluma, kifejezője lett. Ez már a II. József féle elnémetesítő politika idején megmutatkozott, azokban a harcokban, amelyeket a megyék és az országgyűlés a nemzeti nyelv használatáért vívtak: A nyelv gondozása, fejlesztése később is az osztrák elnyomás elleni küzdelemnek, a magyarság fennmaradásának fontos fegyvere maradt.”¹⁶

Vizsgált korszakunk szerzői akkor is eredeti alkotóknak számítanak, amikor csak fordítanak, ugyanis kevés azoknak a száma, akik a szó szerinti fordításhoz ragaszkodnak. Az „originált” és nyelvünkre átültetett hasonmását egyenrangúnak - vagy még többnek - tekintették. (Tsernátoni W. Sámuel szerint „a' jó Fordító szabadságot vehet magának, hogy bizonyos gondolatokat oda ragaszson; a bádgyattabbakat az Horatius szava szerint onnan ki-hadja; erősítse a képzéseket, elevenebb és tündöklőbb ki-fejezésekkel éllyen, úgy hogy ilyen módon felyül-is haladhattya sokszor az eredeti Irót.”¹⁷) Legtöbbjre értelem szerint fordít. Ha nem talál megfelelő szót, akkor körülírja a fogalmat, a magyar ízléshez idomítja, magyarosítja, „magyar ráma-ra tekeri” a fogalmat és ezt tudatosan, jól meghatározott céllal cselekszi. Szintén Sófálvi írja „a mi kevésben el-távoztam a Német nyomtatástól, ... és a hol szükségesnek láttam, világosításnak okáért némelly jegyzéseket tévén a leveleknek allyára, azt nem tartom szükségesnek bővön le-irni. Ha ez a' Munka az eredeti nyelven nyert közönséges kedvességét az én általam készített Magyar öltözetben el nem veszi, ez nagy öröömre fog szolgálni.”¹⁸

A munkákat kiegészítik, a magyar igényekhez szabják és kezdetekben az összehasonlítás kedvéért az eredeti kifejezéseket, szövegeket is mellékelik. (Szőnyi Benjámín: „helyesebbnek ítéltém az Autoroknak szavait, a' Tudósoknak nyelvén elő-hozni; hogy ha mi homályosság találtatnék a' magyarul meg-írottakban, a' Deák citatiókból elő-hozásokból világosíttassék.”) Ez főleg református vitairatokban figyelhető meg: („Hogy peníg valaki reám, azt ne fogja, hogy a töllem elő hordott régi Atyák vagy Pápás Irók tanubizonyságát a Magyarra való fordításban el-tekerem, a minémü nyelvvel Irásokban éltenek, azt ellenében a fordításnak le-tésem, hogy a' ki olvassa, mindeniket lássa.”¹⁹ Fény derül a fordítási módszerekre tehát, az e

körüli vitákra. Hasznuk nagy, hiszen mindannyi egy-egy kísérlete, egy-egy erőpróbája a különböző tudományágak nemzeti nyelvünkön történő megnyilatkozásának. Amint **Rájnis József** írta 1781-ben: „Kezdünk mi mozogni, Anya-nyelvünkön írunk, fáradunk; de mikor fogunk oda menni, hogy benne a’ tudományoknak minden szükséges erein evezhessünk?” - vagy tovább folytatva szavait, felmerül **a kérdés**, mely **általános**:

(„nyelvünket valaha oda vihetjük, hol Frantzia, Anglus vannak? ha pedig Anya-nyelvünk porba marad, hidjuk-e, hogy idegen nyelvek által Nemzetünket közönségesen a’ szép tudományokra fel emelhetjük?”²⁰)

A meglátás közös:

(**Baróti Szabó Dávid**: „kiki szemlélni fogja, melly bal ítéllettel viseltetnek nyelvünkhöz azok, a kik ennek szűk mivoltát, darabosságát, alkalmaztathatatlanságát annyira magokkal el hitették.”²¹)

Péczei József: „Tsak ezen könyvetskének el olvasása meg-fogja még inkább győzni Nagyságtokit arról, melly alkalmatos legyen ez a’ Nyelv a’ leg-mélyebb ‘s hathatósabb gondolatoknak is rövideden és értelmessen való ki-fejezésére”²²)

A cél azonos:

(**Kájoni János**: „édes hazámnak akartam szolgálni, és másoknak-is alkalmatosságot e kis munkámmal adni hogy akadály nélkül dicsirhessék az Istent.”²³)

Josintzi Sándor: „az jó és hasznos Könyvek számosodjanak, mind pedig mások-is a’ Magyar ditső Nemzetnek ilyetén közönséges jóvára”²⁴)

Az elvárás nagyon **komoly**, akár a nemzeti átokverés fenyítő erejéig menő, mint azt például **Hochmeister Márton**nál találjuk: „Menthetetlenek legyenek a’ Rendek, ha el-halgtatják, ‘s hunyászkodva pirúljon-meg, még hamvok után-is azoknak Maradék, setét gyászban marad-jon emlékezetek, kik e’ Közönséges Jóra tzelozott igyekezetet, igasságosnak, szükségesnek, Nemzetünk díszére ‘s bódogságára intézettnek, méltónak érzik; ‘s mégis alattomban akadályokat szőnének azoknak ellenibe”²⁵)

A fordítások nagy része latinból, franciából, németből történtek. A latin képezte a magyar kultúrában is eddig a felsőbb társadalmi rétegek által elfogadott és gyakorolt nyelvet, ugyanakkor a hivatalos nyelvet is jelentette a németesítési törekvésekig. Könnyen elfogadható tehát az az álláspont miszerint a felocsúdó nemzet irodalmárai a már létező latin nyelvű művek fordításába kezdtek a közkinccsé tétel szempontjából. Ettől nem maradt le a francia és német nyelvű források fordítása sem. **Jancsó Elemér** egy tanulmányában írja, hogy csak Erdélyben „a XVIII. század második felében... több száz francia fordítás jelent meg (Moliere, Corneille, Voltaire, Marmontel stb. műveiből.) Ennél azonban sokkal nagyobb a kéziratban maradt francia fordítások és átdolgozások száma”.²⁶ Íróink érdeklődése viszont nem csak ezek, hanem más nyelveken megjelent művek felé is fordult, és éltek a köztes fordítások használatának lehetőségével. Spanyol, angolt, de még franciát is fordítanak a német nyelv közvetítésével, olykor éppen ezek létével igazolva a magyar fordításoknak most márt elodázhatatlan szükségét. Ez tudatosan vállalt és kinyilatkoztatott nyitást is jelentett más nemzetek kultúrája felé. Különös hangsúlyt kap ez akkor, amikor a „magasabb tudományokat” képviselő filozófiai, nevelési, erkölcsi munkák vagy műszaki tárgyú, esetleg éppen tankönyvek fordítására kerül sor. Ekkor ugyanis a magyar kifejezési eszköztár kiépítéséről, kibővítéséről, a tudományágankénti műszavaink kiötléséről van szó. A magyar szaknyelv hiánya, a „szakmai

szavak” szűk volta, és a nyugatiak, illetve a magyar nemzet által használt „ékes tudományok nyelve” közti szóképzlet különbségének áthidalása a cél. A (szak)könyvek számának alacsony volta csak egy másodlagos tény, ami a fordítások igényét igazolja. „Tízszor nyomtatódjék ki a’ Párispápai szótárja mindenkor megjobbítva, vagy készítsék akármi más újjabb hejette, soha ez addig tökéletes nem leszen míg a’ tudományokat mind Magyarra nem fordítottuk.” - szögezte le **Nyulas Ferenc** 1800-ban. A **Rájnis** által még 1781-ben feltett kérdésre az irodalom-pártoló és nyelvművelő **Kenderesi Mihály** ad szép választ 1805-ben, mondván „...elsőbb talpköve a’ Haza boldogságának. A’ Nemzeti nyelv virágzó állapottya, és ki-terjesztése. Erre és egyébre semmire se-is lehet építeni a’ Nemzeti Tudományt, és abból folyo boldogságot.”²⁷ Az olvasók számának alacsony voltát sem hallgathatjuk el, főleg hogy hangot is adtak neki. Gyarapításuk és egyfajta olvasói igényesség kialakítása is megfogalmazódik.

Aki figyelmesen tanulmányozza ezeket a szövegeket, és össze is hasonlítja őket, hamar felfigyelhet arra, hogy a XVIII. század végi szövegek helyesírási módja, szerzőről szerzőre, nyomdászról nyomdászra változik. Egymással versengve próbálnak felállítani új szabályokat, néha megfélekezve a már régebben beváltakról. Hasonló a helyzet ahhoz, csak most a nyomtatott könyvek vetületében, amit **Bárczi** állapít meg a XVI-XVII. századi írott nyelv kapcsán: „Azok az írott nyelvi normák, melyek a XVI. század második felében meglepően gyorsan, alig néhány évtized alatt kibontakoztak, a XVII. században és a XVIII. század jó részében szinte megállapodnak azon a fokon, ameddig 1600 táján eljutottak, vagy legalábbis a mindennapi gyakorlatban csak nagyon lassan haladnak előre, fejlődnek tovább. Szinte azt lehet mondani, hogy a XVII. század emlékei, főleg a kézírásos emlékek, tehát a magán- és hivatalos iratok, nyelvjárásiabb jellegűek, mint a XVI. század utolsó évtizedeiből származók. Az írott nyelvi normának ilyen sokszorosán tapasztalt gyengülése azzal magyarázható, hogy az írásbeliség az egész század folyamán nagy mértékben terjedt, és mind több és több írni-olvasni tudó emberre volt szükség. Az írni-olvasni tudó emberek száma ugyan a növekvő iskolázással szintén lényegesen megszaporodott, azonban e kisnemesi rétegek műveltsége és nyelvi öntudata általában alacsonyabb szinten maradt, mint a megelőző nemzedék jobb íródeákjaié. Természetesen kimagasló tanultságú emberek, deákok valamint közép- és főnemesek most is akadtak, talán nagyobb számban, mint az előző korban, a megnövekedett szükségleteket azonban ezek már nem tudták kielégíteni. Az írásbeliség nagyfokú terjedése következtében hatóságok és magánosok csekélyebb műveltségű írástudókat is kénytelenek voltak igénybe venni, akik nyelvjárásiukat kevésbé tudták levetkőzni.”²⁸ Azt is hozzá tehetjük viszont, hogy éppen ez által is gazdagodott nyelvünk, hisz csak a szakember tudná megmondani, hány olyan, irodalmi nyelvünkben meggyökeresedett szavunk létezik, amelyek különböző nyelvjárási területek íróinak tollából kerültek be. De ezek már nyelvészeti kérdések. A felvilágosodás korára amúgy is bekövetkezik egy elkerülhetetlen és szükségszerű egységesítési folyamat, amely tovább folytatódik a XIX. században is, megteremtve az egységes irodalmi és nemzeti nyelvet és a hozzá való „grammatikát”. A kor, zömmel a XVIII. század, a nemzeti ébredés korszaka, amely nem mentes az elfogultságtól sem („Hogy Derék Nemzet a’ Magyar, és soknál elébb való, / Mindég Való volt e’ mondás, mindég-is marad Való” írta **Sándorffi József** *Eleven le-festése a’ Magyar Nemzetnek...* című, 1792-ben megjelent munkájában), el egészen a nyelvi sovinizmusig. **Kenderesi Mihály** gyűjteményében ez így jelentkezik.

„Versben az elsőség a’ Magyaréra került.
Lágy, ropogo, hajlo, kerekithető gömbölyü számra
Nyájas, erős, mindenféle fogásra való.
A Görög és Deák nyom után, mely járna közel ma
Mennyei szépségű zengedezéshez, ez az.
Frantzia bujjék-el harapott fele félbe szavával.”²⁹

Önálló nyelvtanok és más irodalmi művekbe beágyazott nyelv(tan)i kérdéseket feszegető művek jelennek meg, a nyomtató műhelyek hírneves és nagy tudású nyomdászai révén is, mindannyian hozzájárulván a folyamat kikristályosodásához.

JEGYZETEK

1. **Bárczi Géza:** *A magyar nyelv életrajza.* Bp., 1963. 37.
2. **Aranka György:** *Elme játéka.* Nagy-Váradon, 1806. 28-46.
3. **Laskai János:** *Hittűl-szakadásnak tellyes megorvoslása...* Nagyvárad, 1644. ::⁴ verso
4. **Gyalakuti Lázár János:** *Röviden egybe-foglalt gyermekek' geographiája...* Szeben, 1750. []² verso
5. **Tordai Sámuel:** *Keresztyén utazás a' boldog örökké-valóságra ...* Kolozsvár, 1777. A³
6. **Sofalvi József,** Georg Sulzer: *A természet munkáiból vétetett erköltsi elmélkedések...* Kolozsvár, 1776. §³
7. **Hadadi Vesselényi Anna, Stapfer Fr. János:** *A' Keresztyén vallásra valo útmutatás...* Kolozsvár, 1774. §⁵
8. **Bárczi Géza:** *A magyar nyelv életrajza.* Bp., 1963. 269.
9. **Rácz Sámuel:** *A' borbélyi tanításoknak második darabja a' törvényes orvosi tudományról és az orvosi politziáról...* Pest, 1794.)(⁶ verso
10. **Hochmeister Marton:** *Hazafiak tüköre - Magyarok a' ki jol köt jol.* Szebenben, 1790. 5.
11. **Tsernátoni W. Sámuel:** *Az emberi értelemnek természeti historiája vagy olyan filosofiai vizsgálás, a' mely az emberi elmék' tulajdonságainak külömbégeket, 's azoknak a' tapasztaláson fundált okait elő adja ...* Kolozsvárt, 1795. §³
12. **Miskolczy Ferenc:** *Manuale chirurgicum avagy chirurgiai úti-társ...* Győrben, 1742. (:)⁷
13. **Kenderesi Mihály:** *Tudomány és virágzó nemzeti nyelv hazánk' boldogságának talpkövei.* Kolozsvár 1805
14. **Hochmeister Marton,** i. m. 9.
15. **Jancsó Elemér:** *Irodalomtörténet és időszerűség. irodalomtörténeti tanulmányok 1929-1970.* B., 1972. 394.
16. **Fábián Pál** (szerk.), *Nyelvművelés.* Bp., 1992. 27
17. **Tsernátoni W. Sámuel:** i. m. §§³
18. **Sofalvi József:** *A természet munkáiból vétetett erköltsi elmélkedések.* Leyda, 1776 (Johann Georg Sulzer). §⁴
19. **Tolnai István:** *A keresztyéni és apostoli tudomány utára vezető és az eltévelyedésről jó utban hozó kalauz.* Kolozsvár, 1679. *⁵ verso
20. **Rájnisi József:** *Toldalék, mellyben a' Magyar Virgiliusnak szerzője a' kassai Magyar Múzeumról jelesbben pedig az abban foglaltatott fordítás' mesterségének reguláiról-való ítéletét ki nyilatkoztatja.* Pozsonyban. 1789.)(⁶

21. **Baróthi Szabó Dávid:** *Új mértékre vett külömb verseknek három könyvei.* Kassán, 1777. 7
22. **Pétzeli József:** *Yung' éjtzakáji...* Győr, 1787.)(⁵ verso
23. **Kájoni János:** *Cantionale catholicum.* Csíksomlyó, 1676.
24. **Josintzi Sándor:** *A' ** fő hadi vezérnének... utolsó tanításai* 1779. § ² verso
25. **Hochmeister Marton:** *Hazafiak tüköre.* Szebenben, 1790. 4.
26. **Jancsó Elemér:** *Irodalomtörténet és időszerűség. irodalomtörténeti tanulmányok 1929-1970.* B., 1972. 411.
27. **Kenderesi Mihály:** *Tudomány és virágzó nemzeti nyelv hazánk' boldogságának talpkövei.* Kolozsvár, 1805. 3
28. **Bárczi Géza:** *A magyar nyelv életrajza,* Bp. 1963. 233.
29. **Kenderesi,** i. m. § verso

SÓFALVI ANDRÁS

A sóvidéki (székelyföldi) sóbányászat kritikai története a kezdetektől 1562-ig

Bevezetés

A köztudatban és a tudományos gondolkodásban a székelyföldi sóbányászat kérdését alapvetően két tényező határozza meg: a székelység egykori szabad sóhasználati joga, valamint a mai helyzetkép visszavetítése a távoli múltba.¹ Az előbbi a XVI. század második feléig (hosszabb-rövidebb ideig tartó felfüggesztésekkel a XVII. század végéig) élő valóság volt, emlékét a köztudat máig megőrizte. A székelyföldi sóbányászatot manapság egyedül a parajdi sóbánya képviseli, modern földalatti tárnáival és csodálatos sószikláival bámulatot keltve az odalátogatókban. A történelem folyamán, Székelyföldön a Sóvidéken kívül a Homoród mente képezte a másik ugyanilyen fontos, időszakonként talán még fontosabb sókitermelési központját. 1562-ben a közszékelységet megfosztják ingyenes sóhasználati jogától, a székelyföldi sóaknák is kincstári tulajdonba kerülnek, a sókamara-hivatal pedig Sófalván állítja fel. Valójában ezzel az intézményesített, adminisztratív lépéssel kezdődik a székelyföldi sóbányászat sóvidéki egyeduralma, illetve kizárólagossá válása. A XVIII. század második felében Parajdon elkezdik a földalatti, süveg alakú aknák megnyitását és a tömeges sókitermelést. A fentiekből következik, hogy a sóvidéki sóbányászat történetét nem lehet önmagában elemezni, elengedhetetlen a nagyobb területet felölelő kitekintés. Ez ad magyarázatot arra, hogy a címbe a „székelyföldi” megjelölés is bekerült. Mint látni fogjuk, legtöbbször a sóvidéki sóbányászatot az egész székelyföldi (sőt erdélyi) sókitermelés függvényében kell vizsgálni, a római korban vagy a középkorban a kettőt nem is lehet szétválasztani. Éppen emiatt nem szerencsés, ha a székelyföldi sóbányászat 1562 előtti történetét a mai sóvidéki sóbányászat egyeduralmának és határfokának visszavetítése alapján próbáljuk megírni.

A korai írott források hiánya, illetve a kis számban folyt régészeti kutatások eredménye, hogy a Sóvidék korai, késő középkor előtti sóbányászatáról csak sejtéseink vannak, a tárgyról alkotott képet számos esetben a jobban ismert területek viszonyainak az átplántálása, illetve a lokálpatrióta szemlélet határozta meg. A továbbiakban a szükséges írott adatok, valamint topográfiai és terepbejárási megfigyelések alapján megpróbálom felvázolni a székelyföldi sókitermelés és sókereskedelem történetét a kezdetektől 1562-ig. Ehhez csak a hiteles írott forrásokat használom fel, anélkül, hogy felnagyítanám, vagy egyoldalúvá tenném ezek mondandóját. Beható terepi kutatásokat csak a Sóvidéken végezhettem, ennél fogva a sóbányászat településtörténeti kérdéseivel csak e terület kapcsán foglalkozhatom.

A topográfiai megfigyelések fontosságát abban látom, hogy kiemelten kezeli - modern fogalommal élve - a terület stratégiai adottságait, valamint a mindenkori szervezeti kereteket, reflektálva ez utóbbi időbeli változásaira. Nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a Sóvidék múltbeli történelme folyamán a mai, Románia közepén fekvő, a vasút meg a műutak révén viszonylag jól elérhető helyzetével szemben, általában peremvidék volt. A Keleti-Kárpátok vonulatai - bár sohasem képeztek áthatolhatatlan akadályt -, alapvetően meghatározták a vidék viszonyát a környező területekkel. A régió mindig egy olyan „államszervezethez” tartozott, melynek centruma tőle Ny-ra helyezkedett el. Ez pedig egy olyan tényező, amely messze-menően meghatározta a gazdasági-kereskedelmi tevékenységeket. A mindenkori „politikai”

viszonyok alakulása hozta úgy, hogy a Kárpátok menti térség peremterület maradt egészen a XX. század elejéig.

Természetföldrajzi tényezők

A Sóvidék az Erdélyi-medence és a tőle K-ÉK-re magasodó Görgényi-hegység² találkozásánál fekszik. A kistáj földtani képét ennél fogva az Erdélyi-medence üledékei és az erre ráfolyt vulkáni képződmények határozzák meg. Az egykori vulkáni fennsíkot a tektonikus mozgások és a vízlefutások völgyekkel megszakított térszínformákra szabdalták szét, sajátos mikrodomborzati formákat hozva létre. Ezek a folyamatok alakították ki a közel 30 km hosszú, a Korond-vize - Kis-Küküllő mentén DK-ÉNy irányban húzódó Korond-Parajd-Szovátamedencét. A vetők mentén felszínre törő só jellegzetes felszíni képződményeket hozott létre. A geológiai tényezők és a klimatikus viszonyok alakították a kistáj növénytakaróját, állatvilágát az évezredek folyamán.³ A K-i részén még manapság is nagyrészt erdők borította területen az elmúlt évszázadok alatt a fő megélhetési forrást az állattenyésztés jelentette. A sajátos földtani és klimatikus tényezők létrehozta talajviszonyok (a Sóvidéket sárga, agyagos talaja miatt Szikonyországnak is szokták nevezni) nem tették lehetővé, hogy a földművelés jövedelmező, fő megélhetési forrássá váljon.⁴ Ennél fogva, a történelem folyamán a Sóvidéken megtelepedő népesség kénytelen volt mellékfoglalkozásokat űzni, megélhetését a természet adta kincssel, a sóval kiegészíteni, amelyet az alább részletezendő írott és régészeti források bizonyítanak. Az újkortól pedig, amint ez az írott forrásokból kiderül, a kerámiakészítés és az erdőgazdálkodás (fafeldolgozás) kínált újabb megélhetési lehetőségeket.

Az Erdélyi-medencét egykor borító belső tengerből a párolgás folyamán üledékek képződtek, a süllyedő medence pereme felé törekvő sótömzsök a vetők mentén átdőfték a fölöttük lévő rétegeket. A felszínre törő só és a víz, valamint a tektonikai mozgások olyan jellegzetes domborzati formákat hoztak létre, mint a sófalvi-parajdi sósziklák vagy a szovátai sósziklák és sóstavak. A felszínalakító folyamatok ezeken a részeken gyorsan működnek, környékük domborzati formái igen hamar elváltoznak. A fő tényező a csapadék, a víz, amely könnyen oldja a sót, ennek hatására sajátos felszíni formák jönnek létre: oldásbarázdák, oldásgödrök, dolinák stb. A ma is ható felszínalakító folyamatok leglátványosabb formái a szovátai sóstavak, melyek többsége a XIX. században keletkezett. Kétséget kizáróan léteztek más tavak is, amelyek az évszázadok, évezredek folyamán eltűntek.

A természet létrehozta formák egyik legszebb alkotása a Korondpataka által kialakított Sósoros, melynek időbeli keletkezését ma nehezen lehet megállapítani. Nem tudjuk mennyire hiteles Orbán Balázs tudósítása, mely szerint „a változékony patak ezelőtt egy századdal elhagyta Nagy-Haram alatti medrét s odább keletre kanyarodva a Sóhegy alatt ásott magának szép alagutat”.⁵ A hitelesség ebben az esetben Orbán idő-megállapítására vonatkozik. Anélkül, hogy taglalnánk Orbán Balázs munkamódszerét, nem árt megjegyezni, hogy a kutatások számos esetben kiderítették, hogy a nagy székely utazó feltevései nem mindig állják meg a helyüket. A népi hagyományokhoz gyakran hozzáillesztette saját, igencsak szárnyaló fantáziáját. Jelen esetben egyelőre nem tudjuk eldönteni, hogy ez utóbbiról van-e szó, vagy valóban a népi emlékezetben megmaradt eseményt írt le Orbán Balázs. Mindenesetre Alsósófalva Parajd felé haladó utcájának morfológiai képe (környékét ma Holt-Egresnek hívják) tükrözni látszik az állítás igazát, miszerint a Korondpataka nem mindig a mai medrében folyt, bár a tektonikai mozgások itt is megemelték az üledékeket. Világosan látszik, hogy a patak (mely a köznyelvben ma is a „Nagyvíz” nevet viseli) nagy kiterjedésű árterülete, illetve üledéke az egykor eldugult patak mai szintjénél jóval magasabb vízállásának hatására jött létre. Az 1769

körül készült katonai térképen a Korond-vize már mai folyásához hasonlóan van ábrázolva.⁶ A térképhez tartozó leírás nem közöl semmiféle olyan adatot, amely arra utalna, hogy ez az esemény a közelmúltban történt volna. A XVIII. századból még három forrásunk van (Fichtel, Fridvalszy, Benkő József). Ezek egyike sem beszél ilyen jellegű eseményről. Mindez azért fontos, mert elképzelhető, hogy a Sósoros kialakulása a történelmi időkben játszódott le, aminek nagyon fontos következményei lehettek. Egyrészt elpusztulhattak a korábbi sóbányászat emlékei. Másrészt pedig ez azt is jelenti, hogy a ma látható sósziklák nem mindig léteztek mai formájukban, az itteni felszíni sókibúvások nem mindig voltak annyira látványosak, mint manapság. Ez utóbbit azért kell hangsúlyozni, mert a sóvidéki sóbányászat történetében már a korai időkre vonatkozó nagyfokú kitermelés tézisének éppen arra a tényre szokták alapozni, hogy itt már a felszínen rengeteg só van, amit igen könnyű bányászni. Geológiai rétegvizsgálatok illetve új írott források remélhetőleg a jövőben tisztázni fogják a Sósoros kialakulásának pontosabb idejét.

Írott források hiányában, a kutatásnak mindenekelőtt a helyi, terepi megfigyeléseken kell alapulnia, amikor az elődeink által felhalmozott hagyományok felülvizsgálatát, illetve a probléma tudományos eszközökkel való megközelítését tűztük ki célul. Az egykori emberi tevékenységnek a természetben látható nyomai maradtak, hacsak a természetalakító tényezők nem változtatták azt felismerhetetlenné. Ebben az esetben fontos hangsúlyozni azokat a jelenleg is ható felszínalakító tényezőket, amelyek hatása éppen az egykori sókitermelés, sóbányászat környékén (volt) a legerőteljesebb. A szovátai sóstavak környékének átalakításában, illetve az egyes tavaknak (pl. a Mogyorósi-tó, amely hihetőleg a nyárádmagyarósiak sókitermelő helye volt) a keletkezésében az emberi tevékenység is közrejátszott. Felül kell vizsgálni viszont azt a szemléletet, amely a karsztos helyeken képződő töbrökben, dolinákban kivétel nélkül a sóbányászat nyomait látja. A Korondpataka által kialakított Sósurdok létrejöttében a természetföldrajzi tényezőkhöz kívül szintén közrejátszott az emberi tevékenység, vagyis a sóbányászat. Tehát nem tudjuk, mi az, ami elpusztult, a negatív bizonyítékok nem jelentik mindenképpen azt, hogy ami ma már nem látható, az nem is létezett soha. Ennélfogva egyes kérdésekben óvatosan kell fogalmaznunk. Viszont voltak olyan emberi beavatkozások (pl. római kori sóbányászat), amelyek, mint alább részletesen szó lesz róla, nem pusztulhattak el teljesen, mivel a sósziklákon kívül nagyobb területen fejtették ki a hatásukat, aminek nyoma kellett maradjon, és ezt módunkban is áll megvizsgálni.

1. A sóvidéki sókitermelésre utaló adatok a magyar államalapítást megelőző időkből

A. Őskori, bronzkori leletek

A Sóvidék őskori településtörténetét ma még alig ismerjük. Földrajzi fekvése és a klimatikus viszonyok nem mindig kínáltak kedvező adottságokat a megtelepedésre. Az a népesség, amely az őskorban megszállta a környéket elsősorban nem földművelő lakosság volt. Feltételezhető, hogy a Sóvidéken megtelepedő őskori kultúrák népessége az állattenyésztésen kívül élt a természet adta lehetőséggel és saját szükségletére sótermelt ki.

A dolgozatnak nem célja az elmúlt másfélszáz év alatt a Sóvidék területéről előkerült szórványos őskori leleteket⁷ bemutatni, felsorolni; e helyütt csak a sóbányászattal kapcsolatba hozható régészeti megfigyelésekre összpontosítok. Több éves terepbejárási kutatásaim eredményeit az alábbiakban foglalhatom össze:

A legkorábbi emberi megtelepedésre utal(hat)nak a szántókon gyűjthető kőeszközök, a magkövekről lepattintott kőszilánkok.⁸ Ezeken esetenként retusálás és használatra utaló nyomok is felfedezhetők. A kőeszközök kulturálisan nehezen sorolhatók be, a neolitikumtól kezdve a kora vaskor végéig használták ezeket. Ugyanez vonatkozik a szakirodalomból szórványként ismeretes és az újabban talált nyéllyukas kőbaltákra is.⁹ Ezek alapján még nem mondhatjuk azt, hogy a Sóvidék területe már a neolitikum vagy a rézkor időszakában lakott volt.

A szántókon, legelőkön szórványosan gyűjthető atipikus őskori cserepeken kívül Sóvidék területéről számos őskori lelőhelyet ismerünk. Ezek száma ma már tízes nagyságrendű. A nem nagy kiterjedésű, általában 30-80 m átmérőjű vagy hosszban elnyúló régészeti lelőhelyek közül markánsan kiemelkedik egy leletanyag-csoport. Extenzív jellegű terepbejárásaim során a Korondpataka völgyének a Kalondától Parajdig terjedő teljes területét igyekeztem felkutatni. Ennek során, főleg a felső teraszokon és magaslati helyeken felfedezett régészeti lelőhelyek többségének a leletanyaga a középső bronzkori Wietenberg-kultúra népességének régészeti hagyatékeként volt meghatározható. A lelőhelyek (Alsósófalva-Nagyvész, Atyha-Kadács-hegyese, Felsősófalva-Vésköze, Felsősófalva-Tatár-kosára, Felsősófalva-Barátok-kútja, Felsősófalva-Rókalik) többsége a magaslatok szélvédett helyein található, vízforrások kivétel nélkül ma is találhatóak mellettük. A felszínen gyűjthető cserepek (apróra zúzott, durva kavicssal soványított, kézzel formázott, gyengén átégetett oldal-, fenék- és peremtöredékek; színük vörös, illetve sötétszürke, egyeseket finom agyagréteg borít; felületüket geometrikus minták, ferde kannelurák vagy ujjbenyomkodásos bordák díszítik) ékes bizonyítékai az egykori emberi megtelepedésnek. A magaslati lelőhelyek mellett mindössze egy Wietenberg-lelőhely található a völgysíkon. A Korond-vize kialakította Sószurdoktól D-re, ma Alsósófalva határához tartozó területen, az ártérből kiemelkedve, a sószikláktól néhány méterre található a lelőhely (Alsósófalva-Sóhát). Figyelemreméltó, hogy a Korondpataka völgyének környékén található lelőhelyekről, egykori telepekről szinte kivétel nélkül közvetlen rálátás nyílik a sósziklákra. Az Erdélyi-medence teljes egészére, sőt a Keleti-Kárpátok külső medencéire és a Barcasági-medencére is kiterjedő középső bronzkori Wietenberg-kultúra a szakirodalomban mint Erdély egyik legjelentősebb őskori kultúrája jelenik meg.¹⁰ A kultúra népességének fő foglalkozása az állattenyésztés volt, de ismerünk szép számban földművelésre utaló nyomokat is. Fémeszközök, valamint kereskedelmi kapcsolatrendszerük (műkénéi kapcsolatok) alapján teljesen jogos az a megállapítás, hogy a kultúra kezében tartja az erdélyi nyersanyaglelőhelyeket. Ezek ismeretében úgy gondolom, hogy a sóvidéki Wietenberg-lelőhelyeknek a korábbi vagy későbbi időszakhoz képest kiemelkedően nagy számát a sókitermeléssel, sóbányászattal és sókereskedelemmel lehet magyarázni. Feltehető, hogy ez időben a kultúra sóvidéki, helyi csoportja látta el a K-DK-i területeket sóval.

A kerámialeleteken kívül, a bronzkor kései időszakából három bronz kincslelet ismert a Sóvidékről. A Reinecke-féle kronológia szerint a bronzkor D fázisába (Kr.e. 13. század) tartozik a korondi bronzlelet.¹¹ A Sóváradról előkerült, tokos baltákból álló kincslelet a Ha A2 (Kr.e. 11. század) időszakába sorolható.¹² A másik sóvárad bronzlelet pontos keltezése nehezebb, mivel több típusú baltát, illetve egy kardot is tartalmaz.¹³ Ez alapján csak tájékoztatóan határozható meg a kora, valamikor a Ha A időszak elején készültek a tárgyak. Meg kell említeni, hogy a Ha A1 korszakra (Kr.e. 12-11. század) keltezhető Nagysink-Marosfalu (Cincu-Suseni) fémhorizont hatalmas mennyiségben előkerült bronzleleteit a kutatók egy része a sóbányászatot kezében tartó népességgel hozza összefüggésbe.¹⁴ Megjegyzem, hogy a Sóvidékről a Gáva-kultúrkör leletei mindeddig nem kerültek elő.

B. A római kori sóbányászat kérdése

Sóvidék római kori sóbányászatának története a szakirodalomban régi múltra tekint vissza. A XVIII. századtól szaporodnak meg azok a rövid utalások, melyek szerint Sóvárad és Parajd környékén régi, talán római kori cserepeket, eszközöket lehet találni. A római kori sókitermelés mibenlétének részletes kifejtése - számos más székelyföldi történelmi toposz megalapozásához hasonlóan - Orbán Balázs nevéhez fűződik. Sóvidék leírásánál, elsősorban Szováta kapcsán Orbán római kori sóbányászati nyomokat, eszközöket említ. Szerinte a környéken lelt római kori érmék, a sóváradi castrum, valamint az általa rómaiként meghatározott utak egyértelmű bizonyítékai a római kori sóbányászatnak.¹⁵ Ezen a téren a helyzet az elmúlt, közel másfélszáz év után lényegében majdnem semmit nem változott, a szakirodalom azóta sem tudott semmi újat felmutatni vagy túllépni ezen a szemléleten.¹⁶ A római kori bányászat újonnan megjelent monografikus összefoglalása is csupán egy mondatot szentel a sóvidéki római kori sóbányászat kérdésének.¹⁷

Felvetődik a kérdés, mennyiben állják meg helyüket ma ezek a megállapítások? Mit lehet tudni a Sóvidék római koráról?

A Székelyföld területén húzódó római limes kérdésével behatóbban először Téglás Gábor foglalkozott.¹⁸ Azóta a Sóvidék Ny-i peremén található katonai táborok (castrumok) területén (Énlaka, Sóvárad) ásásokat végeztek. A limes, illetve úthálózat kutatása terén is jelentős előrelépések történtek.¹⁹

A modern tudományos kutatásnak mindenekelőtt azon kell alapulnia, hogy a XIX. századi elméleteket és megfigyeléseket felülvizsgálja és ezeket a helyszínen ellenőrizze. Először is hangsúlyozzuk ki, hogy az Orbán Balázs és elődei által emlegetett tárgyakból, eszközökből manapság már egyet sem ismerünk. Nincs okunk arra, hogy a sósziklák körül talált (bányász)eszközök létét kétségbe vonjuk. Régi, sófejtésre utaló eszközök és nyomok az erdélyi sóbányászat fő lelőhelyeiről is gyakran kerültek elő. A probléma csupán a tárgyak régiségével van. Valószínű, hogy a tárgyak többségét a XVIII-XIX. századi leírók sem látták. És a kor antikvitások iránt érdeklődő divatját utánozták akkor, amikor régi tárgyakat rómaiként határoztak meg. Az eddigi kutatások, valamint a saját terepbejárásaimon tett megfigyelések alapján azt mondhatom, hogy a Sóvidéken a Siklódi-kő - Küsmődi-kő - Firtos hegye vonalán húzódó őr- és jelzőtoronyoktól K-re mindezidáig egyetlen hiteles római kori régészeti lelet sem került elő. Ez a tény pedig igencsak kérdésessé teszi a római kori sókitermelés létének hitelességét.

A szováti sósziklák környékéről tudomásom szerint a mai napig nem került senkinek a tulajdonába római korra utaló régészeti lelet. Mivelhogy itt nem is lehet ilyent találni. A Kis-Küküllőbe jobb partilag ömlő Szováta-vize és Juhodpataka által határolt Földvár (más néven Amenus) területén állítólag lelt leletek képezték a sóvidéki római kori sóbányászat tézisének alappillért. Az Orbán Balázs által életre hívott, majd többek által átvett Amenus római sótiszt, a Földvár területéről származó római érmék, római eszközök, illetve római téglák és cserepek valóságalapja erősen megkérdőjelezhető. A művelés alatt álló alacsony dombhát kitűnően alkalmas terepbejárás megfigyelésekre, illetve leletgyűjtésre. Többszörös helyszíni szemlém és leletgyűjtésem során nem sikerült XVI(?) - XVII. századinál korábbi kerámialeleteket találnom.²⁰ Ezekből pedig szép számban. Feltehető, hogy az 1663-ban már „Földvár”²¹ néven feltűnő területen a XVI. század végén Szováta megszálló népesség már egy lepusztult, csak maradványaiban álló objektumot talált; ez adott alapot a sajátos helynév létrejöttére.²²

A sófalvi-parajdi sósziklák környékéről még Orbán Balázs sem említ római kori sóbányászati nyomokat vagy leleteket. Ezek kitalálása új keletű és olyan elemeken alapszik, amelyek ellenőrzését könnyen megtehetjük. A parajdi múzeum tárlatában római vízvezetéként kiállított

kerámiaacscövek a modern gyáripár termékei, valamikor a XX. század első felében készülhettek. Az „amfiteátrum-szerű, tölcéses sóvágatokról” a komolyabb geológiai kutatások valószínűleg ki fogják mutatni, hogy ezek dolinák, víznyelő töbrök, melyek kialakulásában a felszíni sókitermelés is közrejátszhatott, ha úgy tetszik, a római kortól a XVIII. század végéig. A Legio V Macedonica (LVM) sokat emlegetett bélyeges tégláiból egyetlen darabot sem lehet találni magángyűjteményben vagy a helyszínen. A legio téglái a környék táboráiból érdekes módon nem ismertek.²³ A római korszakot csak egy kicsit is ismerő kutató ma tudja, hogy ahol a római birodalom berendezkedett valamilyen gazdasági vagy hadászati tevékenységre, ott annak a mai napig szinte kirívó nyomai maradtak. Elég itten a castrumokra utalni, vagy a homoródszentpáli Sósút lelőhelyről előkerült, a sókitermelést irányító „onductoris salinarum” tiszteletére állított epigráfiai emlékre gondolni.²⁴ Ezekről a lelőhelyekről (pl. Sóvárád) székérszám hordták el az elmúlt évszázadok folyamán a római faragott köveket, manapság pedig a helyszínen percek alatt vödörnyi cserepet lehet gyűjteni.²⁵ A sósziklák környékén végzett intenzív terepbejárásaim során egyetlen darab római kori régészeti leletet sem találtam. A fentiekhez még azt kell hozzátenni, hogy úgy a szovátai, mind a sófalvi-parajdi sókibuvások a limes vonalától néhány km-rel K-re fekszenek, tehát kívül vannak ezen. A római kor védelmi politikája kiemelt figyelemben részesítette a terület stratégiai adottságainak a kihasználását. A megfigyelő- és őrtoronyhálózat kialakítására a legjobban pedig a fentebb leírt vulkáni vonulat felelt meg.

A végső szó kimondása további kutatásokat igényel. A Sópátát áttörő Korondpataka sok mindent elpusztíthatott. Viszont kizárt dolog, hogy a római kori sóbányászati tevékenységnek, aminek a sósziklák közvetlen környékén túl kellett terjednie, a teljes egésze elpusztult volna. Ha létezett! Hol vannak a sókitermeléssel foglalkozó népesség lakóépületeinek, a sóbányászatot irányító hivatal tartozéképületeinek a maradványai, élettevékenységük, ittlétük nyomai (pl. temetkezések) miért nem találhatók sehol? Ha az elmúlt évszázadokban ennek emlékeit megtalálták (téglák, cserepek stb.), tehát a víz mégsem vitt el mindent, akkor a jövő kutatóknak ezt szintén ki kell tudni mutatniuk. Tehát a római kori sóbányászat létének kérdését nem évszázados, valószínűleg nem is létezett leletek alapján kell tárgyalni, hanem konkrét, felmutatható tárgyi leletanyaggal kell alátámasztani.

Ezzel szemben, mint már fentebb megjegyeztem, a Homoród menti római kori sókitermelésnek írott, illetve régészeti leletei²⁶ vannak. Felvetődik a kérdés, hogy szintén a limes mellett húzódó, de ezen belül fekvő Homoród mentét miért részesítette előnyben a római kori sókitermelést és védelmet megszervező állami adminisztráció? Erre ma még egyértelmű válasz nem adható. Ebben az esetben is a helyi természetföldrajzi viszonyokat, a terület stratégiai adottságait, úthálózatát kell figyelembe venni. Jobban kellene ismerni az egész K-i régió római kori hadászati, gazdasági viszonyait.

A római kori sóbányászattal foglalkozó vizsgálatoknak a K-i limes és környékének topográfiai viszonyait is kell vizsgálni. A Sóvidékről Dacia tartomány Ny-i részeibe főlegesen volt só szállítani, hisz ott volt elég. Dacia Superior provincia és Barbaricum kapcsolatai ma még nagyon homályosak. Kevés a realitása annak, hogy a római kori lakosság a birodalomnak ezen a veszélyes szakaszán határain túlra exportálta volna a só. Feltehető, hogy a délkelet-erdélyi római kori lakosság sóellátását a Homoród menti sólelőhelyekről biztosították.

C. Népvándorlás kori ismereteink

A népvándorlás kor időszakában a Sóvidék többnyire csak időlegesen volt lakott. A kevés ismert régészeti lelet mellett erre látszik utalni az is, hogy a XIII. században betelepülő székely lakosság még romjaiban találta a castrumokat, környéküket „vár” képzős helynevekkel illetve. Az elhagyott sóváradai castrumot, számos hasonló társával együtt nyugati gót népesség (Marosszentanna-kultúra) szállta meg. A castrum területéről két hamvasztásos temetkezés ismert, a Marosszentanna-kultúra tipikus kerámia-mellékleteivel.²⁷ A sófalvi-parajdi sósíklák tövében a Wietenberg-kultúránál leírt lelőhelyen (Alsósófalva-Sóhát) néhány szürke, finom iszapolású kerámia-töredéket is gyűjtöttem. A leletek arra utalnak, hogy a környéken megtelepedett gót lakosság sóellátását innen biztosította.

További kutatásokra vár a Küküllők völgyében megsejtett kora avar - gepida központ²⁸ sóvidéki kihatása. Az 1831-ben Firtos-Felső-tetőn lelt, több száz bizánci éremből álló, 630 körül elrejtett kincslelet²⁹ és Korond-Pócos-tartományáról származó két préselőminta³⁰ jelzi a terület fontosságát. Más sóvidéki leletek hiányában egyelőre nehezen megválaszolható kérdés, hogy a főleg nagyállattartó kora avar népesség firtosi jelenléte (?) mennyiben hozható kapcsolatba a sókitermeléssel.

A késő népvándorlás kor időszakából mindössze egyetlen adattal rendelkezünk. A sóváradai castrum területéről előkerült két darab, hullámvonallal bekarcolt edénytöredék VIII-IX. századi avar-szláv jelenlétre utal.³¹ Az eddigi kutatások során nem kerültek elő olyan leletek, amelyek a IX. század folyamán Dél-Erdélyt megszálló és a sóbányák egy részét birtokló bolgárok sóvidéki megszállására utalnának.³²

2. A sóvidéki sóbányászat a középkorban

A. A székelység betelepülése előtti sóbányászat problémája

Györffy György vetette fel azt a gondolatot, hogy a székelység betelepítését megelőzően, az erdélyi gyulák uralmi területéhez tartozó Parajdon már a X. század végén sóbányászat folyt. Elméletét Prokuj gyula, Szent István nagybátyja nevének a Parajd névben való fennmaradására alapozta.³³ A nyelvészek és történészek³⁴ egy része cáfolta az azonosítást, hangsúlyozva, hogy a Küküllő vármegyei Sarold és Parajd helynevek nyelvészeti-tipológiailag nem tehetők a X-XI. századra, illetve a középkor folyamán bármikor keletkezettek.³⁵

A Sóvidék középkori településtörténetével mindeddig nagyon egyoldalúan foglalkoztak. A kutatás kizárólag a területén fekvő Firtos, Rapsóné és Tartód várára összpontosított, melyeket történeti illetve régészeti bizonyítékok alapján a XI-XII. századra keltezett.³⁶ Ezzel szemben a mérvadóbb kutatás kimutatta, hogy a várak régészeti leletanyaga nem keltezhető a XIII. századnál korábbra és a sóvidéki várak nem tartozhattak egy kora Árpád-kori határvédelmi rendszerbe.³⁷ Eddigi intenzív, illetve extenzív, célzott terepbejárásaim során nem találtam olyan régészeti leleteket, amelyek alapján a Sóvidék területét a XI-XII. században megtelepedettnek tekinthetnénk. Mindössze 1 db. biztosan a kora Árpád-korra tehető peremtöredéket láttam a sóváradai iskola gyűjteményében (szürke színű, homokkal soványított, kézi korongon készült, viszonylag jól átégetett töredék, enyhén kihajló, tagolatlan peremmel, a vállrészen bekarcolt hullámvonallal, mely egy öblös, rövid nyakú edényhez tartozott).³⁸ A helyneves és nyelvjárási kutatások szintén azt mutatják, hogy a Sóvidék területe a székelység betelepítése előtt többnyire lakatlan volt.³⁹ II. Béla 1131 körül keletkezett oklevele, melyben megerősíti a

bakonybéli apátságot a Szent László által adományozott mansiok (családok) birtokában, a székelyföldi sóbányászatra vonatkozóan nem bír semmiféle hasznosítható értékeléssel. Ugyanis az itt feltűnő „Scichul” sóvágó⁴⁰ mindössze arra utal, hogy a katonai szerepkörrel felruházott székelység köréből egyes személyek (csoportok) már ekkor kiszakadtak. A székelység mai lakóhelyére telepedése pedig jóval ezután, a XII. század második felében kezdődik meg.⁴¹ A felvázolt tényezők alapján azt mondhatjuk, hogy az eddigi kutatások negatív adatai a sóvidéki X-XII. századi sóbányászat létét nem támasztják alá. Mindezekhez még egy, a terület topográfiai helyzetéből kiinduló megfigyelést kell hozzátenni.

A Kárpát-medence K-i felében található sóelőfordulások, sóelőhelyek többsége - egyrészt éppen határvidéki fekvése miatt - a kora Árpád-kori államszervezési folyamatok során a királyi várbirtokok szervezetébe tagolódott be. Ennélfogva az uralkodókat a sóbányászat az Árpád-korban nem regálé, hanem földesúri birtokjogon illette meg.⁴² A XIII. század elejére a sóértékesítésben kiemelkedő szerephez jutnak az egyházak, amint azt az Aranybulla és a beregi egyezmény vonatkozó cikkelyei tanúsítják. Az uralkodói jövedelmek 6,6%-át már III. Béla idején a só képezi. A királyi jövedelemforrások fokozatos átalakulása során, a XIII. századtól indul meg és a XIV. századra alakul ki a korona monopóliuma a sóbányászat és sóértékesítés terén.⁴³ A XIV-XV. században a magyar királyok jelentős sóadományokat és sójáraadékokat tesznek az egyházaknak, illetve egyházi és világi személyeknek. Sóbányákat viszont csak nagyon ritkán adományoznak el, Vízakna, illetve Torda kerül egyházi kézre hosszabb-rövidebb ideig. Figyelemreméltó, hogy a XIII. századi etnikai vagy közösségi csoportoknak tett adományokban az uralkodók sosem adnak örökbe sóbányákat, csupán sóhasználati joggal ruházzák fel ezeket a közösségeket. Kivételt képeznek a német lovagrendnek tett adományok, amelyek a legszélesebb körű kiváltságokhoz juttatják a rendet. III. Honorius pápa 1222-es oklevélátírásában szerepel a német lovagrendnek adományozott Akana, illetve a lovagok azon kiváltsága, hogy a Maroson és az Olton hat-hat hajóval az egész országba sót szállíthatnak.⁴⁴ Ugyanakkor az erdélyi szászok 1224-es kiváltságlevele, mely a kor hospes kiváltságainak szintén egyik legszélesebb körű rendelkezése, a szászok sóhasználati jogát Szent György, Szent István, illetve Szent Márton ünnepe táján nyolc napon át szabadon hordható sóban határozza meg.⁴⁵ Vitan felül áll, hogy a szászok sóhasználati joga Vízaknához kapcsolódik. A kiváltságukat a középkorban mindvégig megőrzik, de a szászföldi privilégiumok területi kiterjesztése során Vízaknát sosem sikerül megszerezniük. A terület Fehér megyei sziget marad, annak ellenére, hogy a Szászföld minden oldalról körülöleli. Ennek oka valószínűleg azzal magyarázható, hogy a bolgár, majd a X-XI. században is fontos szerepet betöltő vízaknai sóbánya az 1192-ben létrehozott szebeni prépostság birtokába kerül. 1326-ban még mindig nem tartozik a királyi sógazdasághoz,⁴⁶ csak valamikor a XIV. század második felében kerül királyi tulajdonba. A jövedelmét regálékra alapozó királyság Vízaknán is sókamarat állít fel, a prépostság és a szászok számára sóadományt, illetve sóhordási jogot biztosítva.

Mindezek a tények azt mutatják, hogy a kora Árpád-korban a jelentős sóbányákhoz fűződő illetékesség többnyire csak részleges sóhasználati illetve sóértékesítési jogot jelentett az egyes intézmények és közösségek számára. Az eladományozott sóaknákat a király a XIV. századtól kezdve igyekszik visszaszerezni, a sókamaraipáni szervezetbe tagolva be ezeket.

A fenti kitérő azért lehet fontos a székelyföldi XI-XII. századi sóbányászat kérdését illetően, mert közvetve arra látszik utalni, hogy ha az Árpád-korban a Sóvidéken és Székelyföld más részein jelentős sóbányászati tevékenység folyt volna, a sóelőhelyek a XIII. században, a székelység betelepülésekor vármegyei keretek közt maradnának (vagy közé kerülnének), mint a királyi gazdaság részei, és nem válnának a székelység tulajdonává. A székelyföldi sóaknák a sóregálé kialakulása folyamán sem jelentenek olyan vonzóerőt a központi hatalom számára,

hogy ezek megszerzésére törekedne. Annak oka, hogy a XI-XII. században miért nem jut fontosabb szerephez a Sóvidék (és Székelyföld), azt a terület topográfiai elhelyezkedése magyarázza. Az ország központjához közelebb eső nagy erdélyi sóbányák (Vízakna, Kolozs-akna, Désakna, Székakna, Tordaakna) bőséges mennyiségű sóval látták el a királyságot. A kibányászott sót pedig a Maroson, illetve a Szamos-Tiszán szállították nyugat felé.⁴⁷ A sóvidéki sóbányászatra a közlekedési viszonyok mindig is rányomták bélyegüket, így van ez még az újkorban is. A Sóvidék határvidéki fekvése és közlekedés-földrajzi helyzete (vízi úton megközelíthetetlen) nem engedte meg, hogy a terület a XI-XII. században fontos sóbányászati központtá váljon.

A Rapsóné várához fűződő mondai elemnek, miszerint Rapsóné tündére az ördöggel várából Tordára vezető utat építtetett, minden bizonnyal valós történeti magva van. Csábító volt azt a feltételezni, hogy a hagyomány mögött a területnek a székelység betelepítése előtt Torda vármegyéhez való tartozása rejlik.⁴⁸ Az elméletet gyöngítik a fenti megállapítások: a XI-XII. században a környéken nem folyik jelentős sóbányászat, illetve ebben az időszakban a sóbányászat még nincsen állami szinten megszervezve, ami esetleg magyarázhatná a sóvidéki aknának a tordai szervezethez való tartozását. Valószínűbbnek látszik, hogy Sóvidék és Torda kapcsolata a XVI. század második felében kezdődik, amikor a székelyföldi sóaknák fejedelmi tulajdonba kerülnek; ennek emléke csapódott le a mondában.

B. A székelység sókitermelése és sókereskedése a középkorban

A székelység késő középkori sóbányászatáról és sókereskedelméről nagyon keveset tudunk, a korai, XIII - XIV. századi sókitermelést pedig teljes homály fedi. Ennek kutatásánál továbbra is szem előtt kell tartani a fentebb is említett tényezőket: a periférikus elhelyezkedést, valamint a közlekedési viszonyok igen kezdetleges állapotát. Nagyon megtévesztő lehet, ha a középkori sóbányászatot és sókereskedést, a mai Románia közepén fekvő, vasúttal elérhető Sóvidék XX. századi sóbányászati képe alapján próbáljuk rekonstruálni. Az akkori államszervezeti keretek és a közlekedési viszonyok mellett ki kell még emelni azokat a társadalmi és gazdasági tényezőket, amelyek keretében folyik a székelyek sókitermelése.

Először is szögezzük le, hogy a székely sóról (ez alatt pedig nem lehet kizárólagosan a sóvidéki sót érteni) a legelső hiteles adatunk 1453-ból származik.⁴⁹ A korábbi adatok nem hitelesek, avagy félreértések termékei.⁵⁰ Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a székelyföldi sóbányászat kezdeteit 1453-tól kellene számítanunk. Viszont a székely só Székelyföldön kívüli használatának kezdetét elég pontosan megjelöli az oklevél, amelyben V. László megparancsolja a széki és dési sókamarak ispánjainak, hogy Segesvár város és -szék lakosait a régi királyoktól nyert szabadságukban - és itt az oklevél megjelöli Zsigmond és Albert királyt -, mely szerint székelyföldi sóval élhettek, s azt területükön szabadon árulhatták, háborgatni ne merjék. Annak ellenére, hogy a középkorból nagyon kevés székelyföldi vonatkozású oklevelet ismerünk, a Székelyföldön kívüli sókereskedés, a középkor privilegizált és illetékességi körökkel felruházott világában azonnal tiltakozást váltott volna ki az érdekeiket sértő személyekből vagy hivatalokból, ahogyan ez meg is történt a XV. század közepén. Ha végignézzük a XIII-XIV. századi sóbányászattal vagy sókereskedelemmel kapcsolatos rendelkezéseket, azt látjuk, hogy a székelyek sójáról sehol nem esik említés. Az Aranybulla (1222), a beregi egyezmény (1233), a johanniták 1247-es adománylevele, majd az 1291-es sóbányaváros-privilégiumok, Károly Róbert vagy Nagy Lajos rendelkezései, illetve Zsigmond 1397-es sóbányarendeleete egy szóval sem utal a székelyek sójára. Az egyházak, majd a sóregálé kialakulásával a sókamaraispánok, illetve a középkor folyamán valamilyen okból sóadományt kapott és ezt értékesített világi és egyházi személyek sosem emelték fel hangjukat a székely só ellen, mivel az nem sértette

érdekeiket. Tehát ebben az időszakban nem számolhatunk olyan szervezetű és határfokú székelyföldi sókitermeléssel, amely a vármegyék területére só szállított volna.

A köztudattal ellentétben Zsigmond 1405-ös dekrétumaiban sem esik szó a székelyek sókereskedelmi jogáról, amikor a külföldi sóbehozatal ellen lép fel keményen az uralkodó. A kutatás figyelmét eddig elkerülte az 1453-as oklevélnek egy nagyon fontos mozzanata. V. László oklevele Zsigmond és Albert, Segesvár város és -szék számára adott kiváltságról beszél - és nem a székelyek szabad sókereskedelmi jogáról -, amelyet ő is megerősít. Tehát a Segesvárszékkal szomszédos udvarhelyszékiek szabad sója kínált vonzó lehetőséget a szászok számára, akik az olcsó székelyföldi só után nagy hasznot húzhattak. Vízakna - ahonnan a szászok csupán saját szükségletre kaptak egy bizonyos mennyiségű só, illeték fejében - a polgárosodó szászok igényeit nem tudta kielégíteni, így kapva-kaptak a székely sóval való kereskedés lehetőségén. Zsigmond király várospolitikájában hangsúlyos szerepet kapó szász városok közül így Segesvárnak sikerült elérnie, hogy területén „külföldi” só értékesítsenek. A székely só ekkori csekély mennyiségét az is mutatja, hogy a külföldi só ellen szigorúan fellépő 1405-ös dekrétumok a székely só vármegyei területekre való kivitelét nem tiltják meg, só az uralkodó valamivel ezután vagy ezelőtt (?), egy mára elveszett oklevélben lehetőséget ad arra, hogy a segesváriak székely sóval éljenek. Ezt bizonyára az magyarázza, hogy a kamarai sóelosztás korántsem működött mindig zökkenőmentesen. Világosan utal erre az 1487-es oklevél, melyben Tarczai Márton, az erdélyi sókamarák ispánja felszólítja Brassó város tanácsát, hogy tiltsa meg a város lakosainak a székely só bevitelét és árusítását. A rendelkezés záró része azt mondja, hogy az ispán a jövőben elég só fog küldeni Brassó számára.⁵¹ Tehát a távolabbi, DK-i országrészt nem tudták mindig kellő mennyiségű sóval ellátni. Nyilvánvaló, hogy a szász igényre született válasz a székelyek sókereskedelme, aminek nagy hasznát kezdetben a szászok látták. A székelység felismerve a lehetőséget, a XV. század második felétől bekapcsolódik ebbe a kereskedelembe. Ezután folyamatosan születnek a székelyek sókereskedelmét tiltó, korlátozó vagy ezt engedélyező oklevelek. Az oklevelekben a XV. század folyamán megjelenő székelyföldi oppidumok is jól tükrözik azt a fejlődési tendenciát, amelynek körébe a szász-székely sókereskedelem illeszkedik.⁵²

Teljesen más lapra tartozik a székelység középkori sóhasználatának kérdése. Nincs okunk azt feltételezni, hogy a sólelőhelyek környékén megtelepedő székelység már a kezdetektől fogva ne rendelkezett volna szabad sóhordási joggal. Viszont ha a kezdeti sóhasználati jog mibenlétére akarunk választ kapni, akkor ebben az esetben is, amikor a székelység mai lakóhelyén való megtelepedésekor, illetve az ezt követő időkben kapott jogainak a tartalmát firtatjuk, ismételten szembetaláljuk magunkat azzal a kérdéssel, hogy kapott-e a székelység egy, a szászok 1224-es okleveléhez hasonló kiváltságlevelét? Ez ellen szól az az érv, hogy a székelyek földjüket első foglalású földnek tekintették, hadiszolgálatot pedig nem földbirtokadomány, hanem személyi szabadságuk fejében teljesítettek. A zárt Székelyföld területén belül soha nincs szó a székelyek közösségének tett földbirtokadományról, ezt csak kiemelkedő katonai tetteket vagy más feladatokat végrehajtott székely kapott. Látszólag az adományozás mellett vall az aranyosi székelyeknek tett 1289-es (illetve a földjeiket felsoroló 1291-es) földbirtokadomány,⁵³ valamint az a tény, hogy a Székelyföld által övezett, a későbbiekben is fennálló vármegyei szigetek és a Székelyföldtől Ny-ra eső területek lakossága és a székelyek közti viszonyt ez utóbbiak betelepítésekor valamilyen formában rendezni kellett. Ennek a rendezésnek a részletei egyelőre még homályosak előttünk, sok kérdésben csak találgatni tudunk. Az látható, hogy Székelyföld és a székelység egy sajátos együtvé tartozást jelentett, a székely mihelyt elhagyta ezt a földet, szembekerült azzal a kockázattal, hogy ha nem tudja bizonyítani kiváltságos voltát - amint erre Sényői Pált környezete kötelezte 1346-ban⁵⁴ -, lesüllyed az alsóbb társadalmi csoportok közé. Úgy is lehetne fogalmazni, hogy a középkor folyamán a székelyt a Székelyföld

tette „székellyé”. A székelység önkormányzati szerveinek kiépítése és a Székelyföldre fűződő területi jogok megszerzése, illetve ezek kiterjesztése pedig egy folyamatnak tekinthető, nem pedig egy kezdettől fogva létező entitásnak, amely a XIII-XIV. század folyamán fog kialakulni, amint arra az elszórt okleveles adatokból következtetni tudunk.

Ezek ismeretében, kiindulva abból, hogy a XIII. század elején a Sóvidékre (Székelyföldre) betelepülő székelység nem mint (földbirtok)adományt veszi tulajdonába a területet, valamint tudva azt, hogy a sóvidéki (székelyföldi) sótelepek nem képezték a kora Árpád-kori sógazdaság részét, a sóhasználati jog kialakulásával kapcsolatban megkockáztatható az a feltevés, hogy ezzel a magyar királyi hatalom kezdetben nem is ruházta fel a székelységet. A sóregálé kialakításának folyamatában nem tudunk arról, hogy a királyság valaha is megpróbálta volna rátenni a kezét a székelyföldi sóaknákra. Ez a semleges álláspont legalizálta lényegében a székelység fokozatosan kifejlődő szabad sóhasználati jogát.

Anélkül, hogy részletezném a székelység betelepülésének kérdését, amelyről az elmúlt év(tized)ek kutatásai kimutatták, hogy minden széknek külön településtörténete volt, hadd utaljak egy érdekes, a sóbányászathoz és sóhasználatához kapcsolódó megfigyelésre. A nyelvjárástani kutatások megállapították, hogy a Sóvidék, illetve a Vécke-patak és Küsmődpataka felső folyásának falvai ugyanazt a nyelvjárást beszélik.⁵⁵ Hogy mégis miért oszlott meg a középkor folyamán Maros- és Udvarhelyszék között a Sóvidék területe, amely megosztottság a mai napig fennmaradt, arra a kutatásnak mindeddig nem sikerült meggyőzően felelnie. Úgy vélem, hogy ennek oka éppen a vidék természetföldrajzi adottságaiban, gazdag sóelőfordulásaiban rejlik. A régió megszállása után, a helyi adottságok jelentőségének felismerésével, a székszervezet kialakulásával párhuzamosan mindkét szék kifejezi igényét egy-egy sóelőhelyre és valamikor a XIII-XIV. század folyamán Maros- és Udvarhelyszék megosztja a sókibuvásokban gazdag területet. Így lesz ezen a részen Sóvárad a középkorban Marosszék legkeletibb, míg Sófalva Udvarhelyszék legnyugatibb települése. A helyi sóbányászat szervezete valószínűleg az illető szék hatáskörébe tartozott. Ez a megfigyelés is arra látszik utalni, hogy a sóelőhelyek jelentőségének felismerése, a sóhasználati jog kialakulása, majd kiterjesztése egy folyamatnak tekinthető. A két szék szabad sóhasználati fokozatosan terjed ki az egész Székelyföld székelységére.

Az általuk megszállt területen a sóval és más természeti kincsekkel a székelyek, azt csináltak, amit akartak. Természetes, hogy a helyi erőforrásokat hamar felfedezik és igyekeznek azt a maguk javára kiaknázni. Mint adónemük, az ún. „ökörsütés” is mutatja, a székelység fő megélhetési forrása az állattenyésztés volt, ami elég sok sót igényelt. Nem véletlen, hogy a kedvezőtlen klimatikus- és talajviszonyokkal rendelkező Sóvidéken megtelepedő népek fő megélhetési forrásává az állattenyésztés vált. A környezeti adottságok helynévi lecsapódása Sófalva neve, melynek első említése 1492-ből⁵⁶ való, viszont nemrégiben megkutatott XIII. századi temploma a legkorábbi sóvidéki székely falvak közé sorolja.⁵⁷ Érdekes, hogy a sófalvi-parajdi, vagy a szovátai sósziklák közelében nincsen egyetlen korai székely település sem. Sóvárad légvonalban 6-7 km-re, Sófalva pedig 3 km-re települt a sókibuvásoktól. Amennyiben szándékos meggondolást kell emögött keresnünk - azzal a véleménnyel szemben, miszerint a terület megszállásakor a székelység a sósziklák környékét közös tulajdonná tette és ezért nem létesített itt települést⁵⁸ -, én csupán a természetföldrajzi adottságokhoz való alkalmazkodást látok. A sósziklák környékén a sós, agyagos talaj, illetve a gyakori suvadások, földmozgások nem kínáltak vonzó lehetőséget a megtelepedésre, környezetüket a XIX. századig (Sófalva-Parajd), illetve a mai napig (Szováta) erdők borították (borítják). Ismerve a székelység középkori katonai szerepkörét, a fenti megállapításokhoz hozzátehetjük, hogy a székelység a környékre nem mint sóbányász közösség jött. (Közvetve ezt a tényt az is támogatja, hogy a XIII. századi sófalvi templom tájolása nem illeszkedik egyetlen bányászszent napjához sem, bár

ezzel a kérdéssel nem árt óvatosan bánni.) A pápai tizedszedők 1332-ben még csak Varad⁵⁹ névvel illetik, az írott forrásokban Sóvárad alakban először 1567-ben feltűnő helységet.⁶⁰ Ez szintén arra utal, hogy a letelepedéskor a sóhoz való viszony nem volt annyira domináns, a „Só”- előtag a késő középkori sókereskedés fellendülése révén illeti majd meg a falut. A Sóvidék elnevezés szintén nagyon későn tűnik fel az írott forrásokban (1659).⁶¹

Étkezés, állattenyésztés és az ehhez kapcsolódó mellékfoglalkozásokon (bőrcserzés stb.) kívül a XIII-XIV. század folyamán a székelység másra nem igazán használhatta sóját. Anélkül, hogy becslésekbe bocsátkoznánk, hangsúlyozni szeretném, hogy ezt a helyi, belső szükségletekre fejtett sómennyiséget nem szabad túlértékelni. Vannak közvetett utalások a székelyek marhaállományának nagy számára, illetve a székely lovak jó hírére a XIV-XV. századból⁶², viszont nincsenek adataink arra, hogy a székelység rendszeres állatkereskedést folytatna a középkorban. A székelység fő foglalkozása a XIII-XIV. század folyamán a katonáskodás volt, termelőmunkát csak saját szükségletre végeztek. Sóbányászati tevékenységük is csupán ennek keretében folyt. A középkori sóbányászat kis volumenére utal, hogy a sólelőhelyek környékén tett célzott, illetve intenzív terepbejárásaim során nem találtam XVI-XVII. századinál korábbi régészeti leleteket (kerámiát), bár a jövőben a területen további szisztematikus terepbejárásokat kell végezni.

Az átalakuló gazdasági-társadalmi világban a székelység a szász igényre adott válaszként a XV. század elejétől-közepétől elkezdi földi adományával, a sóval kereskedni. A fent említett 1453-as és 1487-es oklevelek után a székelyek sójáról 1521-ben történik említés, ekkor a segesváriaknak korábbi kiváltságaik alapján sikerül újra megerősítést kapniuk II. Lajostól,⁶³ bár az év elején kelt átfogó rendelkezés tiltja, hogy a székelyek határaikon kívül sót árusítsanak, illetve minden nemest, polgárt és paraszti sorban lévő t tiltja attól, hogy székely sót használjon.⁶⁴ Lényegében ez utóbbi rendelkezés az első forráshely, amely konkrétan a székelyek sókereskedelméről beszél (a korábbiak székelyföldi, vagy székely sóról tesznek említést). 1536-ban Maylád István erdélyi vajda és székely ispán megparancsolja az ország hatóságainak, hogy az udvarhelyszéki székelyeket Segesvár és Kőhalom székekben való sókereskedésükben, melyet „de vetusta et aprobata consuetudine” gyakorolnak, ne háborgassák.⁶⁵ Az oklevélbe Udvarhelyszék mellé utólagosan Keresztúrszék is beírták, ami arra utal, hogy a jövedelmező kereskedésbe a sóforrásokkal rendelkező Keresztúrfalva is bekapcsolódott.⁶⁶ Udvarhely- és Keresztúrszék sókereskedésének említése után először a Ferdinánd számára készített jelentés (1552) tartalmaz konkrétabb, helyi megnevezéseket. Eszerint Székelyföldön a Görgényi vár környékén, Szentmártonban és még sok helyen vannak sólelőhelyek.⁶⁷ Feltehető, hogy a Görgény környéki sóaknába (pl. Görgénysóakna) a sóvidéki aknákat is beleértette a jelentés készítője. Sancti Martini sóvágóhely alatt nem a Tordához közeli Sószentmártont, hanem Homoródszentmártont kell értenünk, tehát a jelentés lényegében megnevezi Székelyföld két legfontosabb sókitermelő helyét.⁶⁸ Székelyföld természeti kincseit megszerezni törekvő Ferdinánd ez után adja utasításba Haller Péter erdélyi kincstartónak, hogy a székelyek vármegyei sóárusítását szigorúan tiltsa meg (1553).⁶⁹ Az 1552-es jelentésből az is kiderül, hogy a székelyek bár csak saját használatra bányászhatnak sót, és „nem szabad nekik a sót egy meghatározott területen, a melyben a szászoknak egy része Segesváron túl a Barcaságon át egészen Brassóig és Fogaras földje bennfoglaltatik, árusítani, mindamellett, Erdélynek többi részébe is becsempészik”.⁷⁰ Tehát a székelyek sókereskedési jogukat ekkora már Fogaras és Brassó vidékére is kiterjesztik, ami elsősorban a török okozta zavaros gazdasági és államigazgatási helyzet következménye lehetett. Ezen kiváltságukat erősíti meg az 1555-ös konstitúció, amely leszögezi, hogy a királybírótól váltott pecséttel bármelyik székely ember kereskedhet sóval Segesvár- és Kőhalomszékekben, illetve Fogaras földén.⁷¹ Mindezekből, anélkül, hogy számszerű ismereteink lennének, csupán egy fokozatosan felívelő kereskedelemről szerzünk

tudomást, melyet az 1562-es felkelés derékban tör meg. A székely sókereskedelem nem jutott el olyan fokra, hogy gazdasági-társadalmi téren maradandó nyomot hagyjon maga után. Ezt a legszemléletesebben az bizonyítja, hogy Sóvidéken vagy a Homoród mentén egyetlen olyan települést sem ismerünk, amely a késő középkorban a mezővárosi fejlődésnek valamilyen fokára eljutott volna. Ezt a tényt a késő középkori - kora újkori összeírások népesedési mutatói is alátámasztják, a sóvidéki vagy Homoród menti települések jól illeszkednek az átlagos lélekszámú udvarhelyszéki falvak sorába.⁷²

Ezzel pedig olyan kérdésekhez érkeztünk, amelyekről még a késő középkori források sem tudósítanak kellőképpen. Hogyan néz ki ennek a sóbányászatnak és sókereskedelemnek a szervezete? Melyik az a fórum, ahol ezt a tevékenységet megtárgyalják, ügyeit rendezik? Kik azok a személyek vagy közösségek, akik ezzel foglalkoznak, illetve jövedelmet húznak belőle? Hogyan bányásszák, milyen eszközökkel, hol és mivel szállítják a székelyek a sót?

Mint fentebb szó volt róla, egyes adatok (a sólelőhelyek megosztása a székek között, udvarhelyszékiek és keresztúrszékiek sókereskedése) arra utalnak, hogy a sóbányászat és sókereskedés szervezete az illető székek hatáskörébe tartozott. A helyi faluközösségek, illetve a falvak lakói számára a sóbányászat és sóértékesítés nem jelentett különösebb gazdasági fellendülést, még a középkor végén sincs olyan jelentős sóbányászat, amely helyi mezővárosok megjelenéséhez vezetne. Viszont ez a tény magyarázható azzal is, hogy a székelység egésze - szabad sóhasználati jogával élve - vágja itt a sót és viszi saját szükségletére, illetve kereskedési célból, tehát a terület népessége (vagy ennek egyik csoportja) nem élvez semmiféle elsőbbséget a sókitermelés és sóértékesítés terén.

A Sóvidék középkori gazdasági-társadalmi fejletlensége oklevelekben nagyon szegény voltában is mérhető. A szűkebben vett Sóvidékről a XV. század végéig mindössze egyetlen oklevél tesz említést, 1492-ben Sófalva is szerepel a Báthori István erdélyi vajda és székely ispán kegyetlen-ségei és önkényeskedései ellen panaszt tevő, a székelyek által megfogalmazott oklevélben. A XVI. század második felétől megugró peres ügyekben, Székelyföld más részeivel szemben, sóvidéki településsel elég ritkán találkozunk.⁷³ A XVI. század második felében keletkezett összeírásokból a Sóvidékről nem ismerünk helyi primorokat. Ennek társadalmi-gazdasági okai kellett legyenek. Megfigyelhető az a tendencia, hogy úgy a Sóvidéken, mint az udvarhelyszéki Havasalja más részein nem alakul ki a középkor végére számottevő földbirtokkal rendelkező társadalmi csoport vagy réteg, az oklevelekben vagy más történelmi forrásokban nagyon ritkán találkozunk az e vidékről származó, fontosabb politikai szerepet betöltő családokkal vagy személyekkel. Ennek oka véleményem szerint a mostoha természetföldrajzi adottságokban kereshető (kedvezőtlen klimatikus tényezők, rossz talajviszonyok, magasabb fekvés stb.), ami a földművelés számára nem nyújtott kedvező lehetőségeket, tehát a földbirtokra alapozott felemelkedés igencsak korlátokba ütközött még a XVI-XVII. században és az ezt követő időkben is. A közösségi vagy egyéni földbirtokok mennyisége pedig egy bizonyos szinten fokmérője lehet az oklevelekben egyre gyakrabban feltűnő peres ügyeknek.

Ennek a kiemelkedő társadalmi csoportnak vagy rétegnek a hiánya is azt jelzi, hogy a középkor végi sóvidéki sókitermelés és sókereskedelem nem tesz szert olyan jelentőségre, hogy ebből egyes személyek vagy csoportok számottevő jövedelmet húz(hat)nának. A kérdés további kutatást igényel, nehéz egyelőre az ok-okozati viszonyok megválaszolása. A terület fejlődését össze kell vetni a Homoród menti falvak fejlődésével. A különbségek vagy hasonlóságok felmérése közelebb vihet egyes kérdések tisztázásához.

A székelység középkorban alkalmazott sóbányászati technikáit illetően a kései adatok is beszédesek lehetnek. Az 1552-es jelentés arról tesz említést, hogy a székelyek földjén annyi só van, hogy szinte ingyen lehet kapni; ezt a felszínen bányásszák.⁷⁴ A sókitermelés hasonló-

képpen folyik még a XVIII. században is, Fridvalszky szerint „Sóbányát itt egyet sem lehet látni, hanem a bányászt négyyszögletes gödrökben végzik, s ezeket csak annyira ássák mélyre, hogy vállukon könnyen kihozzák a kitermelt sót”.⁷⁵ Ezt a technikát a középkorra nézve is elfogadhatjuk. Valószínű, hogy az újkorból ismert nyomfejtésnek vagy kagylós fejtésnek valamilyen formáját alkalmazták már ekkor is. A só bősége, valamint a csekély igény nem sarkallt arra, hogy mélyebb tárókat nyissanak. A felszíni sókitermelés nyomait a felszínalakító tényezők mára többnyire megsemmisítették. A terület periférikus, továbbra is elmaradott voltát jelzi az a tény, hogy a felszín alatti termelés csak a XVIII. század második felétől fog megindulni.

A sókereskedés személyi, illetve tárgyi háttéréről szintén hiányosak az ismereteink. Az 1536-os oklevélből az derül ki, hogy a szászok földjén udvarhelyi, illetve keresztúri székelyek kereskedtek. További vizsgálatoknak kell eldönteniük, hogy ezt az illető székek székelységének egésze üzte-e, avagy a XVI. század közepére kezdett kialakulni egy olyan réteg, amely a sókereskedést hivatásának tekintette és jelentős hasznot húzott belőle. Az 1555-ös konstitúció szabad székely ember kereskedéséről beszél. A 73. cikkely azt mondja, hogy a királybírótól váltott pecsét birtokában a sóval bármelyik székely ember szabadon kereskedhet a megjelölt területen. Azt is hozzáteszi, hogy ha a királybíró jogtalanul jár el, a „szegény ember” meg is ölheti. Tehát az adatok többsége arra látszik utalni, hogy a székelység egésze üzte a sókereskedést. A sószállítás módjáról érdekes adalékkal az artikus azon része szolgál, mely szerint a királybírótól váltott pecsétet „hat járombeli ökörtől három pénzen kell váltani, két ló vonása terhétől két pénzen”. Ha a székely pecsét nélkül kereskedik a sóval, marháját és szekereit a királybíró elveheti.⁷⁶ A sóval való szekerezés még a XVIII. században is a környék falvainak egyik fő megélhetési forrását jelentette.⁷⁷ A korabeli közlekedési viszonyokat nézve, a szekeres kereskedés nem volt könnyű tevékenység.

Mint fentebb okleveles adatok alapján láthattuk, az udvarhely- és keresztúrszéki székelység a szászok felé a XV. század elejétől fokozatosan kiterjeszti sókereskedési hatósugarát. Az 1536-os oklevél a Segesvár- és Köhalomszékek felé való kereskedést emeli ki. A székek topográfiai elhelyezkedését nézve kézenfekvőnek tűnik az a feltételezés, hogy a sóvidéki sót Segesvár felé, míg a Homoród menti sót Köhalom felé szállították.

Írott adatok közvetlenül nem tudósítanak a Székelyföld belterületén történő sószállításról. Helyneves adatokból a következő, Sóvidékről induló sószállító útvonalakra következtethetünk. (Felső)Sófálfáról D felé haladt az egyik Só út (környékét ma is „Sótalatt”-nak nevezik). Az út folytatása Korond D-i végében tűnik fel, a falu Székelypálfalva felé vezető utcája a „Só út” nevet viseli.⁷⁸ Az Udvarhely (Keresztúr) irányába haladó út Pálfalva határában vezet tovább, itt egy 1682-es forráshely „Soutra hagoban” kaszálót említ.⁷⁹ A megjelölt úton már a XVI. században is sót szállítottak. 1597-ben azért pereskedik Korond és Pálfalva, mert az előbbieket elhajtották a „sora iarok” és a pálfalviak marháit a két falu határának találkozásánál fekvő „kijerezteő heljekreől”.⁸⁰

A másik fontos sószállító út Gyergyóba vezetett. Kezdetben a Sópátról induló, (Felső)Sófálva felett a Görgényi-fennsíkra felkapaszkodó „Só útja”⁸¹ a Putna-hágón át vitt Gyergyóba; Gyergyóalfalu fő utcáját ma is „Só út”-nak nevezik. Az út korai volta vitatott, kialakulása a gyergyóiak szabad sóhasználati jogának kifejlődésével párhuzamosan mehetett végbe. A Gyergyói-medence korai településtörténetét ma még nagy homály fedi, jelen ismereteink alapján, az írott, illetve régészeti forrásokból arra lehet következtetni, hogy a medencét a XIV. század előtt a székelység csak nagyon gyéren szállta meg.⁸² A Sóvidék székely megtelepedésének kezdeteit nyelvészeti és régészeti ismereteink birtokában - mint már fentebb volt szó róla - nem tehetjük a XIII. század első felénél korábbra. Tehát a Só-útjának nevet adó

tevékenység, a sóbányászat kezdetei sem korábbiak. Az út létrejöttének idejét ezek alapján csak tágran lehet meghatározni, a XIII-XV. század között alakulhatott ki valamikor. A gyergyói leletanyag és a sókereskedésre utaló történeti források arra intenek, hogy a Só-útja a XIV. század előtt nem keletkezhetett. Az út szerepét és létrejöttét illetően fontos lehet az alábbi megfigyelés: a sóról nevét kapó Sófalva havasi területein vezet a Só-útja, mintegy 18-20 km-en át egészen a gyergyói szélekig, a Nagy-Somlyó aljáig. Ebből esetleg arra is lehet következtetni, hogy a Gyergyó felé történő sószállítás a Sóvidék egyik legkorábbi faluja, Sófalva megszervezésével, irányításával folyt. (Bár azt is láthattuk, hogy ez a foglalkozás a falu közösségének a középkor folyamán nem hozott jelentősebb jövedelmet.) Az oklevelek és törvénykezési jegyzőkönyvek adatai azt mutatják, hogy a senki földje vagy köztulajdonban lévő havasi területek megszerzéséért valamikor a XVI. században vagy nem sokkal előbb indul meg a harc. Parajd határának kiszakítása a sófalvi részekből, illetve saját havasi területek szerzése a XVI. század második felében történik meg. Ezekben a folyamatokban Sófálvának sikerül megtartania vagy (megszereznie) a Só-útja mentén fekvő területeket.

Székelyföld további részein a helyneves kutatások tovább árnyalhatják a középkori sószállításról és sókereskedelemtől alkotott képünket. Felvetődik a kérdés, hogy mi a helyzet a távoli, külső székek, mint Csík- vagy Háromszék középkori sóhasználatával? XVI-XVII. századi adatok bizonyítják, hogy a csíki székely főemberek és lófők ekkor a sóvidéki aknáktól kapják ingyen sójukat.⁸³ Logikusnak látszik, hogy az ingyen fejthető só a középkorban is a Sóvidékről, vagy a közelebb fekvő Homoród menti sólelőhelyekről szerzik be. 1575-ben a Bekes Gáspár mellé állt csíki székelyek bosszúból lerombolják a fejedelmi tulajdonban lévő udvarhelyszéki (sófalvi) sóaknákat.⁸⁴ Mégis a Csík környéki hagyományoknak és helyneveknek egy része⁸⁵ arra utal, hogy a múltban a székbe só a moldvai Țîrgu Ocna-ról is hoztak. További vizsgálatoknak kell eldöntenie, hogy ez mennyiben van így a középkorban. Valószínűleg a moldvai sóhoz csak akkor kellett folyamodni, amikor a belső, székelyföldi szabad sóhasználat problémássá vált. Az ingyen sótól megfosztott csíki közszékelység a XVI. század második felétől hozhatta sóját Moldvából, a technikai és közlekedési viszonyok, valamint a só ára talán kedvezőbb volt. Az 1760-as éveket követően, miután Parajdon elkezdik a süveg alakú aknáknak való termelést, az új technika révén annyira megdrágul a só, hogy a csíki székelyek a Moldvából csempészett sóval kereskednek egész Székelyföld területén.⁸⁶

A XVI. századi társadalmi-gazdasági-hadászati átalakulások az 1562-es lázadásba torkollnak, amely a szabad székelység jobbágysorba süllyedésével végződik. A közszékelység társadalmi súlyvesztése éppen szabad sóhasználati jogától való megfosztása kapcsán fogalmazódik meg: a kormányzat szemében régóta szálkát jelent kiváltságuk, elvételét pedig azzal indokolják, hogy „minden országokban a sókamarak császároknak, királyoknak és fejedelmeknek tárházokra néznek, azért a székely földén való só a mű tárházunkhoz végeztük foglaltatni: de a fő népeknek házok szükségére való só adatunk, mint az nemességnek régi szokás szerint só adatik”⁸⁷. A székely társadalom sajátos különállásának felszámolása ezzel veszi kezdetét. A sóaknák többségét lezárják, a tovább működőket pedig a sókamarai szervezetbe tagolják bele. A sókamara-hivatalt a sóvidéki sóbányászat ekkor legjelentősebb településén, Sófálván állítják fel. Székelyföldi sókamaraispánt először 1568-ban említene, ekkor a tisztséget János deák tölti be.⁸⁸ (A realitások talaján maradva, az oklevél nem sófalvi vagy parajdi, hanem pusztán székely sókamaraispánról beszél.) A széleskörű átalakulásoknak településtörténeti következményei is vannak, a szovátai sóaknák őrzésére Báthori Kristóf 1578 körül jobbágycsaládokat telepített, megalapítva Szovátát.⁸⁹ A környék falvainak pedig számos székelyét jobbággyá tesz és a sófalvi sóakna művelésére kötelezik. További vizsgálat tárgyát képezi, hogy Parajd alapítása összefügg-e ezekkel a változásokkal. Az eddigiek folyamán Parajd területén végzett célzott terepbejárásaim során a XVI. századot megelőző régészeti leletanyagot nem találtam,

de a teljes felület bejárása még nem történt meg. Ami biztos az az, hogy a sókamara-ispánságot nem a sósziklákhöz legközelebb fekvő, kevésbé fejlett településen, Parajdon, hanem a vidék egyik központjában, Sófálván állítják fel, amint arra a kutatás már korábban felfigyelt.⁹⁰

Áttekintettük a sóvidéki (székelyföldi) sóbányászat és sókereskedelem korai történetét. Az elemzésben csak a hiteles forrásokra támaszkodtam, amit megpróbáltam topográfiai és terepi megfigyelésekkel kiegészíteni. Sajnos ez utóbbiakat csak Sóvidéken végezhettem. Bár szám-szerű adatokkal nem rendelkezünk, a mindenkori körülmények vizsgálata alapján kimondható, hogy a székelyföldi sóbányászat és sókereskedelem az újkor előtt többnyire csak a helyi igények kielégítésére korlátozódott. Sókereskedelemmel csupán a késő középkorban számol-hatunk, bár a bronzkori Wietenberg-kultúra idejében feltehetőleg a Sóvidék (és talán a Homoród mente) látta el a DK-i régiót sóval. Ezen kívül igyekeztem rámutatni arra, hogy a sóvidéki sóbányászat kizárólagossá válása a kora újkori-újkori átalakulások eredménye. A korábbi időkben (pl. római kor) a Székelyföld más, sóban gazdag területén szintén folyt, néha a sóvidékit felülmúló sókitermelés. A felvázolt kép nagyon töredékes, mivel az amúgy is kis számú források nagyon szűkszavúak és nem egy esetben torzítanak is. Az elszórt történeti, nyelvészeti és régészeti adatokból összeállított elemzés nagyon sok esetben csupán felté-telezéseket tud megfogalmazni, amelyek nem minden esetben állják ki a jövő kritikáját. A további helyneves és régészeti, illetve a jelen munkába be nem vont, a XVI. század második felétől keletkezett források alapján végzett kutatásoknak kell vizsgálnia a korai sóbányászat szervezeti kereteit és munkamódszereit. Úgyszintén vizsgálat alá kell venni, hogy a középkori sóbányászatnak és sókereskedelemnek voltak-e, és ha igen, melyek voltak a hatásai a székely gazdaság- és társadalomfejlődésre.

JEGYZETEK

1. A szemlélet legjobb példája a székelyföldi sóbányászat nemrégiben megjelent áttekintő összefoglalása. Ld. **Horváth István**: *A székely sóbányászat rövid története*. Parajd. 1998. [továbbiakban **Horváth 1998**]

2. A szakirodalomban a Görgényi-hegység és a Hargita közti határvonalat illetően kétféle szemlélet uralkodik. Egyes szerzők a Kis-Küküllő felső folyása mentén, illetve a Bucsín-tetőn áthaladó útvonalat, mások a Sikaszópataka mentén, illetve Libán-hágón átmenő utat tartják a két hegység közti határvonalnak. A kérdés összefoglalására ld. **Bárth János**: *A varsági hegyi tanyák múltja és településrendje*. In: Havasalja havasa. Tanulmányok a székelyvarsági hegyi tanyák népéről. Szerk.: Bárth János. Kecskemét. 1998. 14. 10. jegyzet. A két hegység - lévén, hogy geológiai értelemben egységet képeznek, mindkettő pleisztocén vulkáni tevékenység eredménye - közti válaszvonalat nehéz egyértelműen meghúzni, a fenti két patak völgy, illetve nyereg közül bármelyik szóba jöhet. Ennélfogva az egységet képező vulkáni vonulat felosztása teljesen szubjektív jellegű és pusztán nevezéktani probléma. Történetileg nézve a kérdést, fontos lehet a két, fent említett útvonal kialakulása és ezeknek szétválasztó szerepe. A Sóvidék nagyjából a névtanilag vitatott vulkáni platótól - melyet a két szemléletet összebékíteni igyekvő kutatók Görgény-Hargita-fennsík névvel illetnek - Ny-DNy-ra fekszik. Főként a történeti irodalomban honos megnevezés alapján, valamint az egyszerűség kedvéért a továbbiakban a Sóvidéket úgy tekintem, mint a Görgényi-hegység (havasok) lábainál fekvő kistájat.

3. A Sóvidék természetföldrajzi adottságainak bemutatására ld. Horváth 1998. 6-12.; **Fekete Árpád - Józsa András - Szőke András - Zepeczánér Jenő**: *Szováta 1578-1989*. Székely-udvarhely. 1998. 5-16. [a továbbiakban **Szováta**] A vonatkozó rész Elekes Tibor munkája.; **Ferenczi István**: *Vázlatok Sóvidék régmúltjának ismeretéhez (I.)*. Hazanéző 10 (1999). 1. sz.

4-7.; **Kacsó Albert - Rácz Gábor**: *A flóra- és vegetációkutatás története a Kis-Küküllő völgyében*. Acta Hargitensia 1 (1980). 361-370.; **Gub Jenő**: *Erdő-mező növényei a Sóvidéken*. Hazanézó könyvek 8. Korond 1996.; Uő.: *Erdő-mező állatai a Sóvidéken*. Hazanézó könyvek 9. Korond. 1996.

4. A talajviszonyok és a klimatikus tényezők a Sóvidéket még székelyföldi viszonylatban is a legkedvezőtlenebb földművelési zónába sorolják. Udvarhely vármegye 1896-os földművelési térképén a Sóvidék teljes egészében a III. osztályú termékenység zónában szerepel. A IV. zónába a többségében erdők és havasi legelők borította Görgényi-havasok tartoznak. Ld. **Jakab Elek - Szádeczky Lajos**: *Udvarhely vármegye története a legrégibb időtől 1849-ig*. Bp. 1901. térképmellékletét. Míg az Erdély-medence legkedvezőbb adottságú területein az évi átlaghőmérséklet 9,5°C, Keresztúr-székben 8,9°C, addig a Sóvidék évi középhőmérséklete 8°C alatt van. Az Erdélyi-medence évi átlagos 600-650 mm-es csapadék-mennyiségével szemben a Sóvidéken eső évi csapadék átlaga eléri a 750-800 mm-t. vö. **Benkő Elek**: *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája*. In: *Varia Archaeologica Hungarica V.* Bp. 1992. 13 [a továbbiakban **Benkő Elek 1992**]; Szováta. 8-9., illetve Ferenczi István: i.m. 5.

5. Orbán Balázs: *Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból*. I-VI. Pest-Budapest. 1868-1873. I. 135.

6. Budapesti Hadtörténeti Intézet, Térképtár - I. katonai felmérés. Erdély. Jelz.: B IXa 1123. 145. térképlap.

7. A Sóvidék őskori leleteinek első és mai napig utolsó összegyűjtése **Roska Márton**: *Erdély régészeti repertórium*. I. *Őskor*. Kolozsvár. 1942. c. művében helységekre lebontva található. A Hargita megyei múzeumokban található fémleletek hiányos bemutatása: **V. Crișan**: *Obiecte din cupru si bronz aflate în colecțiile muzeelor din județul Harghita*. Acta Musei Napocensis 26-30 (1989-1993). I. 239-250. Legutóbb Ferenczi István kísérelte meg a kérdés összefoglalását. Ld. *Vázlatok Sóvidék régmúltjának ismeretéhez* (II.). Hazanézó 1999/2. 4-6.

8. A közzetani vizsgálatok azt mutatták ki, hogy a kőeszközök zöme kvarcitos homokkőből metamorfózis hatására átalakult kvarcitból készült, ami köztudottan a kőeszköz-készítés egyik legjobb alapanyaga. A vékonycsiszolatos vizsgálatot az ELTE Természettudományi Karának Közzetán-geokémia Tanszékén Serfőző Antal készítette el. Munkájáért ezúton mondok köszönetet.

9. A Parajdi Múzeum tárlatában látható két kőbalta közül a teljesen ép, csiszolt kőbalta recens hamisítványnak tűnik. Erre a balta aránytalansága és a kezdetben rossz helyre indított átfúrás nyoma utal, amely gyanúsán modern eszköztől származik. Ezen kívül a balta csiszolása is gyanút keltő. A kérdés eldöntéséhez alaposabb terepi kutatásnak kell megvizsgálnia a parajdi Malomhegy területét, ahonnan a leletek többsége állítólag származik. Csak ennek fényében lehet komolyabb következtéseket levonni a hamisnak tűnő kőbalta, illetve a szóbeszéd tárgyát képező más kőbalták településtörténeti valóságáról.

10. **K. Horedt**: *Die Wietenbergkultur*. Dacia. N.S. 4 (1960). 107-137. A Segesvár melletti névadó lelőhelyre ld. **K. Horedt - C. Seraphin**: *Die prähistorische Ansiedlung auf dem Wietenberg bei Sighisoara-Schässburg*. Antiquitas. R. 3, 10. Bonn 1971. A kultúra monografikus feldolgozása: **Nikolaus G. O. Boroffka**: *Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie. Bonn. 1994.

11. **Szabó György**: *A korondi bronzlelet*. Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából. II. (1942). 1. 78-80.

12. **Z. Székely:** *Săpăturile executate de Muzeul Regional din Sf. Gheorghe*. Materiale și Cercetări Arheologice 7 (1961). 186. 10. ábra. 7,9,10.
13. **L. Valeriu:** *Antichitati ale judetului Mures*. Tg. Mures. 1998. 77. XXXIX. t. M/a,b.
14. **M. Rusu:** *Die Verbreitung der Bronzehorte in Transsilvanien vom Ende der Bronzezeit bis in die mittlere Hallstattzeit*. Dacia. N.S. 7 (1963). 177-210. Az erdélyi bronzleletekre ld. **M. Petrescu-Dîmbovița:** *Depozitele de bronzuri din România*. București. 1977.
15. Orbán i.m. I. 134-135.; IV. 14-20.
16. Horváth i.m. 13-14.
17. **V. Wollmann:** *Mineritul metalifer, extragerea sării și carierele de piatră în Dacia romană. Der Erzbergbau, die Salzgewinnung und die Steinbrüche im römischen Dakien*. Bibliotheca Musei Napocensis 13. Cluj-Napoca. 1996. 244.
18. **Téglás Gábor:** *A Limes Dacicus két Küküllő és Olt közötti részlete Udvarhely megye északi és keleti hegységeiben Oroszfalutól Alsórákosig*. Archeológiai Közlemények 19 (1895). 1-54.; Uő.: A két Küküllő völgyfejénél látható római végvárak és határtöltések viszonya Dacia katonai és tartományi székhelyeihez. A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve 9 (1896-1898). 53-59.
19. A sóváradi castrumra ld. **Z. Székely:** *Sondaje executate de Muzeul Regional din Sf. Gheorghe*. [a továbbiakban ercetări Arheologice 8 (1962). 331-336. [a továbbiakban **Z. Székely 1962**] Az énlaki castrum ásatási eredményeire ld. **N. Gudea:** *Castrul roman de la Inlăceni. Încercare de monografie*. Acta Musei Porolissensis 3 (1979). 149-273. Dacia K-i limes szakaszáról **Șt. Ferenczi:** *Neue Forschungsergebnisse über der Limes des inner-karpatischen Daziens*. Dacia N.S. 18 (1974). 127-136. A Mikháza és Sóvárad közti limes szakasz, valamint a Sóvidék római korát is érintő kérdésekre: **I. Ferenczi - M. Petică:** *Contribuții la cunoașterea sectoarelor Brâncovenești-Călugăreni și Călugăreni-Sărățeni (jud. Mureș)* II. Acta Musei Apulensis 32 (1995). 121-143.
20. Megjegyzendő, hogy a helyszínen Ferenczi István és kutatócsoportja is járt. Ők is hasonló eredményre jutottak. Ld. Ferenczi - Petică i.m. 123-124. 65. jegyz.
21. Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár és Régi Nyomtatványok Tára. Fond. 358. Szováta csomójában.
22. Földvár típusú helyneveink keletkezésére ld. **Benkő Loránd:** *Földvár helyneveink tanúságtételéről*. In: Név- és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról. Bp. 1998. 127-132.
23. Sem az énlaki, sem a sóváradi, sem pedig a mikházi castrumokból nem kerültek elő LVM bélyeges téglák, mivel egyikhez sem tartozott a legio egyetlen egysége sem. Amikor Szekeres Lajos bácsit, aki állítólag talált ilyen bélyeges téglákat, arra kértem, írja le ezeket, kiderült, nem is igazán tudja hogyan néztek ki. Megemlítette a sóváradi leleteket, aztán elmondta, hogy a tordai múzeumban pontosan ilyen téglákat látott. Ezzel nagyjából világossá vált számomra a parajdi bélyeges téglák ügye, amely a hamis rovásbot esetéhez hasonlóan Szekeres Lajos bácsitól származik.
24. Wollmann i.m. 249. *Inscriptiile Daciei Romane*. III/4. (1985). 248.
25. A felsősófalvi Kodáros-tetőt illetően, Orbán Balázs nyomán, korábban én is egy római kori őrhelyre gyanakodtam, ugyanis a felszín alatt falvonulat nyomai láthatók. Bizonyító régészeti leletek hiányában ez csak feltételezés marad. Ismerve a Sóvidék teljes területének régészeti

leletanyagát, illetve a római kori védelem szervezetét, ezt ma már kevésbé találom meggyőzőnek. vö. **Sófalvi András**: *Kodáros, avagy Dáriusz kincse*. Hazanéző 1997/1. 7.

26. A Homoród mente régészeti kutatására ld. **G. Ferenczi - I. Ferenczi**: *Observații de topografie arheologică în partea superioară a Depresiunii Homoroadeleor (jud. Harghita) între anii 1957-1978*. Acta Musei Napocensis 16 (1979). 411-430.

27. Z. Székely 1962. 336. 8. ábra. 1-5.

28. Ld. **Bóna István**: *Az avar uralom századai*. In: Erdély története. I. Főszerk.: Köpeczi Béla. Bp. 1986. 168-169.

29. **Ferenczi Sándor**: *Firtosvár aranyéremlelete*. Székelység 4 (1934). 7-8. sz. 47-62. A firtosi-éremkincs legújabb feldolgozása megkérdőjelezi a kései pénzeknek a firtosi leletbe való tartozását, tehát a lelet elrejtési idejét is korábbra teszi. vö. **Somogyi Péter**: *Ismeretlen levéltári adatok a Firtos-hegyén 1831-ben kapott bizánci aranyokról*. Hazanéző 11 (2000) 1. sz. 4-8.

30. **Ferenczi István**: *Van-e köze a korondi és környékbeli avarkori leleteknek a székely eredetkérdéshez?* Hazanéző 1 (1990). 2. sz. 5.; **Marosi Arnold - Fettich Nándor**: *Dunapentelei avar sírok*. Acta Archaeologica Hungarica 18 (1936). 92. 35. kép., illetve Erdély története. I. 31. kép. 1-2.

31. Z. Székely 1962. 330., 336. 5. ábra. 1-2.

32. vö. **Bóna István**: *Dél-Erdély bolgár uralom alatt*. In: Erdély története. I. 189-194.

33. **Györffy György**: *István király és műve*. Bp. 1977. 60., 103., illetve: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. Bp. 1987. III. 539.

34. **Kiss Lajos**: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Bp. 1988. II. 318., irodalommal együtt. A nyelvészek a Parajd helynév eredetének legelfogadottabb magyarázatát a paraj növény-névben látják.

35. **Kristó Gyula**: *Néhány erdélyi helynévről*. In: Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk.: Hajdú Mihály - Kiss Jenő. Bp. 1991. 386-393.

36. Ferenczi István és Ferenczi Géza kutatásainak összefoglalására ld. **Ferenczi István**: *Sóvidéki várainkról*. Hazanéző Könyvek 5. Korond. 1994.

37. **Benkő Elek**: *Kelet-Erdély „korai” kővárai*. In: Várak a 13. században. A magyar várépítés fénykora. Castrum Bene I (1989). Szerk.: Horváth László. Gyöngyös. 1990. 68-85.; Uő.: *Szent László kori kővárak Erdélyben?* Műemlékvédelem 35 (1991). 227-236.

38. A leletek megtekintéséért Bíró Bélának tartozom köszönettel.

39. **Benkő Loránd**: *Maros- és Udvarhelyszék település- és népiségtörténetéhez*. Századok 123 (1989). 349-350. [a továbbiakban **Benkő Loránd 1989**]

40. *A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története*. (Szerk.: Erdélyi László - Sörös Pongrácz). Bp. 1903. VIII. 272. A Szent László-kori, 1086 után keletkezett kétes hitelű oklevél „Scicul” sóvágót említ. uo. 271.

41. A székelység mai lakóhelyére való telepedésének igen nagy irodalma van. Csak a legfontosabbakat említeném: Benkő Elek 1992. 27-30.; Uő.: *A székelyek betelepülése Erdélybe*. In: Történelmünk a Duna-medencében. Kolozsvár-Temesvár. 1998. 50-65.; **Benkő Loránd**: *Adalékok a székelyek korai történetéhez*. Új Erdélyi Múzeum 1(1990). 109-122.; **Bóna István**: *Erdély a középkori magyar államban. Magyar-szláv korszak (895-1172)*. In:

Erdély rövid története. Főszerk.: Köpeczi Béla. Bp. 1989. 101-157.; Uő.: *A székely kérdés mai állása egy régész-történész szemszögéből*. Korunk. 3 folyam 2 (1991). 1529-1535.; **Ferenczi Géza**: *A székelyek mai lakóhelyükre telepedéséről* In. Hazanéző 6 (1995). 1. sz. 18-19.; **Györffy György**: *A székelyek eredete és településük története*. In: Erdély és népei. Szerk.: Mályusz Elemér. Bp. 1941. 35-86.

42. vö. **Paulinyi Oszkár**: *A sóregálé kialakulása Magyarországon*. Századok 57-58 (1923-1924). 627-647.

43. A középkori Magyarország sóbányászatának összefoglalására ld. **Kubinyi András**: *Königliches Salzmonopol und die Städte des Königreichs Ungarn im Mittelalter*. In: Stadt und Salz. hg. v. Rausch, Wilhelm. Linz. 1988. 213-232. Uő.: *Die königlich-ungarischen Salzordnungen des Mittelalters*. In: Das Salz in der Rechts- und Handelsgeschichte. Hg. Jean-Claude Hocquet - Rudolf Palme. Berenkamp. 1991. 261-270.

44. *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen* I. (Zimmermann, F.C. Werner) Hermannstadt, 1892. 22-24. [a továbbiakban **Ub**] Nem igazolható, hogy a „salifodinae, quae Akana vocantur” szöveghely Vizaknára vonatkoznék. vö. *Korai magyar történeti lexikon*. Főszerk.: Kristó Gyula. Bp. 1994. 733.

45. **Ub**. I. 35.

46. Paulinyi i.m. 633.

47. Az Árpád-kori sókitermelés szervezeti kereteinek, szállítási viszonyainak összefoglalására ld. **I. Petre**: *Drumuri și vămi ale sării din Transilvania în perioada feudalismului timpuriu*. Acta Musei Napocensis 19 (1982). 75-85.

48. vö. **Sófalvi András**: *Barangolás a Sóvidék monda- és mesevilágában*. Hazanéző 9 (1998). 1. sz. 7.

49. SzOkl. III. 63-65.

50. Ld. Horváth 1998. 18-21.

51. SzOkl. III. 112.

52. A székelyföldi mezővárosi fejlődés kérdésének összefoglalására ld. **Benkő Elek - Demeter István - Székely Attila**: *Középkori mezőváros a Székelyföldön*. Erdélyi Tudományos Füzetek 223. Kolozsvár. 1997. 8-40.

53. SzOkl. I. 21-23.; 26-28.

54. SzOkl. I. 52.

55. Ld. Benkő Loránd 1989. 354.

56. SzOkl. I. 276. Az oklevél keltezésére ld. **Szabó Károly**: *Báthori István erdélyi vajda és székely ispán bukása 1493-ban*. Századok 23 (1889). 701-709.

57. **Sófalvi András - Szász Tibor András**: *Sófalva középkori temploma*. In: Hazanéző 11 (2000). 2. sz. 5-10.

58. vö. **Józsa András**: *Az erdélyi királyi könyvek sóvidéki oklevelei*. Hazanéző 9 (1998). 1. sz. 18. [**Józsa András 1998**]

59. *Monumenta Vaticana historiam Regni Hungariae illustrantia*. I. Bev. Fejérpataky László. Bp. 1887. 97.

60. SzOkl. II. 217.

61. **Tófalvi Zoltán**: *A sóvidéki népoktatás története 1848-ig* Századok 126 (1992). 427.
62. **Imreh István**: *A törvényhozó székely falu*. B. 1983. 203.
63. SzOkl. III. 214-215.
64. Ld. **Iványi Béla**: *Két középkori sóbánya statutum*. In: Századok 45 (1911). 191.
65. SzOkl. II. 40-41.
66. vö. Benkő Elek 1992. 174.
67. SzOkl. II. 95., 98-99.
68. Udvarhelyszék legelső, 1690 körül készített térképi ábrázolásán szintén fel vannak tüntetve a sóvidéki és Homoród menti sóaknák. vö. **Papp-Váry Árpád - Hrenkó Pál**: *Magyarország régi térképeken*. Bp. 1989. 86-87.
69. SzOkl. II. 105.
70. SzOkl. II. 96.; **Connert János**: *A székelyek intézményei a legrégibb időktől az 1562-iki átalakulásig*. Kolozsvár. 1901. 105.
71. SzOkl. II. 125. 73. art.
72. vö. **Imreh István - Pataki József**: *A székely falu gazdasági-társadalmi szerkezete a XVI. század végén és a XVII. század elején*. In: Székely felkelés 1595-1596. Előzményei, lefolyása, következményei. (Szerk.: Benkő Samu - Demény Lajos - Vekov Károly). B. 1979. 180-183.
73. *Udvarhelyszéki törvénykezési jegyzőkönyvek 1569-1600*. Székely Oklevéltár. Új sorozat. I-III. (Közzéteszi Demény Lajos, Pataki József és Tüdös S. Kinga.) B. 1983-1994. [továbbiakban **SzOkl Ús**]
74. SzOkl. II. 95.
75. **Ioannes Fridvalszky**: *Minerologia Magni Principatus Transilvaniae*. Claudiopoli. 1767. 169.
76. Ld. 71. jegyz.
77. **P. Madar Iona**: *Adalékok a parajdi sóbányászathoz és sókereskedelemhez*. In. Ethnographia 99 (1988). 230-231.
78. **István Lajos**: *A korondi utak*. Hazanéző 11 (2000). 1. sz. 31.
79. Országos Széchényi Könyvtár. Kézirattár és Régi Nyomtatványok Tára. Fond 358. Székelypálfalva csomójában.
80. SzOkl. Us. II. 476. jegyzk. 343. 14-19. sor.
81. Budapesti Hadtörténeti Intézet, Térképtár - I. katonai felmérés. Erdély. Jelz.: B IXa 1123. 145-146. térképlap. Első írott említése 1864-ből való. Ld. **Szabó T. Attila**: *Gyergyói helynevek a XVII-XVIII. századból*. Bp. 1940. 20.
82. A késő középkori Gyergyószék területén régészeti ásatás mindeddig nagyon kevés folyt. A szárhegyi ásatásra ld. **L. Munteanu**: *Cercetări arheologice și istorice efectuate la castelul Lazărea*. In: Cercetări Arheologice 7 (1984). 245-273. Az ásatás leletanyagának zöme a XIV-XV. századtól indul.
83. SzOkl. II. 225-226.; VII. 57-68.
84. vö. **Szádeczky Kardoss Lajos**: *A székely nemzet története és alkotmánya*. Bp. 1927. 129.

85. Az adatok Botár Istvántól származnak. Hasznos tanácsait ezúton is köszönöm.
86. Orbán i.m. I. 135.
87. SzOkl. II. 166.
88. Okl. II. 225-226.
89. Szováta...i.m. 25-42.
90. vö. Józsa András 1992.18.

VERESS EMŐD

Az 1948-as román alkotmány

„Számunkra az erkölcs a proletár osztályharc érdekeinek van alárendelve.”

V.I. Lenin

Előzmények

1944 augusztusa és 1947 decembere között a romániai kommunisták, a szovjet hadsereg segítségével, választási csalásokkal és megfélemlítéssel átvették a hatalmat. A Román Kommunista Párt főtitkára Gheorghe Gheorghiu-Dej volt. Elődjét, a magyar Fóris Istvánt Gheorghiu-Dej 1944-ben állította földre, két évvel később az ő parancsára meggyilkolták. De Fóris István nem mártír. Egy leveléből idézve: *„Negyedszázada életemet a romániai munkásosztály forradalmi mozgalmának szenteltem, és csak a halál vet véget elhatározásomnak, hogy dolgozzak és harcoljak azért a célért, amelyre feltettem az életem.”* Itt a módszer a fontos: a Kommunista Párton belül a hatalmi harcokat gyilkosság útján rendezték le.¹

1948-ban már nincs valós ellenzék, a hatalom a kommunistáké. Februárban a Kommunista Párt egyesült a legyengített, kiszolgáltatott Szociáldemokrata Párttal. Az egyesítéssel szembeszegülő, a parlamentáris demokrácia értékrendjét elfogadó szociáldemokrata vezetők ekkor már börtönben ültek. Rajtuk alkalmazták azt a sztálini tételt, hogy a szociáldemokrácia veszélyesebb, mint a fasiszmus. Az így létrejött politikai alakulat a Román Munkáspárt nevet vette fel, Gheorghiu-Dejt újraválasztották főtitkárnak.² A *„munkásosztály egységes forradalmi pártja”* és több bábszervezet, közöttük a Magyar Népi Szövetség is, megalakították a Népi Demokrácia Frontját. A választásokat az NDF nyerte meg. A Nagy Alkotmányozó Gyűlés 1948. április 12-én egyhangúlag elfogadta az ország új alaptörvényét.³ Igennel voksoltak a jelen levő magyar küldöttek is (39-en).

A proletárdiktatúra a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet államformája. Az 1948-as alkotmány a proletárdiktatúra jogi biztosítója lett. 1952-ig volt hatályban.⁴ Ez a pár év alatt Romániát gyökeresen átalakították, egy hihetetlenül erőszakos „forradalom” útján.

Az államhatalom kérdése

Az új alaptörvény 1. szakasza szerint a Román Népköztársaság egy népi állam, egységes, független és szuverén. Ez nem igaz. Nem népi állam, mert a népakarat ellenében vezették be ezt az államformát és kormányzati rendszert. Nem független és nem szuverén, hiszen területén szovjet csapatok állomásoztak, és a Szovjetunió irányító tevékenységet gyakorolt Romániában.

A 3. szakasz kimondja, hogy a Román Népköztársaságban az államhatalom a néptől ered és a népé. A nép ezt a hatalmat általános, egyenlő, közvetlen és titkos szavazással választott szerveken keresztül gyakorolja. A valóságban az államhatalom a Román Munkáspárté. Az összes állami szerv, nem alkotmányosan, hanem ténylegesen ennek az alakulatnak volt alá-

rendelve.⁵ A választások csak színjátékok voltak, mert a jelölteket csak a kommunisták állíthatták.

Érdemes visszaemlékezni az 1946 novemberi választásokra. Ekkor még csak a harc folyt a hatalomért, és még léteztek ellenzéki pártok, a két világháború közötti hagyományok folytatói, amelyeket le kellett győzni. Tompa István kommunista oldalról szemlélte a dési eseményeket, ahol a meghamisított választási eredmények ellen tüntetett a környező falvak lakossága: „Első és legfontosabb határozat: meg kell akadályozni, hogy behatoljanak a városba. Az ideiglenes Szamoshid túlsó végén sorfalat kell felállítani. Külön parancs nélkül nem löhetnek. A lakonyában megfelelő létszámú alakulat álljon készenlétben. Fölfelé, lefelé húsz, harminc kilométeres távolságra csak a háború alatt berobbantott hidak vannak a Szamoson, más úton a városba nem juthatnak be. Mire pirkad a nyirkos, későn érkező hajnal, sötét, erősödő hangú áradat önti el a Szamos jobb partját. A város piacáig hallatszanak egyre kivehetőbben a jelszavai: Regele și patria (Király és haza) és legfőképp Ați furat voturile! (Ellopátok a szavazatokat!). Csak miután teljesen megvilágosodott, lehet felbecsülni a túlsó part tágas terén kiabáló, haragosan hadonászó parasztszámát. Öt-hatezren lehetnek, nincs kizárva, hogy ennél többen. Az első óra tűnt a legizgalmasabbnak. Megkísérik, hogy nekitámadjanak a katonai sorfalnak? Nem támadtak neki. De ordítottak, kiabáltak, hadonásztak, meg sem lehetett kísérelni, hogy valaki szót értsen velük, a katonák sorfalán át a közelükbe menni életveszélyesnek tűnt... Délután a helyzet változatlan. Egy-két óra múlva besötétedik... Az éj leple alatt nem kísérik-e meg a támadók, hogy csónakon, kompokon valamiként átjussanak az innenső partra? Mindent el kellene kerülni, ami növeli az esemény méreteit, nyilvánosságát. Már az is éppen elég, ami történt. Alig félóra lett volna a szürkületig, mikor észrevették, történt valami a túlsó parton. Nemcsak a kiabálás hangereje gyengül, de mintha riadt mozgólódás támadna a tömegben. Előbb csak néhány kisebb csoport igyekszik sietve visszafelé, aztán egyre többen hagyják ott a Szamospartot. Mi történhetett? Egyszerre megijedtek a közeli estétől? Alig valószínű. A vezérkar mindenesetre úgy véli, itt a pillanat, mikor a lázadókat szét lehet kergetni. A katonák parancsot kapnak a hídfőn, sortűzet adnak le a levegőbe, megindulnak előre. Most már azok is mozgásba lendülnek, akik eddig még habozva álldogáltak a túlsó parton. Siető, kocogó alakokkal telik meg az egész tér a Szamos jobb partján... Hogy miért oszlottak szét és siettek haza olyan váratlan gyorsasággal a hegyek, dombok közül leereszkedett parasztszám - ezt senki sem tudta pontosan. Másnap vagy harmadnap a következő történetet kuncogta valaki bizalmasan... Azon a délelőtti, amikor a feldühödött, ellopott szavazatait követelő tömeg farkasszemet nézett a hídfőn felállított katonák sorfalával, fenn a hegyek, dombok között, sáros, nyomorúságos falvakban egy-egy motorkerékpáros szovjet katonai járőr jelent meg. Géppisztolyaikat lövésre készen tartva jártak házról házra a főutcán. Csodálatos módon néhány szót románul is tudtak. A gazdát keresték. Ha nem találták otthon - és nyilván nem találták -, a félelemtől megdermedt asszonytól, gyermektől tudakolták a házsámot, nevet, s írták be szorgalmasan a füzetükbe. Már fordultak is ki a kapun, de a hátramaradóknak még annyit mondtak: délután érkezik egy szovjet katonai egység a faluba. Ahol nincs otthon a gazda, oda két-három katonát szállásolnak be éjszakára lovastól. Még negyedét sem látogatták végig a háznak, már asszonyok, gyerekek igyekeztek lélekszakadva le Dész felé, a gazda után, elejét venni annak, aminél riasztóbbat alig tudtak volna elképzelni a maguk számára...”⁶

Az állam felépítésében a szovjet modellből, az 1936-os sztálini alkotmány szabályaiból indultak ki. A szovjet modell tagadta a hatalommegosztást, azt hirdette, hogy az államhatalom egységes, oszthatatlan, és osztályjellege van. A 1948-as alkotmány által meghatározott állami szervek a következők:

a) a Nagy Nemzetgyűlés (37-39. szakaszok)

A Nagy Nemzetgyűlés az alaptörvény szerint az államhatalom legfőbb szerve, az egyetlen törvényhozó szerv. Négy évre választották.

b) a Nagy Nemzetgyűlés Elnöksége (40-46. szakaszok)

Ezt a szervet a Nagy Nemzetgyűlés választotta meg, tagjai közül. Igen széles jogkörrel bírt. Ki kell emelni a rendelet kibocsátási jogot. Ezeknek a rendeleteknek a jogi ereje azonos a törvényekével. Vagyis nem volt muszáj törvényeket hozni, a rendeletek segítségével ki lehetett kerülni a Nagy Nemzetgyűlést, leegyszerűsödött a jogalkotás procedúrája. A rendeleteknek a száma jóval nagyobb a törvényekénél. A törvényhozói feladatkör jó részét így egy kétszeresen delegált szerv⁷ töltötte be. A Nagy Nemzetgyűlés jogalkotói funkciója visszaszorult. A rendeletekkel való törvénykezésnek van egy mai párhuzama: a jelenlegi kormányok sürgősségi kormányrendeletekkel hoznak törvényeket. Ez az 1991-es alkotmány felépítette rendszernek az egyik hibája és torzulása.

c) a Minisztertanács és minisztériumok (66-74. szakaszok)

A Minisztertanács (a kormány) volt a Román Népköztársaság végrehajtó és közigazgatási csúcsszerve. A minisztériumok szakágak szerint szervezett végrehajtó szervek voltak. Például pénzügyminiszter a magyar származású Luka László. Őt a párt belső hatalmi harcainak a következtében, 1952-ben távolították el, szintén Gheorghiu-Dej utasítására, Teohari Georgescuval és Ana Paukerrel együtt. Hosszú időt töltött börtönben, onnan halálos betegen szabadult. Luka Lászlót az a mocsár nyelte el, amelynek létrejöttéért oly sokat tett...

A gazdaság szabályozása

1948-ig még nem történtek jelentős változások a tulajdon szerkezetében. A magántulajdon felszámolásának az alapja ez az alkotmány. A 11. szakasz szerint, amikor a közérdek úgy kéri, a termelési eszközök, a bankok, a biztosító társaságok, amelyek természetes vagy jogi személyek magántulajdonát képezik, a törvény által előírt körülmények között állami tulajdonba vehetők, mint a nép javai. 1948 júniusában meg is hozták az államosítási törvényt. A „tanítás” szerint ezzel felszámolták az ipari és fináncburzsoáziát, mint osztályt, és létrehozták a szocialista szektort a termelésben. *„Ezáltal a forradalmi aktus által kiragadtuk a burzsoázia kezéből a legfőbb termelőeszközöket”*.⁸ A városi lakásalap egy része is állami tulajdonba ment át.

Az alkotmány kimondta a központosított irányított tervgazdaság elvét (15. szakasz). 1948. július 2-án létrejött az Állami Tervbizottság. 1949-re és 1950-re egyéves, 1951-től ötéves terveket készítettek. A cél a gyors iparosítás. A propaganda elképesztő sikerekről számolt be, dicsőítette a szocialista versenyt, a tervek túlteljesítését. Ez a gazdaság rövid távon előnyöket, fejlődést is hozott, hosszú távon azonban működésképtelennek bizonyult. Az 1949-es tervről írták: *„Ielkes munka közepette, a Román Munkáspárt vezetésével és a Szovjetuniótól kapott sokoldalú segítséggel, hazánk dolgozói 108%-ban valósították meg a tervet, 20 nappal az év lezárta előtt.”*⁹

A mezőgazdaságra a 9. szakasz vonatkozik. Ez kimondta, hogy az állam támogatja a falusi szövetkezeteket, és állami mezőgazdasági vállalatokat hozhat létre. Alkotmányos szabály az is, hogy *„a föld azoké, akik megdolgozzák”*. Első lépésként kisajátították az 1945-ös földreformkor meghagyott birtokokat, megszüntetve a földbirtokosságot. Majd megkezdték a mező-

gazdaság szocialista átalakítását: kollektív gazdaságok és állami mezőgazdasági vállalatok szervezését. „*A párt helyes agrárpolitikájának az eredményeként*” nem a termelés nőtt, mint hirdették, hanem az ellenállás. A parasztok nem akarták a földjeiket beszolgáltatni. A válasz: kivégzések, 80.000 paraszt börtönbe zárása, közülük 30.000 embert ítéltek el nyilvánosan.¹⁰ A módosabb parasztság, és sokszor nem csak az, kuláklisokra került, és számos üldöztetésnek volt kitéve. 1992 nyarán egy közös sírban 316 csontvázat fedeztek fel, Bukaresttől mintegy húsz kilométerre. Valószínű, hogy a Szekuritáté épületének udvarára a környékről összehordták a kollektivizálásnak ellenálló román parasztok holttesteit, akik együtt léphettek fel földjeik elvétele ellen.¹¹ Arad megyében, egy faluban 1949-ben felgyújtották a kollektív-gazdaság székházát. 98 embert tartóztattak le, 12 embert helyben lelőttek. A kíséret alól két paraszt meg akart szökni, őket is lelőtték.¹² A hivatalos álláspont szerint a parasztok 1949-ben létrehozták az első kollektív gazdaságokat, meggyőződve arról, hogy egyedül az az út, amelyet a Román Munkáspárt kijelölt, biztosíthat a dolgozó parasztság részére megelégedett, boldog életet.

A kollektivizálás 1962-ben zárult le. Ekkor a mezőgazdasági földterületek fölött a tulajdonjog a következőképpen oszlott meg:¹³

- 60% kollektív gazdaságok
- 30% állami mezőgazdasági vállalatok
- 9% magántulajdonban maradt

Az állampolgári jogok

Az állampolgári jogokat az alkotmány deklaratív szinten nyilvánította ki, ezeknek nincsen valóságos normatív tartalmuk. Az állampolgárok közötti egyenlőségről csak annyit, hogy a nómenklatúrához tartozók számos előnyt élveztek, állások sokaságát csak párttagok foglalhatták el. Létrejött egy szörnyű elnyomó gépezet, a Szekuritáté. A milíciává átszervezett rendőrség is a kommunista terror eszköze lett. A munkaügyi törvénykönyv (1950) lehetővé tette, hogy a Román Népköztársasággal szemben ellenséges elemeket munkával átneveljék. Mit jelentett ez? Ezrek kényszermunkára hurcolását. Aki a rendszerrel valóban vagy vélten szembeszegült, arra börtön vagy kényszermunkatábor várt. Az ötvenes évek elején 80.000 ember dolgozott kényszermunkatáborokban, ebből 40.000 a hírhedt Duna-Fekete tenger csatornán.¹⁴ A csatorna építését 1949-ben kezdték meg. A börtönök közül néhány: Szamosújvár, Nagyenyed, Máramarossziget, Pitești...

Sztálin 1949 decemberében ünnepelte 70 születésnapját. A párt táviratot küldött Sztálinnak. A távirat szövege a következő:

„Drága Sztálin elvtárs!

A Román Munkáspárt Központi Vezetősége, a Párt, a Román Népköztársaság munkásosztálya és összes dolgozói nevében, hetvenedik születésnapja alkalmából forró kommunista üdvözlését küldi és tiszta szívből hosszú életet és jó egészséget kíván. A világ dolgozóival együtt, országunk dolgozói az Ön személyében Marx, Engels, Lenin művének nagy folytatóját, a lángeszű teoretikust, az osztályharc páratlan stratégiáját és taktikusát látják, azt, aki Lenin mellett megteremtette a dicsőséges Bolsevik Pártot, a világ első szocialista államát - a szocializmus és a kommunizmus építésének nagy szervezőjét.”

A kisebbségi jogok

Az 1948-as alkotmány tartalmazza az alapvető kisebbségi jogokat. Biztosította az anyanyelv használatának a jogát és az anyanyelvű oktatást minden szinten.

Ki kell emelni, hogy az 1948-as időszakban a kisebbségellenes lépések a proletárdiktatúra módszereiből fakadnak, és elsősorban nem a nacionalizmus megnyilvánulásai. A magyarság hagyományos intézményei a rendszer szemében ellenségek voltak, egy polgári múlt maradványai, a kommunistáknak elfogadhatatlan értékrenddel. Ezért számolják fel őket. De ekkor még élt a proletár internacionalizmus szelleme. Például az alkotmány elfogadásakor, a Nemzetgyűlésben Nyilas Ilona földműves asszony magyarul szólalhatott fel. A későbbiekben, a román kommunista külön út megkezdésével, 1956 után pedig egyre hangsúlyosabban jelentkezik a többségi nacionalizmus, hogy Ceaușescu uralmának második részében az államszocializmus meghatározó tényezőjévé váljon. 1948 decemberében a Román Munkáspárt egy határozatot hozott a nemzeti kérdésben. Ez hangsúlyozta a dolgozók egyenlőségét, nemzetiségre való különbség nélkül, a szocializmus építésének az útján. *„Csak az nyújthat biztosítékot, ha a népi demokráciák kölcsönösen segítik egymást és a Szovjetunió, a béke és a népek szabadságának leghatalmasabb bástyája körül egységbe tömörülnek.”*

Az 1948-as alkotmány súlyos csapást mért az egyházi oktatásra. A 27. szakasz kimondta, hogy egyetlen vallási felekezet sem működtethet oktatási intézményeket, kivéve a papi utánpótlás nevelését, de azt is csak szigorú állami ellenőrzés alatt. A rendelkezés elsősorban a magyarságot érintette. A román iskolák többsége addig is állami kézen volt. Így a római-katolikus egyháztól elvettek 468 oktatási intézményt, a reformátustól 531-et, az unitáriustól 34-et.¹⁵ Az államosítás nem vezetett közvetlenül a magyar tannyelvű iskolák korlátozásához vagy megszüntetéséhez, de az állami jelenlét következtében, évek múlva, a nacionalista vonal erősödésével ez lett az eredmény. Az államosítást a Magyar Népszövetség elnöke, Kacsó Sándor is helyeselte, mert ezzel visszaszorult a *„vatikáni befolyás és az egyházi reakció”*.

Az egyházak kérdésében érdekesen alakult a helyzet. A román ortodox egyház a kommunisták és az ateista állam kiszolgálója lett. A kisebb görög-katolikus vallást erőszakkal egyesítették az ortodoxszal.

A római-katolikus egyház híveinek legnagyobb része a magyar kisebbséghez tartozott. Az állam ezt az egyházat nem tudta alárendelni. Túl radikális lépésekkel nem tudott fellépni, hiszen Magyarország baráti államnak számított, ez pedig nyílt kisebbségellenes tett lett volna. De korlátozták és akadályozták a működését. Meghatározó volt Márton Áron gyulafehérvári püspök rendkívüli személyisége (őt 1949 és 1955 között börtönben, 1967-ig házi őrizetben tartották). A református és unitárius egyházak vezetői kiegyeztek a román állammal. Vásárhelyi János kolozsvári református püspök, akit a bukaresti hatalom kezes báránynak tartott, kijelentette, hogy ő nem járhatja azt az utat, amit Márton Áron követ, már csak azért sem, mert a református egyházat nem fedezi Róma. Ettől függetlenül, a kisebbségi egyházak az egész diktatúra alatt fontos szerepet töltek be a nemzetiségek fennmaradásában.

A Magyar Népi Szövetségről: nem volt a romániai magyarság reprezentatív szerve, a kommunistáknak alárendelt baloldali magyarok csoportosulásának bizonyult. Ez az alárendeltség teljessé vált Kurkó Gyárfás MNSZ elnök leváltása után (1947). A MNSZ a kommunisták „fiókszervezete” lett, Kacsó Sándor és Ottrok Ferenc vezetése alatt. 1949 és 1951 között letartóztatták és elítélték a MNSZ több vezetőjét, akik nem teljesen alkalmazkodtak a hivatalos vonalhoz (Kurkó Gyárfást, Balogh Edgárt, Csögör Lajost, Demeter Jánost, Jordáky Lajost). Az egypártrendszer megszilárdulásával párhuzamosan a kisebbségi alakulatra is a megszűnés,

önfeloszlatás várt (1953). A hivatalos álláspont szerint a párt, a marxista-leninista politikai gyakorlat és a tudományos szocializmus elveinek az alkalmazásával biztosította az elnyomás és az egyenlőtlenség végérvényes felszámolását, nemzetiségre vagy fajra való tekintet nélkül minden dolgozó jogegyenlőségét. Persze ez is csak szólam. Az elkövetkező években nagy erővel fog jelentkezni a kisebbség elnyomása, a nacionalizmus, még elviselhetetlenebbé téve a létezését a magyarok számára a vörös Romániában.

Zárógondolat

Az 1948-as alkotmánynak most is érződnek a hatásai. Az alaptörvény és az alsóbb jogszabályok által szabályozott társadalmi viszonyok ezernyi szállal kötődnek a mához. A magyarság akkor államosított javainak a visszaadásáért küzd... A parlament éveken át vitatkozott az akkor létrehozott állami mezőgazdasági vállalatok magánosítási eljárásán... Az 1989 után újjáalakult görög-katolikus egyház templomait szeretné visszakapni az ortodoxoktól...

1948 itt van, itt él a mindennapjainkban.

JEGYZETEK

1. **Vladimir Tismăneanu:** *Arheologia terorii*. B., 1998, 86-96; **Vladimir Tismăneanu:** *Vendete, crime, intrigi politice: despre cazul Ștefan Foriș*, In: 22, (2000 június 27-július 3), 26. sz.
2. A Román Munkáspárt 1965-től újra felveszi a Román Kommunista Párt nevet.
3. **Ioan Muraru, Gheorghe Iancu:** *Constituțiile române - texte, note, prezentare comparativă*. B., 1995. 111-130.
4. A kommunista korszakban három alkotmány volt: az 1948-as, az 1952-es és az 1965-ös.
5. Majd az 1965-ös alkotmány fogja kijelenteni, hogy a Román Kommunista Párt a társadalom vezető ereje.
6. **Tompai István,** *Hogyan történhetett?* Kolozsvár, 1995, 102-107.
7. A nép választotta meg a Nagy Nemzetgyűlést, amely kijelölte az Elnökséget.
8. **Roller Mihail** (szerk.), *A román népköztársaság története*. B., 1952, 806.
9. U. o., 811.
10. **Dennis Deletant:** *România sub regimul comunist*, In: *Istoria României*, B., 1998, 493-494.
11. U. o., 504.
12. U. o.
13. U. o., 494.
14. U. o., 502.
15. **Vincze Gábor:** *Illúziók és csalódások - fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből*. Csíkszereda, 1999, 312.

VERES PÉTER

Veress Mátyás Székelyudvarhelyen és környékén

II. József uralmának kezdetétől, a XVIII. század utolsó évtizedeiben a Székelyföldön is az egyházi művészet újjáéledésének lehetünk tanúi. Ezen újjáéledés székelyföldi mértéke és eredményei természetesen nem hasonlíthatók más, gazdaságilag előrehaladottabb vidékek fejlődéséhez, ám mégis számos értékes képzőművészeti alkotás született ebben, az európai kultúra peremvidékén elterülő régióban is. Az említett korszak erdélyi viszonylatában az a Veress Mátyás számított az egyik legkiválóbb festőnek, akinek egy oltárképe a Székelyudvarhelytől 10 km-re fekvő Székelyszentléleken látható, egy másik oltárképe pedig Székelyudvarhelyen, a ferencrendiek templomában készült, de sajnos ma már nem létezik.

Annak ellenére, hogy Verestói Mihály kolozsvári főbíró 1845-ben úgy emlékezik Veress Mátyásra, mint aki „az akkori időben leghíresebb festő” volt,¹ ismereteink életútjáról és munkásságáról eléggé hézagosak. Munkái legtöbbször újrifestve, jobb esetben úgymond „restaurálva” maradtak fenn, sok alkotásáról viszont csak korabeli, vagy későbbi visszaemlékezésekből értesülhetünk.

Ezek után egyáltalán nem meglepő, hogy születésének dátumára is csak következtetni lehet. B. Nagy Margit szerint 1739-ben születhetett, ugyanis 1783-ban egy tanúvallomás alkalmával 44 évesnek mondja magát. Ha ezt elfogadjuk, akkor hibás az az anyakönyvi bejegyzés, mely szerint halála évében 60 éves volt.

A székely nemes családból származó festőnek két házasságából négy gyermeke született. Első felesége Perger Krisztina, aki templomfestői munkáinál is segédkezett. Második felesége az akkor híres szobrászcsaládból származó Csűrös Anna. Gyermekei közül Márton és Albert tovább vitték apjuk mesterségét és a kor jó nevű festői lettek, Antal nevű fia asztalosként élt és dolgozott az erdővidéki Baróton, míg Júlia lánya Kolozsváron maradt, ott ment férjhez.

Mint kolozsvári polgár, az 1780-as években a város Óvár nevű részén lakott saját házában, a „taxafizetés” tekintetében a négyes kategóriába sorolva, ami jó anyagi helyzetre vallott.² 1786-ban a város Veress Mátyást ajánlja a megüresedett szépírási-katedrára, évi 300 forint fizetéssel. A festő életét ezután már csak különböző törvényszéki periratokból követhetjük nyomon. 1788-tól leánya pereli éveken keresztül az anyai harmad (Perger Krisztina után járó örökség) kiadása miatt. 1795-ben Veress Mátyás pereli Szentkirályi Ferencet adósság miatt. 1802-ben a kolozsvári városi tanács azt kéri Udvarhelyszéktől, hogy az oda költözött Veress Mátyás 4 évi elmaradt kolozsvári adóját hajtsa be. 1805-ben a festő kéri a kolozsvári tanácstól, hogy újra iktassák be végrehajtás útján lefoglalt majorja tulajdonjogába. 1808-ban ő is a „completirozo” polgárok között van, akik megtagadták a sóút építése miatt felemelt „taxa” kifizetését. 1809. december 2-án hunyt el. Felesége (Csűrös Anna) 1810-ben kér osztóbírákat.³

Ha Veress Mátyás festészete kerül szóba akkor leginkább a kapjoni Haller kastély 5 képét említi a szakirodalom, mint a festő mestermunkáinak is tekinthető alkotásokat. A megrendelő a kapjoni kastély ura, gróf Haller János. Az úrnő Csáky Borbála (Haller György özvegye) szobájának falait díszítő öt festmény mára már gyakorlatilag teljesen megsemmisült. 1966-ban már csak két vászon létezett a kolozsvári - akkor rajoni - Múzeum birtokában, de azok is annyira megrongálódva, hogy csak néhány díszítés halvány körvonala látszott.

Hogy mit ábrázoltak ezek a képek, azt Elekes Viktorné, a kapjoni kastély volt tulajdonosa írta le 1959-ben, emlékezetből.⁴

Veress Mátyás az öt képet öt vászonra festette, amelyeket aztán nem helyezett keretbe, hanem egymáshoz illesztve sűrűn vert apró szegekkel feszített fel a falra. Az öt kép az öt érzéket ábrázolta:

I. *Gustus* - ízlés. Emberi alak áll egy medence szélén, száját a medencében csörgedező vízre helyezi. Öltözete rövid köpeny, térdnadrág, lábán félcipő, fején nagy méretű kalap.

II. *Odoratus* - szaglás. Két ember áll egy kis ház előtt, a fennebb leírt (*Gustus*) képen látható személyhez hasonló ruhába öltözve. Egyikük tubákkal kínálja társát.

III. *Auditus* - hallás. Két személy az úton állva hallgatózik, figyelve amint a távolból lovasok közelednek.

IV. *Visius* - látás. Egy, az előbbi személyekhez hasonlóan öltözött férfi szépen faragott kőre néz, amelyen felirat olvasható: „Pinxit Mathias Veres 1771.” (Festette Veres Mátyás 1771.)

V. *Tactus* - tapintás. Két ember áll egymással szemben, egyik tapogatja a társa köpenyét. A képek háttérében színes, erdős-fás tájak. „A képek mind természetes színűek voltak.”⁵

Különböző források alapján, az erdélyi művészettörténet Veress Mátyás alábbi főbb műveit jegyzi:

- 1). A küllővári (r. Cetatea de Baltă, Fehér megye) kastély díszítőmunkái (1775), (13 aranyért festette);
- 2). A nagyalmási (r. Almaşu Mare, Hunyad megye) kastély díszítőmunkái (1776);
- 3). Kemény Farkas kerelőszentpáli (r. Sînpaul, Maros megye) kastélyának díszítőmunkái (1776 körül);
- 4). A székelyudvarhelyi (r. Odorheiu Secuiesc, Hargita megye) ferencrendi templom (barátok temploma) oltárát és szentélyét festi és aranyozza feleségével, Perger Krisztinával együtt (1780-1781, ez a munkája ma már nem létezik);
- 5). Krisztus-kép, rézmetszet 13,6x8,3 cm (1786);⁶
- 6). Szent Erzsébet-főoltárkép. Erzsébetváros (r. Dumbrăveni, Szeben megye), örmény nagytemplom (1787);
- 7). Krisztus-kép, rézmetszet 19,5x32,2 cm (1788);
- 8). Krisztus-kép, olaj, 110x71 cm. Erzsébetváros (r. Dumbrăveni, Szeben megye), római katolikus templom (1790);
- 9). Szűz Mária születése, olaj 2,20x2 m Csíkrákos (r. Racu, Hargita megye), római katolikus templom főoltárképe (1794);
- 10). Szentlélek eljövetele, olaj, 200x75 cm Csíkszentlélek (r. Lelicieni, Hargita megye), a római katolikus templom oltárképe (1794);
- 11). A kolozsvári városháza tanácstermében a hét szabad királyi város címerét és az Igazság allegóriáját festi meg különböző jelmondatokkal együtt (1795 körül);
- 12). Szentbenedeken (r. Murgeşti, Maros megye), a Kornisoknak egy Mária-Magdolna képet javít ki. „Renov. Math. Veres 1799.” (1799);

13). Véckén, (r. Veřca, Maros megye) a római-katolikus templom főoltárát festi meg. Joachim, Mária és Anna. Szűz-Mária születése. Olaj vászonra. (1805);

14). Kolozsváron a Teleki-Pataki ház lépcső-mellvédjét festi, aranyozza és más díszítőmunkákat végez. (1809);

15). Még nyilvántartott egy évszám nélküli gyermek arckép, amely Kemény János tulajdona volt.

Hogy a felsoroltak mellett lappanghatnak ismeretlen helyeken Veress más alkotásai is, arra talán a legjobb példa a székelyszentléleki katolikus templom oltárképe, amelyet a helyi Domus Historia szerint 1794-ben festett, Hajdó János plébános ideje alatt. Erről a szakirodalom először Vámszer Géza észrevétele alapján értesül, amelyre Biró Vencel utal 1960-ban megjelent tanulmányának lábjegyzetében.⁷

A székelyszentléleki római katolikus templom a falu szélén, a Székelyudvarhelyt Maros-vásárhellyel összekötő úttól jobbra található, a Fehér Nyikó hídja közelében. Hosszú ideig a két szomszédos falu, Nyikómalomfalva és Farkaslaka templomául is szolgált. Tájolása kelet-nyugat irányú és toronyból, hajóból, szentélyből valamint sekrestyéből áll. Az épületet kökerítés veszi körül. Többször átépítették, de középkori építésének jellegét nem veszítette el. 1729-ben még tornya nem volt, csupán egy harangláb. A tornyon látható emléktábla évszáma 1764, ami a ráépítés, toronymagasítás évét jelzi.

A szentléleki templom eredete a XIII. század végére tehető. A hajó a szentélynél jóval korábban épült. Egyértelműen csak falkutatással dönthető el, hogy az épületben milyen román kori stíluselemek konzerválódtak. A hajó és a szentély között félköríves diadalív teremt kapcsolatot. A szentélyt és annak záródását háromszakaszos bordás keresztboltozat fedi.

Szentlélek első említése a pápai tizedjegyzékben történik: „Jacobus sacerdos de Sancto Spiritu solvit IIII. banales antiquos”.⁸ A szentélyben található főoltárról, annak történetéről a Domus Historia-ból tudhatunk meg többet, amelyet Lázár Albert plébános kezdett el újraírni 1953. február 23-án.

A régi, barokk stílusú főoltárt Hajdó János vágási plébános csináltatta 1794-ben, László András plébános és Pakot Lajos főgondnok idejében. „A Szentlélek Isten eljövetelét ábrázoló olajfesményű szép oltárkép is ekkor készült. Az oltárt a képpel együtt Veress Math. kolozsvári festő készítette fenyő- és hársfából. Százötven esztendeig szolgált ez az oltár Isten dicsőségét és a lelkek üdvét.”⁹ Továbbá említést tesz egy korabeli képről, amelynek festőjét nem ismerjük. „Ez a nemes lelkű adakozó, Hajdó János pap, különben idevaló születésű volt, amint ő maga írja a templomnak hagyott szép Mária-kép hátsó lapján. Ez az értékes régi kép jelenleg a papilak irodahelyiségében van elhelyezve. [1953] A hátsó lapján ez olvasható: »Post mortem meam relinquo Ecclesiae Sz-Lélekensi, P. Joannes Hajdó, ubi natus et baptisatus sum, hanc imaginem. A. 1768.« Négy szt.-ereklye van e kép első oldalának négy sarkához illesztve: S. Serenus, S. Donatus, S. Theophila és S. Verkundus ereklyéi. A kép díszes keretbe van foglalva (a keret már megkopott) s üveglap van előtte.”¹⁰

A mostani új főoltár 1943-ban épült kemény tölgyfából. „A 150 éves régi oltárt a szű megette, különösen a tábernákulum volt nagyon elkorhadva. Pusztá kézzel majdnem az egészet szét lehetett volna morzsolni. E sorok írója sokat hangoztatta a híveknek, hogy újat kellene építeni, azonban az anyagi fedezet hiánya s a hívek szegénysége sokáig késleltette az építést. Egy szerencsésnek mondható szerencsétlenség aztán siettetta a kérdés megoldását. 1941. augusztus 21-én, hétköznapi szentmise közben, felajánláskor az oltárkép feletti díszes oltárrészlet

magától lezuhant az oltárra és ott porrá zúzódott. A 20-25 kg. súlyú lezuhant rész összetörte a kemény ezüstműből való miséző kelyhet. Egyéb baj semmi sem történt. Más kelyhet, ostyát, bort és oltárterítőket kellett hozni s a felajánlást megismételve, folytatódott a szt. mise. [...] Csak az Isten különös kegyelme mentette meg a miséző papot, hogy agyon nem ütötte a lezuhant oltárdíszlet. (Nagyon széles volt az oltármensa, ez mentette meg!) A második világháború okozta nagy drágaság és anyagihiány miatt nagyon nehezen lehetett megcsináltatni az új oltárt. Úgy terveztük, hogy a tábernákulum páncélszekrény legyen, de a háború miatt nem lehetett megvalósítani a tervet, mert minden ilyen anyag zárolva volt. Kilenc oltárterv közül választott az Egyházmegyei Hatóság Egyházművészeti Bizottsága. A választásnál nem kis szerepet játszott az a körülmény is, hogy mennyi pénzünk volt. Tervrajzot kértünk Budapestről az Egyházművészeti Központtól, Oberbauer és Bittner cégektől; egy kolozsvári és két székelyudvarhelyi oltárépítőtől. Láiber Dénes udvarhelyi oltárépítő gótikus szárnyasoltár-szerű tervét látta legjobbnak a Főhatóság. Új szószék ugyanilyen stílusban és színben szintén tervbe volt véve, de nem lehetett elkészíteni, mert a nagy háború okozta felfordulás miatt még az oltárt is alig lehetett befejeztetni s felállítani. Maga az oltárkészítő, Láiber Dénes sem lehetett már jelen az oltár felállításánál, mert előzőleg már hadba vonult.

Az új főoltár a liturgikus törvényeknek megfelelően készült. A C.J.C. 1197. és 1198. canonjai értelmében az elmozdíthatatlan oltárnak (altare fixum) négy feltétele van: 1., hogy az oltár felső lapja - a mensa - egy darab terméskőből álljon; 2., hogy az oltár alsó része szintén terméskőből legyen; 3., hogy a mensa az alsó résszel úgy össze legyen forrasztva cementtel, hogy a felső lapot ne lehessen elmozdítani; 4., hogy úgy a felső rész, mint annak az alsó résszel való kapcsolódása szt. krizmával megkenessék. Ezen liturgikus szabályokat mind megvalósítottuk.

Az oltár felső kőlapját, a két és fél méter hosszú és 65 cm széles mensát nagyon nehezen lehetett előteremteni. A megbízott zetelaki kőfaragók sok keresés után kaptak akkora nagy követ a Hargita hegység Libán nevű részében, amelyből kihasíthatták oltárlapunkat. Az alsó két nagykövet, amelyeken nyugszik a felső nagy kőlap, Oroszhegyből hozattuk; az ottani régi templomban mellékoltárok voltak. Az egészet Tittel József udvarhelyi kőfaragómester dolgozta ki és állította össze 400 pengőért. Láiber Dénesnek az oltár farészeinek kidolgozásáért 4250 pengőt fizettünk.

A Szentlélek eljövételét ábrázoló szép oltárképet, valamikor valami kontár átfestette volt s a gyertyák füstje is nagyon megfogta, s ezért restaurálásra szorult. Pintér László budapesti restaurátornak sikerült sok és kényes munka után 1943 nyarán a képet eredeti szépségében restaurálnia. 120 pengő tiszteletdíjat fizettünk neki.

Az új oltár beállítása előtt 1943 őszén általános belső renoválást csináltunk a templom belsején. Hargitai Gyula udvarhelyi templomfestőnek 2035 pengőt fizettünk a templomfestés munkálataiért.

Az oltárszentelést 1944. febr. 13-ra tűztük ki. Ekkorra vártuk Márton Áron Püspökatyánkat Dél-Erdélyből. Mivel azonban a román hatóságok nem adtak útlevelet s nem engedték át Észak-Erdélybe, ezért az oltárconsecrálást a nagym. Püspök Úr Sándor Imre kolozsvári püspöki helytartóra bízta, aki 1944 május 29-t, pünkösd másodnapját tűzte ki a felszentelés napjául.^{»11}

Székelyszentléleken a Veress Mátyás által festett oltárkép a pünkösdhöz kapcsolódó Szentlélek eljövetele bibliai eseményét jeleníti meg. A téma eléggé elterjedt, Európa szerte igen sok oltárképen találkozunk vele. A keretet a következő bibliai történet szolgáltatja: Krisztus mennybemenetele után Mária és a legközelebbi tanítványok együtt maradtak és együtt ülték

meg a zsidó pünkösdöt is, a mózesi törvény ünnepét, ami ötven nappal következett az Egyiptomból való kiszabadulás, a húsvét emlékűnepe után. Ekkor is, erre az ünnepre, akárcsak húsvétra minden évben nagyon sokan zárandokoltak el Jeruzsálembé. Ez a hatalmas tömeg pedig tanúja volt a Szentlélek eljövételének. „Egyszerre olyan zúgás támadt az égből, mintha csak heves szélvész közeledett volna, és egészen betöltötte a házat, ahol [az apostolok] egybegyűltek. Majd lángnyelvek lobbantak és szétoszolva leereszkedtek mindegyikükre. Mindannyiukat elöntötte a Szentlélek, és különböző nyelveken kezdtek beszélni, úgy ahogy a Lélek szólásra indította őket.” (ApCsel 2,1). A Jeruzsálemben tartózkodó idegenek pedig döbbenet vették észre, hogy értik amit az apostolok mondanak. Mintha mindenkire külön-külön saját anyanyelvén szóltak volna. Mindenki csodálkozott és sokan részegséggel vádolták az apostolokat. Ekkor Szt. Péter prédikálni kezdett aminek hatására sokan megtértek és belőlük alakult az első nagyobb keresztény közösség.

A Szentlélek (Isten) eljövetele legkorábbi ránk maradt képi ábrázolása 582 körül készült. (Rabbula-kódex, Firenze, Biblioteca Laurenziana).¹² Általában a Szentlélek eljövételét ábrázoló képek Máriát a tizenkét apostol társaságában jelenítik meg. Ez az ábrázolásmód nyugaton a XIII. században terjedt el. Mária központi helyet foglal el és Krisztus egyházát, az Ecclesiat jelképezi [gör. ekkleszia - népgyűlés, gyülekezőhely. Szt. Pál jelöli először ezzel a szóval a keresztény közösséget. Később szakrális épületet, megépített templomot is értettek alatta]. Az áruló Júdás helyett, aki mint tudjuk önkezével vetett véget életének, az apostolok által választott Szt. Mátyás apostolt ábrázolják. [„Mátyás apostolt az áruló karioti Júdás helyébe vette fel választás és sorshúzás útján az apostolok sorába az új jeruzsálemi keresztény közösség Szt. Péter elnöklete alatt.” (ApCsel 1,15). Szt. Mátyás atribútumai: kard, bárd, kövek, kereszt, lándzsa.] Továbbá még jellemző ezekre a képekre, hogy a személyek feje fölé apró lángnyelveket festenek.

Ha elfogadjuk Lázár plébános megállapítását, miszerint Pintér László budapesti restaurátor eredeti szépségébe állította vissza Veress Mátyás egyszer már kontárul átfestett és az évek során befüstölődött festményét - ami egyébként valószínűnek tűnik - akkor talán az egyik legjobb állapotban fennmaradt Veress Mátyás festményről beszélhetünk. Sajnos azzal az oltárképpel, amelyet a székelyudvarhelyi barátok templomában festett ma már nem tudjuk összehasonlítani. Erről az oltárképről, amelynek valamikori létéről P. Boros Fortunát rendház-történeti munkájából értesülünk, nagyon keveset tudunk.¹³ A székelyudvarhelyi ferencrendi kolostor templomának díszítéséhez és kifestéséhez II. József uralkodásának kezdetén fogtak. A munkát végző művészről P. Boros Fortunát a következőket írja: „A festő neve a nagy oltár mögött lévő feliraton maradt fenn: az oltárt a szentéllyel nagyon tisztelendő Sánta Mihály helybeli házfőnök tek. Ferenczi Zsigmond apostoli szindikusz idejében Veress Mátyás festő és neje Perger Krisztina festette és aranyozta be.”

Veress Mátyás székelyszentléleki oltárképe a témakörbe tartozó festmények szokott kompozícióját követi. Az apostolok Mária központi alakja köré csoportosulnak. Csak egy apostolt határozhatunk meg biztosan: Mária balján imára kulcsolt kézzel, fehér hajjal és szakállal Szt. Péter látható, ugyanis egyik atribútumát, a két kulcsot, bal alkarján átvetve hordja. A másik némi fenntartással beazonosítható személy Szt. János, ugyanis Nyugat-Európában egyedül őt ábrázolták sima arccal. [A bizánci ikonográfiában Szent János is szakállas aggastyánként jelenik meg. Nyugaton Szent Jánoson kívül sima arccal ábrázolták Szent Tamást is, de utóbbi a gótika korától mindenütt szakállas személyként szerepel. Szent Fülöpöt a reneszánsz korig sima arccal, azután szakállal, a többi apostolt minden korban szakállal ábrázolták.] Tehát a másik beazonosítható apostol Veress Mátyás székelyszentléleki oltárképén Szt. János, aki Szűz Mária jobbán foglal helyet. Két kezét mellén keresztbe téve áhítattal tekint fel a galamb

képében megjelenő Szentlélekre. A sima arcon kívül semmilyen Szt. Jánosra jellemző attribútumot nem találunk [kehely kígyóval vagy sas].

Érdemes még megemlíteni a felső sorban balról harmadik apostol hosszú fehér szakállas ábrázatát. A fej alkata, tartása, beállítása meglepően hasonlít a szintén Veress Mátyás által festett véckei főoltárképen látható Joachimhoz (Mária apja, Szt. Anna férje).

A kép kompozíciós erővonalai, amelyeket az alakok fejtartása, a tekintetek iránya, a kezek tartása, stb. sugall egy stabil formaszerkezetet eredményeznek. A fő erővonal a kép függőleges tengelye, amelynek irányát a Szentléleket megjelenítő galamb és Mária feje határozza meg. Kissé túlozva egy gúlához hasonlítható a kép szerkezete, amelynek csúcsa a galamb, alapja pedig az apostol fejek által kijelölt sokszög. Az alakok öltözete, a drapériák világos színe és légies fodrozódása bizonyos fokig lebegővé teszi a képet. Mintha a megfestett csoport nem is a földön, hanem a föld felett lebegne. Hogy mégis a földön állnak, azt Mária éppen csak kilátszó lábfeje és a két első sorban álló apostol jobb illetve bal lába jelzi.

A Veress Mátyás által vászonra festett kép vakkeretét feltehetően Pintér László cserélte ki. Erre utal a keret faanyagának állaga. A vakkeret függőleges és az egyik vízszintes merevítőjén fekete olajfestékkel felfestve ez áll: kettős kereszt, alatta „PAX” „REST. 1943.V.5. L. PINTÉR LÁSZLÓ BPESTRŐL”.

Alaposabb szemlélődés nyomán az az érzése támad a nézőnek, hogy a kép felső részét Pintér mintha nem takarította volna meg olyan mértékben mint az alsót. Sőt lehetséges, hogy a felső rész eredeti állapotában maradt. Erre a kép felső részén uralkodó sötét tónus utal. A kép felső részén a színek ragyogása tompább, mint az alakok szintjén. Ennek ellenére a festményen a fényforrás a Szentleket megjelenítő galambot övező feltűnően széles glória. Ebből árad szét a fény a kép különböző elemeire.

Az alakok annyira élénkek, annyira fényesek, mintha a restaurátor teljesen újrafestette volna őket. Ennek okát a helyi fényviszonyokban kereshetjük, ugyanis az oltárkép megvilágítása a sminkelő tükröknél szokásos megvilágításhoz hasonlóan van megoldva. Az oltárkép széléhez közel 30-40 cm-re egymástól fehérfényű villanykörték sorakoznak olyan formán, hogy a felső képrészt kevésbé világítják meg. Ezért van az, hogy apostol fejek a kelleténél jobban érvényesülnek. Ennek következtében a karakteres fejek hatása már-már da Vinci fejtanulmányait juttatja eszünkbe és egy pillanatig arra gondolhatunk, hogy Pintér a kor divatos akadémista stílusában átfestette a kép ezen részét. Közelebbi szemlélés nyomán már más a benyomásunk. A fejek karaktere, alkata, beállítása is a XVIII. századi kolozsvári mester stílusára vallanak. Az átfestés valószínűségét csökkenti a kezek állása, sokszor kissé naivan lapos és megnyújtott formája, amilyenekkel más, Veress Mátyás keze nyomát viselő festményeken is találkozunk.

Feltehetően Pintér nem avatkozott a képbe, nem festett át részeket. Esetleg bizonyos felületeken egy kicsit ráerősíthetett a színekre. (Ezt azonban teljes bizonyossággal csak akkor tudnánk megállapítani ha a festményt kiemelnénk a Leiber Dénes által készített oltárból.) Minden bizonnyal új vakkeretre feszítette ki a vásznat és megtisztította a kép felületét a koromtól és a Lázár Albert által említett kontár átfestés nyomaitól. Arról semmilyen adat nem áll rendelkezésünkre, hogy ki és mikor nyúlt kontárul a festményhez jobbítási szándékkal.

Veress Mátyás székelyszentléleki oltárképe jó karban van. Minden bizonnyal a restaurátor, Pintér László 1943-ban legjobb tudása szerint végezte munkáját. Hála neki, az erdélyi későbarokk festészet egyik kiemelkedő egyéniségének, Veress Mátyásnak ezt a festményét több emberőlön át csodálhatják a szentléleki hívek és az oda látogatók.

JEGYZETEK

1. **B. Nagy Margit:** *Reneszánsz és barokk Erdélyben.* B., 1970. 328.
2. Uo.
3. Uo.
4. **Biró Vencel:** *Veress Mátyás.* In: Művészettörténeti Értesítő. 1960/2. 119.
5. *Elekes Viktorné levele Écsy Jánoshoz.* Nagybánya 1959. július 30.; közli Biró Vencel: i. m. 120.
6. Biró Vencel: i. m. 121.
7. Biró Vencel: i. m. 122.
8. **Dávid László:** *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei.* B., 1981. 339.
9. **Lázár Albert:** *A szentléleki római katolikus egyházközség története.* Kézirat. 1953. 14.
10. Lázár Albert: i. m. 15.
11. Lázár Albert: i. m. 15-18.
12. *A keresztény művészet lexikona.* Bp., 1994.
13. Székely Közélet. 1927. február 20. 8.

VOFKORI GYÖRGY

A székelyudvarhelyi kórházról

A betegek gyógyítására és ápolására szolgáló intézmények elődjai az egykori menházak, aggházak voltak. Kórházzá ezek közül csak azok váltak, amelyek az évszázadok folyamán viszonylag állandó és így maradandó tevékenységet fejtettek ki. A XVIII. század folyamán a pusztító pestisjárványok elleni küzdelem, valamint a gyakran átvonuló katonaság betegjeiről való gondoskodás egyre több várost serkentett, majd kényszerített menházak létesítésére. Ezek a menházak azonban ritkán voltak állandó jellegűek, és működésük általában csak rövid időre és egy bizonyos területre korlátozódott. Tulajdonképpen „szegényházak” voltak, amelyek többnyire magánszemélyek jótekonyságának köszönhatték létüket. Ilyen volt Székelyudvarhely első jótekonny céllal létrehozott intézménye, az *aggház* is. Kezdeményezője Bajnóczi Gábor segédlelkész volt, aki 1703-ban közadakozásból 130 forintot gyűjtött össze erre a célra. „Ezen összegecskéből a hajlék nélküli szegény nők számára megvett egy telket a rajta épült faházacskával együtt...E szegények háza nem messze a szentegyháztól Sz. Miklós hegye aljában az úgy nevezett ‘templom utcza’-ban épült polgári telken, az érintett módon megvétetvén, a szomszédságokban részint a lelkész majorba vezető út, részint Szabó Bálint utódai birtokából egy 25 öl h. és 13 ½ öl szél. telket.” - tudósít a pénz felhasználásáról a korabeli krónikás.

Az aggház a mai Iskola és Rózsa utcák találkozásánál állt. Utódja - a szintén jótekonny céllal emelt épület - ma is létezik. Létezésének folytonosságáról Szigethy Gyula Mihály, a székelyudvarhelyi kollégium tudós professzora tájékoztat bennünket, aki 1829-ben ezt írja: „A szegények s elerőtlenedettek számára van Udvarhelyt egy *kisded ispotály*, melynek fundációja a jóltevők által vettetett meg, de vékony jövedelméből a benne lakó tíz számból álló szegényeknek, kik mind a r. katholika valláson vagynak, minden hónapban fára 5 rh. forint adattatik, s a sátoros innepeken két-két forint, élnek pedig nagyobb részént a városi adakozóknak alamizsnájából.”

Ezek az intézmények tehát nem kimondottan a gyógyítás célját szolgálták - bár az akkori fogalmak szerint jelentésük azonos volt az *ispitál*, *ispotály* és *koroda* szavak jelentéseivel -, hanem az elszegényedett, főleg idős, magatehetetlen embereket istápolták, tartották el. A székelyudvarhelyi szegényház működése közel 250 esztendőn keresztül folyamatos volt. Igaz, kevés személy vehette hasznát, de így is áldásos tevékenységet fejtett ki.

Az ispotály

A XVIII. század elején Székelyudvarhely városának és egyben az egész széknek nagy megpróbáltatást jelentett a szárazság, éhínség és pestis együttes jelentkezése. A korszak általános terheit ezek a váratlan csapások csak súlyosbították. Az amúgy is nehéz megpróbáltatásokat végül az tetézte, hogy aránylag rövid idő alatt két ízben - az 1709-1710 és 1717-1719-es években - dögvész pusztította a vidéket. A korabeli állapotokról hű képet nyújtottak Udvarhelyszék követői Szombatfalvi Zsigmond és Jakabházi Zsigmond, akik az 1719. január 24-i kolozsvári országgyűlésen a „szék legfőbb bajának” a pestist nevezték. Előadták, hogy 300-nál több ember strázsál a ragályos helyek körül, továbbá panaszolták, hogy a „német borbélyok” tartása a ragályos helyeken sokba kerül. Kérték a kormányszék előjáróit, hogy az

adókivetésnél legyenek tekintettel Udvarhelyszék nyomorúságos helyzetére. 1719-ben a járvány szünet nélkül pusztított. A törvényhatóságok erélyes rendeletekkel és óvintézkedésekkel próbáltak gátat vetni a ragályos kór terjedésének. A helyzet súlyosságát a székhez küldött rendeletek is bizonyítják, amelyek „...a ragályos betegek elzárásáról, a halottak összeszámolásáról, eltemetésükről, a félreeső pestises hurubák és hitvány házak elégetéséről, ...a betegek ruháinak elhamvasztásáról” szóltak. Eltiltották továbbá a sokadalmakat, székgyűléseket, pompás és nagy gyülekezetű temetéseket, a nyári napszamosok alkalmazását. Segesvárra csak útlevéllel engedtek bemenni. Az 1719-es újabb, novemberben kelt rendelet a házak kifüstöléséről, a kóros falvak hatósági elszigeteléséről szólt, amelyek mindegyike „a pestis megszűnése után három hónapig még zár alatt legyen”.

A hosszú ideig tartó járványoknak szomorú volt a statisztikája. Három év alatt, 1717-1719 között volt „oly nagy iszonyú döghalál, hogy majdnem fele a lakosságnak elpusztult”, az elhunytak száma megközelítvén az életben maradtakat. Ezekben a különösen nehéz időkben említik először a székelyudvarhelyi ispotályt, mint olyan létesítményt, ahol már gyógyítani is próbáltak, és amelyet a járványok elleni küzdelem hívott életre. Felállítása az 1717-1719 közötti időszakra esik, amikor a Rákóczi vezette szabadságharc leverése után a városba beszállásolt német katonák „generálisa” Szántimor a *pestiben szenvedő betegek számára ispotályt létesített és gondozásukat a regiment borbélyára bízta*. Az esemény jelentőségéről Szeles János udvarhelyi krónikás néhány évtized múltán így számol be: „Végképpen megszűnvén a kurucz-világ, 10 esztendeig kellett kvártélyost tartani a városnak... Ezen 10 esztendő lefolyása alatt volt itten amaz hires jó Szántimor generális, aki a kurucz prédálásból még ki nem épült, és a döghaláltól s evvel együtt járó sütségtől egyszersmind elnyomattatott városnak a büntetése helyett Istentől gondviselésül adatott volt, mert *a mirigyeseeknek Botos-utcza végiben ispotályt készítetett, az oda rekesztetett betegek a regiment borbélyával gondot viseltetett*, a kiknek a házoktól tápláltatásra való módjok nem volt, azokat kenyérrel, étellel, itallal segéttette, minden bizonyos órában a szegényeket a ház eleibe gyűjtette, és kinek kinek egy czipót adatott, mivel pedig a czipót nagy szotyorban hordozták, innen vagyon most is a Szantimor szotyrának fenn a híre.”

A beteggondozásnak és az éhezők istápolásának gyorsan elterjedt a híre. A tehetősebb emberek gabonát küldtek a pestisben szenvedő betegek részére - Ugron János Ábránfalváról például egy hatökrös vasas, lajtorjás szekéren annyi búzát küldött, amennyi csak ráfért -, és a segélyek reményében a falvokról betegek tömege érkezett a városba. Az eseményekről Szeles János így ír: „az falukról a szegénység, kivált ha mirigyeseznek érzette magát, legottan a város felé indult, némelyek az útban megholtak, mások béérkezvén, a piacon a varga-szin alatt vertek szállást magoknak, a hol némelykor 3 és 4 feküdt halva, ezeket a város birája az város költségén temettette el, némely halottnak a nagy sütség mián rágott fü találtatott a szájában.”

Az ispotály további tevékenységéről kevés adatunk van, a források többnyire hallgatnak, ami azt jelzi, hogy számottevő tevékenységet nem fejthetett ki. A XIX. század elején a tímár céh protocollumainak köszönhetően újból hallunk az ispotályról, ami folytonosságát látszik igazolni. Székelyudvarhelyen a tímár céh emberei végezték a sírásói munkát, és a gödörásóknak kifizetett összeg bejegyzése mellett a céh jegyzője feltünteti a halott elhalálozási helyét is. Így értesülünk, hogy 1819. szeptember 27-én „Az Ispotályban meg halálozván Kistsi Kati, fizettem ...1 Rf.”-t, a három évvel későbbi protocollum pedig azt közli, hogy „Az Ispotályban egy katona meghalálozván költöttem a sírásóknak 1 Rf.”-t. 1824-ben már utalást találunk arra vonatkozóan is, hogy az ott lakó elnyomorodott Darotzi Klárának a megsegítésére a céh 2 rénesforintot adományozott. 1824 és 1849 között a protocollumok még huszonkét esetben adnak hírt az ispotályban történő elhalálozásról. Figyelemreméltó, hogy 1849. július 25-én a tímárok jegyzője az ispotályt már *kórháznak* nevezi, bár a Botos utca végi

intézmény tevékenysége minden bizonnyal nem haladta meg akkor még egy beteggondozó aggmenházét. Szájdél János, Székelyudvarhely jelentősebb eseményeinek rögzítője 1852-ben szintén említést tesz az ispotályról és helyét a Botos utca alsó részében jelöli meg.

Chyrgusok, physikusok, borbélyok

A XIX. században a székelyföldi egészségügyi ellátás alacsony színvonalának egyik oka a súlyos orvoshiány volt, ami akkor nem számított elszigetelt, egyedi jelenségnek, hisz hasonló gondokkal nemcsak Erdély, hanem számos európai ország is küszködött. Az erdélyi orvosok nagy része külföldön szerezte tudását és oklevelét. Bécsben és Prágában a katolikusok, Németországban, Svájcban és Németalföldön a protestánsok, Itália városaiban pedig bármely felekezethez tartozók. Az orvosképzés akkori helyzetének köszönhetően, az olyan félreeső vidékekre, mint amilyen Székelyudvarhely is volt, kevés okleveles orvos jutott el. A gyógyítás a borbélyokra hárult, akik az akkori szokás szerint igyekeztek a legfontosabb egészségügyi feladatokat elvégezni. Sajnos az orvos-borbélyok munkájáról keveset tudunk. Műhelyükkel együtt rendszerint elenyészett nevük és tevékenységük is. A mai ember már nem igazán ismeri az egykori borbély teendőit, aligha tudja, hogy mit jelenthetett egykor az érvágás, köpölyözés, piócázás, sebkezelés.

A XIX. század valamelyes változást hozott ezen a területen. Egyre nagyobb számban kerültek ki az egyetemekről a frissen végzett orvosok, és megkezdődött a harc a kenyérkeresetüket féltő *borbélyorvosok* és a diplomával rendelkezők között. A beteggyógyítás átmeneti és ellentmondásos periódusa volt ez. Az 1830-as években az orvosképzés még jobban kiszélesedett, de a viszonyok a XVIII. század végi állapotokhoz képest alapvetően nem változtak. A korabeli orvos ellátásról egyfajta támpontot nyújt Szigethy Gyula Mihálynak, a városról szóló írása: „Bévézsem ezen Város leírását az egészségre ügyelő becses karral, a Székelyek eleintvén nyavalyáikat kenéssel s pálinkával orvosolták, de már megesmerték az Orvosoknak, Patikáriusoknak szükséges voltát, a mint - hogy voltak is itten rövid ideig: Herter, Tartler, Horváth, Gergelyfi, Ottmeier nevű orvosok, de csak Weisz János nevű Orvos maradt 40 esztendőktől fogva szerencsésen Orvosló Ur, a Tollasi nevű Patikárius után Maurer Sámuel, 25 esztendőktől fogva, tanult és jól kidolgozott Patikai orvosságairól jeles férfi. Irtam ezeket még az 1826-ik esztendő végén, Szigethy Gy. Mihály.” A városhoz 40 évig hű Weisz Jánosnak 1827-ben végzetes műhiba következtében kellett távoznia *státiojából*. A történeteket Szigethy a következőképpen rögzíti: „Itt doctor nem létiben sok izben viselt Weisz János physikusi személyt, vette annak fizetését is, jól is viselte magát, de... egy történet szerencsétlenné tette, mert himlőoltáskor valami franczos asszony gyermekéből talált venni matériát, mely a havasalji pápista falubelieket franczuval bétöltötte, ezért fisikusi statióját fizetésével elvesztette, helyébe Nagy Miklós borbély lett, jött e mellé egy Bartók nevű chyrgus is.” Tehát a városban és a környékén létező luesz terjedését a himlő elleni oltások alkalmával maguk a beoltó „chyrgusok” is elősegítették.

1831-ben a város újból járványos betegség súlyos következményeit szenvedte: „ismét júl. hónapban... a cholera... kiütvén, mely északról szivárgott... a vásárokat megszüntette, a törvények folytatása megszűnt, a drágaság újra beállott, pedig mindennek szép termése volt”. A járvány leküzdésére Péterffi doktor érkezett a városba: „ide doktor Péterffi rendeltetett, ki is szerencsés kurákat tett, egész esztendő alatt. Doktor Péterffi 1832 október hónapban udvarhelyszéki rendes phisikusnak beállott s hamar itt hagyván, 1833-ban újra visszajött.” - írja Szigethy Gyula Mihály. A physikus megnevezés orvost jelentett, legtöbbjük a XIX. században a városi, széki illetve a megyei tisztviselői orvosi feladatokat is ellátta. Valószínű, hogy Péterffi

doktor az orvosi teendőket a városban 1836-ig végezte, ugyanis ekkor az enyedi születésű új orvosdoktor Fejérvári Lajos telepedett le Székelyudvarhelyen és dolgozott ott az 1884-ben bekövetkezett haláláig.

1834-ben Szigethy, a város eseményeinek XIX. századi krónikása, újabb bajokról ad hírt: „...novemberben, decemberben a veres-himlő, a városban, ref. kollégiumban s a székekben is erősen uralkodott, holtanak is benne, tanulók is.” Székelyudvarhelyen akkor minden bizonnyal egy Opra nevű orvos is tevékenykedett, akinek azonban csak az elhalálózásáról maradt fenn hír a tímár céh kiadási és bevételi protocollumaiban, ahol 1835. április 23-án ez a bejegyzés található: „Tekintetes Opra Doctor Ur meghaláloztatván, a céh eltemettette, ezért kapott 10 Rf.”-t.

Az egészségügyi ellátás szolgálatában a városban gyógyszerár is működött. Az első gyógyszerész, aki 1801-ig tevékenykedett Székelyudvarhelyen, a Tollasi nevet viselte. Utódja Maurer Sámuel volt, aki 1835-ig szolgálta odaadással a várost. Ekkor „...patikárius Maurer Sámuel lemondott a patikusságról, jun. 16-án elhagyta Udvarhelyt, ... eladta patikáját egy segesvári ifjú szász patikáriusnak 15 ezer forintokon... Az új patikárius már a harmadik patikárius Udvarhelyt, neve Joh. Andreas Kauntz.”

Udvarhely városában az orvosi munkának viszonylag kevés becsülete volt. Az orvost még a múlt század közepe táján sem értékelték teljesítménye valós szintjének megfelelően. Erről tanúskodik az 1856. évi udvarhelyi tanács fizetési besorolása, amely szerint a „Polgármester... 600 ft., első tanácsos... 400 ft., Poltzáj revizor... 350 ft., protocolista, expeditor, translátor ... 250 ft., városi sebész vagy orvos... 60 ft., városi bába... 40 ft.” jövedelemmel rendelkezett.

A székelyudvarhelyi egészségügyi ellátás hőskoráról nem a teljesség igényével szóltunk itt. Mindazonáltal az említett orvosok, physikusok, borbélyok ismeretlenségben maradt társaikkal együtt hozzájárultak, és szerény vagy nagyobb tudásuknak megfelelően előbbre vitték Székelyudvarhely városában az orvosi szakma művelését. Azt, hogy a közjóra való törekedésből a város medikusai sem maradtak ki, mi sem bizonyítja jobban mint az, hogy a XIX. század nyolcvanas éveiben egy orvos, Dr. Ráczkövi Sámuel volt az, aki szorgalmazta egy nyilvános sétatér létesítését. A század második felében Székelyudvarhelyen is megindult a küzdelem a gyógyítás intézményesítéséért. Az első igazi helyi gyógyintézet megszületése, valamint a kolozsvári egyetem orvosi karának 1872-ben történt megszervezése volt az a két tényező, amely a székelyudvarhelyi egészségügyi ellátás terén minőségi változást eredményezett.

A közkórház megteremtése

a) Az első kórház

Az első kórház megszületése Székelyudvarhelyen a XIX. század hatvanas éveire esik. Valószínű, hogy a Botos utcában hosszú ideig működő ispotály épülete roskataggá vált, és a helyzet tarthatatlansága szükségessé tette, hogy a „kórházügy” végre megoldódjék. A város fejlődése, lakosságának számbeli növekedése, és nem utolsósorban az egész „vidék” egy olyan intézmény létrehozását igényelte, amely nemcsak a város, hanem az egész szék, majd a megye egészségügyi gondjait is képes lesz orvosolni.

Székelyudvarhely és Bethlenfalva között még létezett egy harmadik település, Felsősiménfalva. Az első kórházépület Felsősiménfalva és Udvarhely határánál állott, és inkább csak nevében

volt kórház, mert működése nem haladta meg egy ispotály színvonalát. A hely megválasztása Daniel Gábor nevéhez fűződik: „Az én határozott fellépésemre lett a régi helyére az új kórház elhelyezve, melynek az általam vett részhez még egy telek megszerezettén, az egész telek alagsövezve kényelmes és czélszerű telekké vált.” Ez a mondat a leendő közkórház elhelyezéséről folyó vitán hangzott el, és egyben tisztázza az első kórház telekszerzési körülményei mellett, létesítésének hozzávetőleges időpontját is. Ez Daniel Gábor főkirálybíró-ságának kezdeti időszakára, az 1861-1870 közötti évekre esik. A telek megszerzéséről a telekkönyvi birtoklási lap (482-es telekkönyvi szám) tanúskodik. A telek, amely a közbirtokosság tulajdonát képezte, átment a szék, majd a megye tulajdonába. Összterülete 1 hold 1506 négyszögölt tett ki, rajta pedig egy „faház öt lakrész és udvar” volt. A második telek már a városba beolvadt egykori Felsősiménfalva határából származott, „rét Siménlok aldülő”-ből, és 202 négyszögöl területtel bírt. A két telek és a rajta álló épület szolgált az első kórház otthonául, de az épület maga csak szükségmegoldásnak bizonyult, mivelhogy egy egészségügyi létesítmény követelményeinek egyáltalán nem felelt meg.

Az első székelyudvarhelyi kórházról és az ott létező állapotokról hű képet nyújt Gerich Gyula orvosnövendék, aki az „Udvarhelyi Hiradó” 1877. március 10-i számában foglalkozik az egészség védelmét szolgáló intézmény helyzetével, mondván, hogy a kérdés nemcsak az orvosokat, hanem a város közvéleményét is foglalkoztatja. Megállapításait - bevallása szerint - hosszabb megfigyelés előzte meg, a kép pedig, amelyet ezek alapján a kórház akkori állapotáról fest: szomorú. Egyedüli pozitívumának fekvését tartja, ugyanis a „városon kívül fekszik, szóval olyan helytt hol páratlan tiszta levegő s a kedélyre jó benyomással szolgáló szép kilátás van.” A többi lehangoló, elszomorító: „Nem vonom kétségbe Udvarhely város és vidékének anyagi szegénységét, de mindez nem igazolja a rendezett kórháznak a hiányát. Bár szegény ember, aki a mi kórházunkba felvételi magát, *mégis nem szabadna s nem lehetne megengedni, hogy elhagyatott, rosszul ellátott legyen.*” Beszámolójából megtudjuk, hogy a faépület helyiségei alacsonyok, az ablakok kicsik, az üvegek piszkosak és egy részük törött, az ajtók rosszul zárnak, állandó a léghuzat és a tisztaság kifogásolható. Gerich orvosjelölt megállapításai minden bizonnyal megfeleltek a való helyzetnek, ugyanis a székelyföldi kórházak helyzetét vizsgálva a jelzett időpontban Kozma Ferenc, a székelykeresztúri állami tanítóképző intézet tanára is megállapítja, hogy „a székely-udvarhelyi, hasonlóan roskatag, elégtelen és silány berendezéssel, tarthatatlan állapotban” van.

A kiutat az áldatlan helyzetből csak egy új, a követelményeknek megfelelő, modernbb kórház jelenthette. Gerich a közigényt így fogalmazta meg: „Minden városnak kötelessége volna oly kórházat építeni, hová az orvost nem a kötelesség, hová a beteget nem a végszükség vezeti, hanem megy azért, mert mintegy élvezetét leli ott gyógykezeln, hol munkálkodásának jutalmát, hol fájdalomának enyhülését reméli...Nem mondom, hogy oly kórházakat kellene előállítani, mint aminők Angolországban vannak t.i. pazarfényűt, de mindenesetre egy a célnak megfelelőt, kevés költséggel, czélszerű berendezéssel, igen könnyen építhetnénk.”

b) Új kórház építése

Az új kórház építésének ügye a város és a megye érdeklődésének középpontjába került, hisz nem kevesebb, mint 70.000 ember egészségügyi ellátásáról volt szó. A közvélemény nyomása végre tettekre készítette a törvényhatóságokat, akik ugyancsak tudatában voltak annak, hogy a megyei kórház felépítése a tarthatatlan állapotok miatt elodázhatatlan. Az alapkőletételig azonban még három kérdés várt megoldásra: a kórház helyének megválasztása, az anyagi eszközök előteremtése és az intézmény terveinek elkészítése.

Az első haladást jelentő esemény a hely megválasztása volt. A kérdésben 1878. november 4-én a megyeházán tartott gyűlésen született döntés. Két változat került napirendre: Szabady Ferenc vármegyei főorvos elképzelése szerint a Kuvar aljában állt volna megfelelő helyen a leendő intézmény, míg Daniel Gábor a régi helyére javasolta. A vita alakulásáról keveset tudunk, csupán a döntést vehetjük tudomásul, amit akkor Daniel Gábor mondott ki: „...meg kell jegyeznem, hogy Szabady főorvos a ‘Kuvar’ alyába ohajtotta a kórházat elhelyezni, mire már az alispán is hajlandó volt. Az én határozott fellépésem[re] lett a régi helyére az új kórház elhelyezve.”

A hely kérdése tehát már 1878-ban eldőlt, mégis közel tíz évnek kellett eltelnie az épületek felemeléséig. Ez a csigalassúságú előkészület elsősorban az anyagi eszközök hiányával magyarázható. A megye és a város szerény anyagi helyzetét tekintve egy-egy közintézmény létesítése saját erőből elérhetetlen feladatnak látszott, így ez a kórház esetében is kívülről jövő segítséggel történt. 1878-ban „nagy örömet szerzett azon 25.000 Ft.-nak megkapása, amely a jótékony célú sorsjátékból... a megyei kórháznak jutott.” Az alaptőke tehát már megvolt, de sajnos két év elteltével is alig gyarapodott, hisz az 1880. februári alispáni jelentés szerint „...a kórházalap 30.000 ft.-on feljül áll...”. Ami még újabb három évet váratott magára, az a terv elkészítése volt. 1883. május 7-én született meg az a határozat, amely szerint: „Az új kórház építési ügye egy lépéssel haladott elé, mert az alispán megbízott a tervet elkészíteni”.

A székelyudvarhelyi kórház megtervezésénél figyelembe kellett venni az 1876. évi rendeletet, amely rögzítette, hogy milyen követelményeknek kell megfelelnie egy új, korszerű egészségügyi intézménynek. A pontos tájékoztatás és a korabeli egészségügyi állapotok és igények érzékeltetése kedvéért idézzük a törvényhatósági rendeletnek a kórházakra és gyógyintézetekre vonatkozó részeit: „minden kórháznak vagy gyógyintézetnek, tehát a már tényleg fennállóknak is, e következőkkel kell ellátva lenniök:

- a./ kellő számú orvosi és ápolói személyzettel
- b./ halotti szobául használható helységgel és...bonczhelységgel
- c./ jégveremmel
- d./ a műtétekhez megkivántató műszerekkel és eszközökkel
- e./ az életmentéshez mulhatatlanul szükséges szerekkel
- f./ boncz-eszközökkel
- g./ fürdő-helységgel, és
- h./ tűzoltó szerekkel

Minden kórház... saját helyi viszonyaihoz képest szerkesztett alapszabályzattal és házi renddel látandó el. A kórház élén az igazgató áll, felelőség mellett vezeti az intézmény ügyeit.”

1885. augusztus 28-án végre pályázatot hirdetnek a kórház tervének elkészítésére. Nyolc pályázó közül Háberstumpf Károly és Galter János építészek kapták meg a megrendelést, akik 1887. szeptember 30-án egy átvételi bizottságnak bemutatták a két épületből álló létesítményt. Az épületek munkálatai 37.606 Ft. 36 kr.-ba kerültek, míg a berendezésekre 12.367 Ft. 11 krt. fordítottak. Az elérhetetlennek látszó vágy valósággá vált, de ami azután történt, az sokak számára döbbenetesnek minősült. A főépület nem tett semmilyenféle szolgálatot az egészségügynek, ugyanis bérbeadták. Mielőtt azonban az ellentmondásos helyzet okait vizsgálánánk, vessünk egy pillantást magukra az épületekre, arra, hogy mit terveztek és mit valósítottak meg Székelyudvarhely építészei 1887-ben.

A telekkönyvi bejegyzések szerint - melyek hű képet nyújtanak az akkori helyzetről - a vármegyei közkórház a következőkből állt:

„1./ Főépület, emeletes, áll 7 pinczehelység, 2 kazánház, a földszinten van négy iroda helység, 10 lakoszoba, 3 fürdőszoba, 2 closett és 3 folyosóból.

2./ Melléképület, emeletes áll a földszinten 7 kórszoba, 1 closett, 2 folyosó. Az emeleten 5 kórszoba, 1 fürdőszoba, 1 closettől.

3./ Halottas kamara, áll, 1 bonczterem és 1 ravatalozó szobából.

4./ Mosóház. áll, 1 mosókonyha, leszáritószoba és 1 fűtőházból.

5./ Udvarter, az utcára eső rész vasrácsos, többi része deszka kerítéssel ellátva.

6./ Virágház, áll 1 fűtőszoba, 1 virág szobából.

7./ Egy fatartó deszkából áll, 1 szalmatartó padlásból és 1 tűzifa raktárból.”

A felsorolásból kitűnik, hogy kizárólag a hátsó épület szolgált kórházként. A kérdés csak az: miután annyit kérte, sürgette a város és a megye lakossága az új egészségügyi intézményt, miért mondott le látszólag könnyedén az egyik épületéről? Az ellentmondásos helyzet több tényezővel magyarázható. A múlt század utolsó évtizedében az udvarhelyi kórházban még nem volt ismeretes a műtét, a felszerelés szegényes és gyatra volt, azért, mert a város és a megye lakossága újabb anyagi áldozatokra már nem volt képes, a berendezésekre előirányzott 12.000 forintból pedig kevésre telt. Mindezt tetézte az, hogy létezett egy bizonyos előítélet, bizalmatlanság a kórház működésével kapcsolatban, ami a betegforgalomban is tükröződött. Az alacsony beteglétszámnak köszönhetően tehát a kórház az új épületfelületeket nem tudta teljes egészében kihasználni, és, hogy jövedelemhez jusson, bérbe adta.

A visszás helyzet létrehozásában szerepet játszott a segesvári kórház versenyképessége, magasabb színvonalú tevékenysége is, amelyről a századfordulón az „Udvarhelyi Híradó” így ír: „A megyei kórház, dacára a közönség ...áldozatának...távolról sem vehette föl a versenyt példának okáért a szomszédban fekvő segesvári közkórházzal sem, mely ezt megelőzőleg már egy évtizeddel gyakorolta nemes misszióját a szenvedő emberiség táborában, sőt valljuk őszintén - még manapság is [1902] hatalmas versenyt támaszt a mi kórházunknak, amennyiben e vármegye egyik járását (Keresztúr) csaknem magának foglalja le.”

Az áldatlan állapoton változtatni kellett, és a változás folyamata, ami fokozatosan és tervszerűen ment végbe, 1899-ben kezdődött el.

c) A korszerűsödés úján

A székelyudvarhelyi közkórház történetében 1899-ben dr. Imreh Domokos igazgatói kinevezésével egy új szakasz kezdődött. Az intézmény vezetését Lengyel József főorvostól vette át, aki ezután a vármegyei főorvosi feladatkört látta el. Az új igazgató nagy hozzáértéssel kezdett szervező munkájához, ismerte a megye és város anyagi lehetőségeit és ahhoz méretezte terveit. Tudta, hogy a korszerű gyógyítás hosszú éveken át csak igényként létezett Székelyudvarhelyen, de megvalósítása érdekében csak egyetlen tettet mondhat magának a város: a kórház felépítését. Imreh Domokos Székelyudvarhelyen érettségizett, majd oda is tért vissza magas fokú szakmai ismerettel orvosi gyakorlatot folytatni, magával hozva a kolozsvári klinikákon szerzett szakmai tapasztalatát. Az udvarhelyi körülmények alapos ismeretével felvértezve kezdett hozzá szervező, átalakító munkájához.

Imreh doktor úgy vélte, hogy Udvarhelynek az egészségügyi ellátás tekintetében elsősorban gyökeres szemléletváltásra van szüksége, ezt követően pedig a tervezetések helyett cselekvésre. Tisztában volt azzal is, hogy a város és a megye lakosainak bizalmát csak kézzel-fogható eredményekkel lehet megnyerni. Vallotta, hogy a modern kórház léte nem csak anyagiakon múlik, hanem az ott tevékenykedő orvosok, nővérek szakmai felkészültségén is. Figyelmét arra irányította, hogy megfelelő feltételeket biztosítson a szakszerű betegkezeléshez, gyógyításhoz.

A főépületet a bérlők eltávolítása után kórházzá alakította át, így az visszakapta eredeti rendeltetését. Az utca felőli részén korszerű, felülvilágított műtőt rendezett be. Sebész szakorvosként - kloroform narkózzal - elsőnek végzett műtéteket Székelyudvarhelyen. A főépületben három női és három férfi kórtermet rendezett be. Felszerelésükről az „Udvarhelyi Hiradó” így tájékoztat: „Csinos vaságyak és szekrények lepik meg a belépőt, melynek darabja 37 frt-ba, míg az ágyberuházások darabonként 50 frt-ba kerültek. Fürdőszoba, zártfolyosó, s mindenek fölött a tisztaság az amelyek nem tévesztik el hatásukat.”

Az első eredmények kézzel foghatóak voltak, és azoknak köszönhetően felébredt a kórházi dolgozók iránti bizalom is. 1899-ben még csak 613 beteg kezeltette magát a székelyudvarhelyi kórházban, 1903-ban viszont már 1203 volt a beutalt betegek száma és 272 a sebészeti beavatkozásoké.

A székelyudvarhelyi közkórház akkori életéről és addig elért eredményeiről ugyancsak az „Udvarhelyi Hiradó”-ban - melynek jóvoltából a legapróbb részletekről is tájékozódhatunk - a következőket olvashatjuk: „A kórházba ... 120 beteg fér be anélkül, hogy ezáltal túlsúlyosága állna elő és e létszám mindenike a legnagyobb gondozásban részesül. A kórházban most (1902) egy ápoló és hat ápolónő van alkalmazva, akik teendőikben a legnagyobb jártasságot tanúsítják. A betegek a kiváló gondozás mellett fölötté jó és izletes ételmezésben is részesülnek. Reggelire levest, ebédre fél liter levest, 140 grm. főtt húst, 2 deczil. mártást, 3 és fél deczil. főzeléket, 70 grm. sültet, 400 grm. kenyeret, vacsorára 4 deczil. tejet kapnak...a napi 71 kr. ápolási díjra.”

Imreh Domokos szakavatott vezetése mellett a kórház néhány esztendő alatt széleskörű elismerést, tekintélyt vívott ki magának a város és a megye lakosságának körében. Ezt híven tükrözte a helyi sajtó, amely minden évben részletes tájékoztatást adott a kórházban folyó tevékenységről, a betegforgalomról, a műtétekről, a fejlődésről és a legújabb sikerekről. Például az 1902-ben megjelent tájékoztató így összegezi a kezdeti sikereket: „Nagy és derék munkát végzett már eddig is Imreh ig.-orvos, midőn megtörte a közönségnek a megyei kórház irányában tanúsított indolenciáját és ok nélkül való kicsinylését. Ebben a munkában igazi segítő keze volt dr. Egyed Balázs, akivel éjt napot egybevetve munkálkodtak azon a kényelmen és jól eső háziasságnak, a hygienikus elvek szigorú betartása mellett való megteremtésében, a mely e humánus intézetet már most jellemzi.”

Az új iránti fogékonyság jegyében zajló folyamatos korszerűsítés jellemző Imreh Domokos egész vezetői tevékenységére. 1905-ben sterilizálási készülékkel látta el az új intézetet, mi több, fénycépezőgépet is vásároltak a nevezetesebb műtétek és egyéb tipikus esetek lefénycépezésére, abban az időszakban, amikor a fotografálás még csak egy-két „szakmabeli” kiváltsága volt.

Az átalakulás, a fejlődés két lényeges mozzanatára, a vízvezeték megépítésére és a kórházkörnyezet szakszerű kiépítésére külön is ki kell térnünk. A kórház életében a tiszta víz létszükséglet, a vezetékek megépítése pedig példa nélküli eset volt a város történetében. Székelyudvarhely első vízvezetéke a közkórház számára készült. A vízvezeték megépítése

annál is nagyobb jelentőséggel bírt, mivel nemcsak az intézet szükségleteit fedezte, hanem a kórház előtt felállított közkút vizét a város lakossága hosszú évtizedeken keresztül használta.

A vizet a közkórháztól délkeletre mintegy 700 méter távolságról az úgynevezett „Szászok tábora” nevű dűlőben található forráscsoportból fogták fel, és szabadeséssel juttatták el rendeltetési helyére. A vízvezeték megtervezése, a forrásfoglaló aknák és a 10 m űrtartalmú szolgálati medence megépítése, valamint a 60 mm átmérőjű vezeték lerakása 1905 őszén komoly teljesítménynek számított. A vízvezetés megépítésével párhuzamosan a kórház szennyvizének csatornázását is elvégezték. A csatornát a vasúti sínekig vezették, majd annak baloldalán haladva a vasúti híd mellett létesített derítőállomáson ülepítették. Tisztítás és szűrés után a használt víz a Küküllőbe került. A kórház épületeiben így megoldódott a hidegvíz használata. A melegvizet a pincébe helyezett kazánház biztosította, ugyanakkor a szabadban nyolc locsolócsapot helyeztek el a park gondozására.

A kórházkörnyezet kialakítása a korszerűsítési munkálatokkal egyidőben valósult meg, és szervesen illeszkedett a kórház életébe. A főépület előtt vadon tenyésző facsoportokat és bokrokat eltávolították, helyükbe a szemnek is tetsző, ízléses parkot létesítettek. Közvetlenül a kerítés mellé fenyőcsemetéket ültettek, hogy felfogják az út porát és megőrizze a levegő tisztaságát. A kórházat övező park és a virágos csoportok gondozására már 1903-ban egy kertészt alkalmaztak, aki a kapus feladatkörét is ellátta.

A kórház környezetének alakításában a város is részt vállalt, amikor „a régi marhavásártérnek a közkórházzal szemben fekvő részét, mely mintegy 1080 négyszög-öl területű a városi tanács f. évi szept. 25-én nyilvános árverésen bocsátotta áruba 5 telekre felosztva ... a telkekre csinos lakóházak fognak épülni és így a kórház levegőjét nem fogja többé fertőzni a most még vásártérül használt területen összegyülemelő trágya és szemet.” - adja hírül az „Udvarhelyi Híradó” 1904. október 2-i száma. E fertőző góc megszüntetése a kórház számára égető követelmény volt, ugyanakkor elősegítette a városkép kedvező alakulását is.

Így tíz év elteltével - 1911-ben - a kezdetben felesleges épületfelületekkel rendelkező közkórház már betegelhelyezési nehézségekkel küzdött, az osztályok zsúfoltak voltak. A helyhiány miatt a röntgenkészülék beszerelése is gondot okozott, kórtermet áldoztak fel az amúgy is szűkös felületből, hogy a modern gyógyászat és diagnosztika e nélkülözhetetlen eszköze működésbe léphessen. Az előrelátás, az ésszerű gazdálkodás bizonyítéka, hogy - bővítés céljára - 1911-ben a kórház már saját pénzügyi alapjaiból képes két olyan telek megvásárlására, amelyekkel kijáratot szerzett a Tábor utcára is. 1913-ban megfogalmazódott az újabb igény: ha a kórház forgalmát, tevékenységét az elért szakmai eredmények és az elvárások szintjén akarja folytatni, feltétlenül építkeznie kell. Az újabb építkezéseket azonban az 1914-ben bekövetkező világháború törölte a közvetlen napirendről.

Az egészségügyi ellátás a két világháború között

Az első világhégés alatt a székelyudvarhelyi közkórház tevékenysége folyamatos volt. A háború sebesültjeinek kezelésére egy iskola épületet vettek igénybe. A háború után a dr. Imreh Domokos vezetése alatt működő kórház és a vidéken létesült egészségügyi körök képezték az egészségügyi ellátás alapegységeit a megyében, amelyek az Egészségügyi Minisztérium keretében látták el feladataikat.

A közkórház személyzete már az 1920-as éveken szakszerűen eleget tudott tenni feladatainak, kiemelkedő esemény, számottevő fejlődés azonban az intézmény életében nem történt.

Változást csupán az újonnan kinevezett, egymást követő orvosok jelentettek. A háború után dr. Nemes Márton került a kórházhoz és dolgozott ott 1924-ig, őt dr. Orbán Domokos követte 1925-ig. Ezután az orvosi munkakör két éven át betöltetlen maradt, és a sokasodó feladatokat 1927-ig dr. Imreh Domokos egyedül látta el. 1927 szeptemberében Böhm Ellát nevezték ki orvosnak, majd 1929-től dr. Grigoreff, volt Fogaras megyei orvos dolgozott a segédorvosként a kórháznál.

1930-ban a nyugdíjba vonuló dr. Imreh Domokos után a kórház élére új főorvos került dr. Ungureanu Valeriu személyében, aki igyekezett a kórház addigi színvonalát megtartani és a lehetőségeknek megfelelően tovább fejleszteni. 1931-ben a kórházba új korszerű röntgengépet szereltetett, valamint diatermiát és kvarclámpát is használt már a betegkezeléseken. Az intézményben fogorvosi rendelőt nyitott, amelyben a szakorvosi munkát dr. Alexandra Ungureanu végezte. 1935-ben a kórházak központi minősítése, besorolása alkalmával a székelyudvarhelyi két főosztállyal - sebészet és belgyógyászat - működő szakkórháznak nyilvánították.

Az egészségügyi alapismeretek elsajátítása és az elsősegélynyújtási teendők elvégzése céljából, dr. Ungureanu igazgató vöröskeresztes ápolónői tanfolyamot szervezett a közkórházban, amelyre 1935-ben már másodízben került sor, amikor is a kiképzésre harmincan jelentkeztek. A két világháború között azonban a kórház fejlődésének legjelentősebb eseménye a fertőző osztály létrehozása és otthonának megépítése volt. Az 1913-ban tervezett bővülési, fejlesztési szándék vált ténnyé ezzel. Az új létesítmény az 1911-ben vásárolt telekre épült, a Tábor utcára nyíló homlokzattal. Az építkezéshez az anyagi alapokat az Egészségügyi Minisztérium biztosította, és a kivitelezés tőpusterv alapján készült el. A járványosztály átadását 1936 őszére tervezték, időpontja azonban eltolódott. Az új létesítményben az érdemi munka csak 1938-ban kezdődött meg 25-30 ágygal.

A közkórházat 1938-ig dr. Ungureanu főorvos vezette. Az őt követő új igazgatók, dr. Safta Emil, majd dr. Dorogi Lajos idején az intézmény szakszemélyzete kibővült. Ekkor kezdte meg tevékenységét itt dr. Vajda Ferenc, dr. Lőrincz Zoltán, dr. Szilasy András, dr. Székely Gyula, dr. Bakk Elek, valamint dr. Kopenecz Lajos és mások. Ebben az időszakban a város és a megye egészségügyi ellátásának bázisa továbbra is a közkórház maradt.

A két világháború között az egészségügyi ellátás másik területét a Betegsegélyző (Casa Asigurărilor Sociale) által működtetett orvosi rendelők képezték. Itt csak azok a betegek részesültek ellátásban, akik tagjai voltak a Betegsegélyzőnek és fizették a tagsági díjakat. Ha a beteg egészségi helyzete kórházi kezelést igényelt, abban az esetben a Betegsegélyző fedezte a kórházi ápolás költségeit. Az itt dolgozó orvosok tevékenységének csak egy részét kötötte le a betegsegélyzői munkakör, legtöbbben magánrendelést is folytattak. A két világháború között Székelyudvarhelyen a Betegsegélyző keretében hosszabb-rövidebb ideig rendelt: dr. Orbán Domokos, dr. Hartwig István, dr. Dienesch Hugo, dr. Hody Károly, vidéken pedig dr. Vogel József.

A betegellátás harmadik területét a magánrendelők képezték. A magánrendelést igénybe vevők az elvégzett vizsgálatokért és kezeléseikért meghatározott díjakat fizettek. Az orvosi honorárium megállapítása egységesen történt, az Országos Orvosszövetség szabályainak megfelelően. 1924-ben például a vizsgálati díjak az Országos Orvosszövetség Udvarhely megyei Fiókjának határozata értelmében a következők voltak: „az orvos lakásán 60 leu, a beteg lakásán 100 leu, az éjszakai vizsgálat duplája a nappalinak. Falura km-ként 30 leu. A szegények ingyenes ellátásban részesülnek.”

A Bányai János szerkesztésében 1933-ban kiadott székelyudvarhelyi útikalauz külön részben foglalkozik a város egészségügyével, és bemutatja a látogatóba érkezőknek, hol kaphatnak segítséget betegség esetén. A következő orvosokat sorolja fel: „Orvosok: dr. Böhm Jenő városi főorvos, dr. Böhm Jenőné, dr. Crişan Andrei, dr. Dienesch Hugo, dr. Hartwig István, dr. Mezey Ödön, dr. Orbán Domokos, dr. Pop Aurel. Fogorvosok: dr. Vánky Kálmán, dr. Weisz Richárd. Vármegyei Közkórház ... igazgató dr. Valeriu Ungureanu, belgyógyász dr. Virgil Botezanu, fogorvosok dr. Saşa Ungureanu, - dr. Imreh Domokos szanatorium, - Gyógyszertárak: Koncz gyógyszertár, Zigler gyógyszertár.” A felsoroltakon kívül a két világháború között Székelyudvarhelyen rövidebb ideig még orvosi gyakorlatot folytattak: dr. Vánky Kálmánné, dr. Bakk Elek és dr. Dénes Béla. Imreh Domokos nyugdíjba vonulása után szanatóriumot létesített, ahol még 16 évig munkálkodott. A megye közegészségügyi életének irányítója ebben az időszakban a vármegyei főorvos volt. Ebben a tisztségben a következő orvosok váltották egymást: dr. Comşa, dr. Sîrbu, dr. Böhm Jenő, dr. Constantinescu Gheroghe és dr. Pop Aurel.

Székelyudvarhely orvosainak tevékenysége azonban nemcsak a gyógyításra korlátozódott, hanem nevelő, ismeretterjesztő előadásokat is tartottak, népszerűsítve a betegségek megelőzésének különböző módjait. 1923. március 18-án például a „Székely Közélet”-ben a következő tudósítás jelent meg: „Nagy fontosságú közérdekű cél szolgálatára vállalkoztak városunk jeles orvosai, amikor a helybéli Jótékony Nőegyesület felkérésére elvállalták egy vetített képes ismertető előadás tartását a gyakrabban előforduló ragályos betegségekről s az ellenük való védekezés módjáról.” A helyi sajtó közléséből megtudjuk, hogy milyen új ismeretekkel gazdagodtak ezen az előadáson az érdeklődők. Az öt felkért előadó a következő kérdéseket tárgyalta:

a./ *A gyermekhalandóság leküzdése és a fertőző betegségekről általában* - előadó dr. Vánky Kálmánné.

b./ *Diphtheria (álhártyás toroklob) és croup (álhártyás gégelob)* - előadó dr. Hartwig István.

c./ *Scarlatina (vörheny) és morbilli (kanyaró)* - előadó dr. Böhm Jenőné.

d./ *Tetánus (farkasgörcs) és lyssa (veszettség)* - előadó dr. Dienesch Hugó.

e./ *Typhus (hasi hagymáz)* - előadó dr. Orbán Domokos. Mint érdekességet jegyezzük meg, hogy a hallgatóság 7 leu beléptidíjat fizetett, amit bizonyára a Nőegylet, mint rendező, jótékony célra használt fel.

Nem véletlen az, hogy az első előadás a gyermekhalandósággal és annak leküzdésével foglalkozott, ugyanis az 1920-as években ez a probléma különösen akut kérdése volt a városnak és megyének egyaránt. Udvarhely megye 1925. évi kimutatása szerint, a megyében 3247 születésre 2141 halálozás esett, és ebből ezer öt éven aluli gyermek volt. (Ebből a közlésből hiányzik a város statisztikája.) A város orvosait tehát joggal foglalkoztatta a probléma, és igyekeztek a lakosság figyelmét is a kérdésre irányítani. „Mi az oka a gyermekhalandóságnak?” címmel közölték is felmérésük eredményét. Megállapították, hogy „a szegénység és tudatlanság, ez a két faktor, aminek függvénye a dolog.” Továbbá hangoztatták az addig is ismert tényt, hogy „közegészségügy elsősorban pénz, másodsorban oktatás és nevelés és csak harmadsorban orvosi kérdés”, tehát a szociális juttatások és a nevelés terén kell legsürgősebben valami újat, valamilyen változást hozni, és talán akkor sikerül az áldatlan helyzetből kijutni.

Az egészségügyi nevelést szolgálta az a kis könyvecske is, amelyet dr. Bakk Elek 1936-ban jelentett meg a *Hasznos Könyvtár* sorozatban „Rajtad is múlik, hogy beteg ne légy” címmel. A szerző az előszóban így fogalmazta meg törekvését: „Legnagyobb életkincsünk, egész-

ségünknek őrzése az orvostudomány feladata. De a betegségek elleni küzdelem egyik fontos része a betegségek megelőzésére irányul, s ebben a munkában a közönségnek is segítenie kell az orvost, ha eredményt akarunk elérni. A közönséget pedig nevelni kell erre, mert csak az az ember tud egészséges elvek szerint élni, aki az egészséges és beteg szervezet titkaiba valamelyes betekintést nyer.” A kiadvány valóban közigényt elégített ki és nagy népszerűségnek örvendett az udvarhelyiek körében.

Az 1930-as évek kiemelkedő eseménye volt az a felmérés, amelyet az Egészségügyi Minisztérium kezdeményezett és amely *egészségügyi offenzíva* (campania sanitară) néven vált ismertté. Kérdőívek alapján számba vették a családok közegészségügyi viszonyait (lakások helyzete, ivóvíz ellátás, vécék helyzete, szeméttárolás és eltávolítás és így tovább), feljegyezték a már ismert krónikus betegségeket és a vizsgálatok alkalmával felfedezett új megbetegedéseket. A felmérés lebonyolításához a helyi orvosok és nővérek segítséget kaptak a nagyobb központokból, mi több, a katonai szolgálatot teljesítő orvosoktól is. Az 1938-ban lebonyolított nagyszabású egészségügyi offenzíva két hónapig tartott, és keresztmetszetet készített az akkori szociális körülményekről, egészségügyi helyzetről, amelynek alapján körvonalazni lehetett azokat a feladatokat, amelyek a fejlődés érdekében még megoldásra vártak.

A város és a megye egészségügyi ellátásának fejlődését látszott igazolni a kórházban dolgozó szakkáderek számbeli növekedése, valamint számos olyan rendelet végrehajtása, amely tágabb és jobb szervezési-működési keretet biztosított az egészségügyi ellátásnak. A nagy, átütő erejű változások azonban csak a második világháború után következtek be.

Az egészségügyi ellátás a második világháború után

A székelyudvarhelyi kórház történetében talán egyik legnehezebb és legválságosabb időszak a második világháborút követő periódus volt. A háború utolsó hónapjaiban az átvonuló front után - 1944. szeptember 9-én -, a teljesen magára hagyott megyei közkórház szomorú sorsra jutott. Felszerelésének jelentős részét a visszavonuló csapatok elvitték, és ami maradt, azt a könnyű zsákmány reményében a fosztogatók széthordták. Mindent elvittek, ami csak mozgatható volt, az ágyneműket, az ágyak egy részét, a mosdókagylókat, fürdőkádakat, mi több, még az ablakokra és ajtókra is sor került. Az épületekben nem maradt más, mint a cserépkályhák, néhány ágy és a vízvezeték.

Az orvosok közül elsőnek dr. Tassaly János, dr. Katona Gábor és dr. Hody Károly tértek vissza a városba. Ők kezdték újjászervezni az egészségügyi életet. Már 1944. szeptember 28-án Tassaly János irányításával sikerült ideiglenesen berendezni egy húsz ágyas fektetőt az Imreh szanatórium épületében. Ez a „kiskórház” igyekezett ellátni a sürgősségi eseteket. Súlyos sérültek kerültek naponta oda, azok, akiket az elhagyott lövedékek, gránátok sebesítettek meg. Közben igyekeztek a közkórház épületeit is használható állapotba hozni. A gyors javítások eredményeként, 1945. január 13-án már átköltözködhettek oda a „kiskórház”-ból. Bár az épületeknek csak bizonyos részeit vehették birtokukba, mégis nagyobb felület állt a rendelkezésükre, mint a szanatórium épületében. A kórházi tevékenység irányítását dr. Tassaly János vette át, aki jó szervezői adottságokkal is rendelkezett, és szakértelemmel irányította az újrainduló egészségügyi tevékenységet. Vezetése alatt már 1945 januárjában beindult a belgyógyászati osztály, amelyből egy részt a fertőző foglalt el. Az osztályon az alorvosi feladatokat Gyulai Lili orvostanhallgató látta el mindössze három nővér segítségével, akik a nappali és éjszakai szolgálatot is végezték.

A fokozatosan helyreálló körülmények között 1945. április 1-én a közkórház az Egészségügyi Minisztérium hatáskörébe került, és így az ország egészségügyi hálózatának egyik láncszemeként működött tovább. A kórház életében a legsürgetőbb kérdés a sebészeti osztály megszervezése és beindítása volt. Így került 1945. április 1-én az udvarhelyiek felkérésének eleget téve dr. Csizér Zoltán a kórházhoz, aki addig a Kolozsvári Sebészeti Klinikán dolgozott. Megérkezésekor a sebészeti osztály beindításához még a legszükségesebb műszerek sem álltak rendelkezésére. Az új orvos felkereste Szilágyi Ignác megyefőnököt, őszintén feltárta előtte a való helyzetet, és teherkocsival indultak Kolozsvárra segítségért. Sorra kilincseltek a klinikákat, kevés eredménnyel. A háború után mindenütt csak a legszükségesebb műszerek léteztek, mégis sikerült a Nőgyógyászati Klinkáról: sima tükröt, curetteket, fogót, Gruber fültölcsért, fülcsipeszt, Guyon fecskendőt, hangvillát, a Sebészeti Klinikáról: Kramer sint, Braun szánkát, Schertz-nadelt, ezenkívül novokaint, étert, bizonyos mennyiségű vattát és kötszert szerezni. A csekély szerzeményhez még hozzáadódott Csizér doktor saját műszerkészlete, ami több mint ötven lényeges műszert tartalmazott, és a körülmények szerencsés összejátszásának köszönhetően megőrződött az orvos lakásán. Mindez elégséges alapot biztosított az újrainduláshoz. A „gyűjteményt” teherautóra rakták, és 1945. április 5-ig Székelyudvarhelyre szállították. Magukkal hozták Sóos Ella gyógyszerészt és Bábálau Sándor negyedéves orvostanhallgatót is. A szűkös műszerkészletet később a Ferenczi Gyula karbantartó gépész által készített műszerekkel egészítették ki.

A műszerszerzési akcióval párhuzamosan valósult meg a szükséges berendezések előteremtése is. A kórház vezetősége felhívással fordult a város és a megye lakosságához és kérte: adakozzanak, mindenki tehetsége és lehetősége szerint. A felhívásra megindult a nagyméretű gyűjtőakció. Edényeket, matracokat, szalmazsákokat, párnákat, takarókat, lepedőket hoztak. A hitelesség kedvéért mindenki ráírta a nevét az adományozott holmira. A gyűjtőmunkát személyesen Dobos Ferenc polgármester irányította, aki hivatali teendőinek elvégzése után a segítségül hívott szobafestőkkel hozzáfogott a kórtermek meszeléséhez is.

A kórház szerves részét képezte a Csizér Anna által berendezett kis laboratórium, ami - bár kezdetben, ott csak a legegyszerűbb vizsgálatokat végezték el - a később kibontakozó laboratóriumi tevékenység kezdetét jelentette. A sebészeti osztályon beállítottak egy fafűtéses autoklávot a műszerek sterilizálására. A hasogatott nyersfa sistergése mellett sok álmatlan órát töltöttek a sebészorvosok, várva, hogy a víz forrjon és ők hozzáfoghassanak a bemosakodás műveletéhez. A kórház egyetlen rossz röntgengépét többet javígtatták, mint használták. Az intézmény kis létszámú munkaközössége 1945 augusztusában még egy fiatal orvossal dr. Bódi Andorral gyarapodott. A kórház dolgozói nagy leleménnyel, számos ötlettel bonyolult kérdéseket is megoldottak. Sokszor maguk az orvosok indultak beszerző útra, és fáradásuk a legtöbbször eredménnyel járt. Vérnyomásmérőt vásároltak Kolozsváron, a törések rögzítéséhez gipszet hoztak Egeresről, a műtői altatáshoz étert Dicsőszentmártonból. A nehezen beszerezhető és nélkülözhetetlen műszerek, anyagok biztosítása érdekében még a fővárosba is elmentek, ahol az Egészségügyi Minisztérium kiutalásával jutottak hozzá az igényelt felszerelésekhez.

A világegést követő nehéz állapotok, az általános bizonytalanság közepette, az első bukaresti utazás a rozoga gépjárművel, rossz utakon, állandó igazoltatásoknak kitéve már önmagában is teljesítmény volt. A beszerző útra dr. Csizér Zoltán főorvos maga vállalkozott, aki csíkszeredai és sepsiszentgyörgyi kollegáival együtt egy teherautót bérelt erre a célra. Körülményes és fáradtságos út után megérkeztek a fővárosba. A siker reményében még a teherkocsi tetején való alvást is vállalták, de amikor reggel felébredtek megdöbbenéssel vették észre, hogy az autó négy csutakon pihen, a gumikerekeket ellopták. Az első eredménytelen kísérlet azonban nem szegte kedvüket, és a következő próbálkozásuk már sikerrel járt, bonyodalmakkal

tarkított emlékezetes útjukról értékes felszereléssel tértek vissza, miközben a betegek mit sem tudtak arról, hogy milyen nehézségek leküzdésével, milyen áldozatok árán jutottak orvosaik a gyógyításukhoz szükségesekhez.

A kórházban a hiányok és nehézségek ellenére a betegellátás folyamatos volt. Azért, hogy az egészségügyi ellátás háború utáni nehézségeit kézzelfoghatóbban érzékeltezhessük, álljon itt példaként a következő eset. Kivérzett nőbeteget hoztak a kórházba. Véradásra tárolt vérrel nem rendelkezett az intézmény, de a beteg életét meg kellett menteni. A vért az altatást végző dr. Bódi Andor adta. Míg jobbájával az altatás műveletét végezte, balját vérvételre nyújtotta. A transzfúziót dr. Csizér Zoltán irányításával végezték.

A második világháború utáni időszakban a nehézségeket tetézte a szakemberhiány és a személyzet bérezésének megoldatlansága. Mindkét kérdésben a kórház önerejére támaszkodva segített magán. A megye vezetősége a kórház dolgozóinak a tudomására hozta, hogy a súlyos gazdasági állapotok miatt csupán minimális anyagi támogatást tudnak nyújtani a fizetések biztosításához. Az átmeneti megoldást a kórház vezetősége az úgynevezett „kiskassza” rendszer bevezetésével próbálta megtalálni. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a tehetősebb betegek egy méltányosan meghatározott összeget fizettek. Sokszor olyanok is adakoztak, akikről nem kérték. A szegényeket és a balesetet szenvedetteket mentesítették a fizetéstől. Az így begyűlt összeget a kórház vezetősége méltányosan elosztotta a dolgozók között. A bevétel egy elég jelentős részét az orvosok és a személyzet felajánlotta a kórház fejlesztésére. Ez a megoldás működőképesnek bizonyult, de az ország gazdasági erejének fokozatos növekedésével aránylag rövid időn belül megoldódott a beralapok központi úton történő biztosítása.

A kórház a szakember képzésben is saját erejére támaszkodott. Aki megfelelően bizonyult a kórházi munkára felvették, és először takarítónői, fahordói, konyhaleányi minőségben dolgoztatták. Akiről megállapították, hogy a mindennapi munkában lelkiismeretes, valamint azt, hogy bonyolultabb feladatok elvégzésére is alkalmas, azt munkahelyi kiképzésre egy szakkáder mellé osztották be. A mindennapi betegellátás, a sok műtét, a járóbeteg rendelés megoldása is a kórházi személyzetre várt. A rendszeres munka mellett jutott erő - igaz csak vasárnap - a megelőző, nevelő tevékenységre is. Az orvosok - gyalog, szekéren, teherautón - felkeresték a megye falvait, és igyekeztek tenni a tetvesség, a fertőző betegségek, a babonák felszámolása érdekében. Vidéken általános volt az orvoshiány. A különböző települések megközelítését nehezítette az utak rossz állapota és a gépjárművek kevés száma. Az egészségügy is nélkülözte a korszerű szállítóeszközt, a mentőautót, hisz akár egyetlen egynek a megszerzése is akkor még elérhetetlen álomnak tűnt.

Ma, több mint félévszázad távlatából pillantva vissza, elcsodálkozunk azon, hogy Székelyudvarhelynek mégiscsak sikerült valahogy elővarázsolnia a gyors életmentés eszközét, a mentőautót. A korabeli valóságot érzékelteti dr. Katona Gábor írása, amely 1948. július 29-én jelent meg a székelyudvarhelyi „Szabadság”-ban „Mentőautó-életmentés” címmel: „Sok, lovas kocsival, néha 20-30 km. távolságról beszállított s bizony gyakran már életveszélyes állapotban érkezett, sérült beteg néha tragikusan végződött esete adta a gondolatot az egészségügyi szakszervezet vezetőségének egy mentőautó létesítésére. Ennek megvalósulása érdekében már hónapok óta munkálkodik a szakszervezet minden tagja. A szükséges pénzösszeg egy részét sikerült összehozni a Demokrata Nők Szövetsége és a vidéki jegyzői kar...közreműködésével. Az eddig gyűjtött összeg 250.000 lejt tesz ki, melynek eredménye: van már egy hathengeres Brennabor autó, 6 külső és 6 belső gumi, de nincs meg a mentőkocsi belső berendezése. A belső berendezés megszerzése is csak idő kérdése, mert a Demokrata Nők Szövetségével július hónapban rendezendő egészségügyi népünnepély jövedelmét egészében a hiányzó alkatrészek beszerzésére fordítják, hogy minél hamarább megkezdhesse útjait mindenki ‘mentőautója’”.

A vásárolt alvázat és motort szakemberekkel véleményeztették. Gido Domokos, Bartók Lajos és Szakáts József autószakértők készséggel adták meg a minősítést: „a motor és az alváz megfelel a célnak, ezért az összegért jobbat kapni nem lehet.” A helyi erőből előállított autót az Egészségügyi Minisztériumnak ajánlották fel azzal a kikötéssel, hogy a kórház kezelésébe menjen át, és a vármegyéből elvinni ne lehessen. 1948. november 7-én a „Szabadság”-ban Csizér Zoltán főorvos „Megindult a mentőautó” címmel a következőket írta: „Az Egészségügyi Minisztérium látva a helyi kezdeményező szellemet, az önkéntes munkavállalást és építő akaratot még 100.000 lejjel toldotta meg az összeget. Így október 1-én a mentőautó gyönyörű külsővel beöltözve, kényelmes berendezéssel, jól húzó biztos motorral kigördült első próbaútjára.” A mentő megszületéséhez sok humoros történet fűződött. Az alapok gyűjtésekor sokan kétségbe vonták az autó előteremtésére tett erőfeszítések eredményességét. A bizalmatlankodóknak a főorvos a következő megjegyzéssel válaszolt: „az az olaszteleki polgár aki arra fogadott, hogy a mentőautóra begyűjtött összeget eddig már megitták, elvesztette a fogadást.”

Az anyagi nehézségekkel küzdő kórház nem tudta fedezni az üzemanyag és karbantartás kiadásait, valamint a gépkocsivezető fizetését, ezért a városi kiszállásokat 200 lejben, a vidékit kilométerenként 30 lejben állapították meg. Az első mentőautó krónikáját nem zárhatjuk anélkül, hogy ne említenénk meg Ferenczi Gyula kórházi gépészt, Halmágyi István karosszéria készítő és Mohr János autószerelőt, akik fáradtságot nem ismerve dolgoztak üzembe helyezésén.

Az első mentőautó útra indulása jelképes: azzal lezárult egy korszak az udvarhelyi kórház történetében. Ami azután következett, a XX. század második felében, az már a technika diadala is, a felgyorsult technikai fejlődése, amely nem hagyhatta és nem is hagyta érintetlenül az egészségügyet. Jelen tanulmány egy pillanatképet kívánt nyújtani a kezdetekről, amelyeknek minden mozzanatában ott van valami sajátosan udvarhelyi: a kisváros patinája. Hogy mivé fejlődött a várossal együtt a kórház és az egészségügyi ellátás az ezredfordulóra, az már egy - vagy több - másik tanulmány feladata.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Daniel Gábor: *Udvarhelyszéki események az 1861-ik évről az 1898-ik év végéig.* I. (1861-től 1874-ig). II. (1875-től 1898-ig). Kézirat a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum tulajdonában.

Gérich Gyula: *Kórházunk állapota.* In: Udvarhelyi Híradó. I (1877). 9-10.

Szeles János: *Székelyudvarhely története.* In: Erdélyi Múzeum. XV (1898). 384-402, 456-465, 523-605.

Szigethy Gyula Mihály: *Székely-Udvarhely, a nemes székely nemzet anyavárosának leírása.* In: Felső Magyar-Országi Minerva. Nemzeti Folyóirat. IV (1828). 2. negyed.

Szombathy Ignác: *Udvarhely Szék és Udvarhely Város rövid leírása.* Székelyudvarhelytől, 1874.

Az udvarhelymegyei közkórház. In: Udvarhelyi Híradó. V (1902). 39.

Veszely Károly, *Erdélyi egyháztörténelmi adatok* I. Kolozsvár, 1860.

Szerzőink:

Albert Dávid

(Csíkdánfalva, 1934) - nyugdíjas történelemtanár - Székelyudvarhely

Forró Albert

(Székelyudvarhely, 1971) - történelemtanár, Venczel József Faipari Iskolaközpont - Csíkszereda

Forró Tibor

(Székelyudvarhely, 1973) - történelemtanár, Wass Albert Általános Iskola - Bögöz

Gidó Csaba

(Csíkszereda, 1973) - történelemtanár, Kós Károly Szakközépiskola - Székelyudvarhely

Gyarmati Zsolt

(Székelyudvarhely, 1970) - történelem tanár, Eötvös József Mezőgazdasági Iskolaközpont - Székelyudvarhely, - doktorandusz, ELTE, Budapest

Hermann Gusztáv Mihály

(Bukarest, 1955) - történész - Városi Könyvtár, Székelyudvarhely

Kápolnási Zsolt

(Székelyudvarhely, 1969) - történelemtanár, Kós Károly Szakközépiskola - Székelyudvarhely

Novák Károly István

(Székelyudvarhely, 1976) - történelemtanár, Tompa László Általános Iskola - Székelyudvarhely

Róth András Lajos

(Kézdivásárhely, 1953) - könyvtáros, Haáz Rezső Múzeum Tudományos Könyvtára - Székelyudvarhely

Sófalvi András

(Székelyudvarhely, 1973) - egyetemi hallgató (régészet - történelem), ELTE BTK - Budapest

Veress Emőd

(Székelyudvarhely, 1978) - egyetemi hallgató, Dimitrie Cantemir Keresztény Egyetem - Kolozsvár

Veres Péter

(Gyulafehérvár, 1957) - muzeográfus, Haáz Rezső Múzeum - Székelyudvarhely

Vofkori György

(Brassó, 1938) - nyugdíjas történelemtanár - Székelyudvarhely

Rezumate

Albert Dávid:

Intelectuali-juriști în Scaunul Odorhei la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea

Autorul se ocupă de categoria de intelectuali laici de formație „practică”, ce și-a dobândit cunoștințele juridice în cursul activității de zi cu zi, și nu în cadrul universităților epocii; categorie ce asigura asistență juridică locuitorilor scaunului în procesele judecate în fața instanțelor locale. „Literații” sau „diecii” amintiți în protocoalele scaunelor de judecată ale vremii proveneau toți din diferitele categorii ale societății secuiești, dar în special din păturile inferioare ale acesteia. A doua parte a studiului conține lista diecilor menționați în protocoalele de judecată ale scaunului, specificându-se localitatea lor de domiciliu, starea lor socială, anii în care apar amintiți, precum și referiri la activitatea lor.

Forró Albert:

Viața economică a satului Hălmeag în prima jumătate a secolului XX.

Satul Hălmeag, situat în județul Brașov, locuit în majoritate de maghiari, a avut o viață economică dezvoltată, având în vedere faptul că la începutul secolului XX s-au format trei societăți de treierat. În această perioadă Hălmeagul a trecut prin multe încercări: două războaie mondiale, modificări ale granițelor statale, transformări economico-sociale și politice i-au influențat viața. În ciuda acestor evenimente locuitorii satului au făurit cu munca lor perseverentă o agricultură mecanizată modernă, chiar în comparație cu zone agricole evolute ale țării. Declinul satului a început în anii 1950, când în urma formării cooperativei agricole de producție, în lipsa posibilităților de trai, tinerii au migrat către orașe.

Forró Tibor:

Prima lege electorală bazată pe reprezentare populară și aplicarea ei în Transilvania

Secolul al XIX-lea a adus victoria legislației. Mișcarea legislativă maghiară nu numai că a inițiat reforma legislativă, dar - ținând cont de legile aflate în vigoare - a și dus-o până la capăt. Reforma constituțională din aprilie 1848, a adus Ungariei și Transilvaniei unite - ca formă de stat - monarhia constituțională, în care rolul primordial urma să-l aibă Parlamentul și în care membrii acestuia, pentru prima oară, vor fi aleși în mod liber de populația orașelor din această regiune.

Scopul lucrării este prezentarea reformei legislației, care a dat posibilitatea organizării primelor alegeri libere pentru Parlamentul de la Budapesta. La baza lucrării stau relatările și comentariile apărute în ziarele vremii, dar și date din arhive referitoare la pregătirea și desfășurarea alegerilor.

Primele alegeri libere pentru Parlamentul de la Budapesta au avut loc la sfârșitul lunii iunie, începutul lunii iulie 1848, fiind organizate pe baza legislației aprobate în aprilie la Bratislava și contrasemnate la Curtea de la Viena. Mișcarea liberală reformistă, care a inițiat majoritatea legilor din aprilie 1848, a lărgit baza alegătorilor și aleșilor, în prima grupă fiind admiși și

treceți pe listele alegătorilor bărbații care au împlinit cel puțin 20 de ani, și aveau proprietăți în valoare de cel puțin 300 de florini în orașe sau 1/4 proprietate urbană în sate. De asemenea primeau dreptul de vot meșteșugarii care lucrau cel puțin cu un ucenic și doctorii, farmaciști, profesorii, preoții, inginerii, intelectualitatea și membrii Academiei, indiferent de venitul lor.

La întocmirea legii electorale s-a luat ca bază Constituția belgiană din 1831, dar în comparație cu cea de azi, oricât de liberală ar fi fost ea, avea însemnate neajunsuri. Legea electorală din 1848 menținea în continuare sistemul cenșitar, astfel populația fără venit sau cu venituri mici era exclusă de pe listele alegătorilor, la fel erau și femeile, neavând nici ele posibilitatea de a participa la alegerile din iunie-iulie 1848.

Legea electorală din aprilie 1848 a stabilit în mod detaliat dreptul de a alege și de a fi ales, modul organizării și desfășurării alegerilor parlamentare, și a însemnat un succes în drumul reformelor liberale.

Gidó Csaba: Congresul de la Tușnad din 1902 și fenomenul emigrării secuiești

Pe la sfârșitul secolului XIX-lea și începutul secolului XX toate națiunile Central și Est europene au acordat o atenție sporită procesului de desăvârșire a statului național unitar. Secuimea, aflată la limita estică a Imperiului austro-ungar a reprezentat o unitate etnică și geografică aparte. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea secuii s-au confruntat cu numeroase probleme economice și sociale. În urma sporului demografic, a industriei slab dezvoltate, a situației agricole precare, precum și datorită dezvoltării anevoioase a rețelei căilor ferate, o parte a secuilor s-a decis să emigreze. Până la sfârșitul secolului al XIX-lea această situație s-a agravat și mai mult, captând astfel atenția opiniei publice și chiar a guvernului, creându-se astfel problema secuiască. Opinia publică considera că nerezolvarea situației create ar însemna pierderea comunității secuiești din zona de S-E a Transilvaniei

Pentru rezolvarea problemei secuimii are loc organizarea Congresului secuiesc din 1902, ținut la Băile Tușnad. Aici timp de trei zile au fost discutate toate problemele societății secuiești și au fost căutate modalități pentru rezolvarea acestora. Participanții la congres au cerut prezența mai activă a statului maghiar în rezolvarea problemei secuiești și au elaborat o serie de proiecte cu care sperau ca problema secuimii să poate fi remediată.

Despre Congresul secuiesc de la Tușnad au apărut o serie de opinii pro și contra. Însă în concluzie putem spune că Congresul secuiesc a avut un rol important în activizarea rolului statului în această zonă. Astfel, la începutul secolului al XX-lea economia și societatea secuiască a început să iasă din criza în care se afla la finele veacului XIX-lea. Această dezvoltare a secuimii a fost oprită de izbucnirea primului război mondial și o parte din proiectele elaborate la congresul de la Tușnad au ajuns definitiv pe rafturile arhivelor, astfel o parte din problemele existente în trecut nu a fost soluționate nici până astăzi.

Gyarmati Zsolt: Spațiul semipublic la începutul secolului XX. - Cafeneaua Clujeană

Viața cotidiană din trecut reprezintă una din temele mai puțin cercetate de istoriografia maghiară din România, iar problematica folosirii spațiului public, semipublic și privat în mediul urban încă nu a fost abordată. Cafeneaua - reprezentând o formă caracteristică a spațiului semipublic, avea un rol bine determinat în viața cotidiană urbană a secolului XIX și în primele

decenii ale secolului XX. În acest sens se poate afirma că avem de-a face cu una din cele mai frumoase amintiri lăsate în urmă de Monarhia Austro-Ungară. Funcția acestei „instituții” se află în strânsă legătură cu problemele spațiilor de locuit, fapt ce dădea o motivație în plus oamenilor, să petreacă majoritatea timpului în sfera publică ori semipublică.

Studiul încearcă o reconstituire a unor aspecte legate de viața cafenelelor clujene din ultimul deceniu al regimului dualist, ca de exemplu: inventarierea, topografierea cafenelelor, clasificarea, apartenența socială a vizitatorilor, oferta cafenelei, jocurile de noroc practicate, rolul sexului frumos în acest mediu. În cadrul lucrării - datorită caracterului de pionierat - putem întâlni mai multe întrebări decât răspunsuri, dar se creionează tabloul colorat al acestui segment al vieții cotidiene din Clujul de odinioară.

Hermann Gusztáv Mihály: Arhiva Scaunului Odorhei (schiță istorică)

Studiul prezintă istoricul și funcționarea scaunului Odorhei, subîmpărțirea administrativă a acestuia în scaun mamă (Odorhei) și filiale (Cristur și Brăduț), apoi în plăși; funcționarii care au deservit atribuțiile administrative și judecătorești ale instituției (căpitanul, judele scăunal, judele regal, notarul, jurații). Sunt prezentate schimbările intervenite ulterior în acest mod de organizare.

Arhiva instituției s-a păstrat la început la reședințele oficialilor scaunului, apoi în cetatea „Székely Támadt”, și în sfârșit în încăperile amenajate în casa pretorială construită în 1733. Ea s-a aflat până la începutul secolului al XIX-lea în grija notarilor scăunali, fiind apoi preluată de arhivar. Ea conține o cantitate de 300 de metri liniari de material documentar, majoritatea actelor fiind întocmite în limba maghiară, o parte mai mică în latină, cele din vremea lui Iosif al II-lea și din perioada dintre 1850-1860 în limba germană. Cea mai veche piesă este un contract de vânzare din 1506.

Kápolnási Zsolt: Procesul colectivizării în satul Ciceu (1949-1962)

În acest studiu mi-am propus cercetarea procesului de colectivizare în acest sat din județul Harghita, situat la 8 km. distanță de Miercurea-Ciuc.

Principală mea întrebare a fost: cum au perceput oamenii satului evenimentele? Sursa principală de informație a acestei lucrări constituie setul de mărturii orale culese la fața locului. În cele 16 interviuri am folosit următorul chestionar semistructurat:

- a. Numele, prenumele, data nașterii, naționalitate, religie, studii, poziție socială.
- b. Preluarea puterii de către comuniști.
- c. Sistemul cotelor și efectele lui.
- d. Chipul agitatorului.
- e. Intovăârșirile și cooperativa de producție.
- f. Reacții individuale și de grup.
- g. Efectele noului sistem.

Novák Károly István:
Morile clujene în oglinda socotelilor de la sfârșitul secolului al XVI-lea

Studiul de față încearcă prin prezentarea morilor, pe baza socotelilor, să surprindă un aspect mai puțin cunoscut al istoriei economice clujene din secolul al XVI-lea. Clujul, situat în centrul Transilvaniei, era în secolul al XVI-lea oraș liber regal, cu privilegii importante, care în pofida poziției sale geografice nefavorabile, dispunea de un sistem dezvoltat de breaslă, de industrie meșteșugărească semnificativă și comerț internațional intens.

Pentru cercetarea acestei perioade, cărțile orășenești ale Clujului, care sunt dintre primele apărute în Transilvania, constituie una din cele mai importante izvoare. În aceste cărți se regăsesc și socotelile care cuprind, lângă alte note economico-financiare, date privind tipul, structura, capacitatea de producție și modul de funcționare a morilor, precum și raporturile administrativ-financiare ale acestora cu orașul Cluj. Analizarea acestor date poate contribui la o imagine mai conturată în privința tehnologiei vremii, legăturile dintre meșteșugari sau chiar efectele locale al „revoluției de prețuri” din Europa.

Róth András Lajos:
Laudația limbii materne în secolul al XVIII-lea

Studiul trece în revistă activitatea mai multor autori maghiari de diferite genuri de literatură, mai ales din secolul al XVIII-lea, autori care destăinuiesc de ce și în ce condiții creează în limba lor maternă, în speță în limba maghiară („*limba natală*”). Scriitorii citați aduc o contribuție la ridicarea la rang de limbă cultă, literară a limbii maghiare, care în secolul amintit încă este plină de germanisme și latinisme. Efortul în întemeierea limbii de specialitate a diferitelor tărâmurii de activitate, cum sunt dreptul, medicina, filosofia era un drum anevoios și în cazul altor limbi, cea ce reiese și din lecturile analizate. Oameni de știință, teologi, scriitori laici și ecleziastici aduc aportul lor în acest sens, asumând riscurile de a fi criticați de posteriori pentru greșelile lor.

Analiza surprinde tripticul de idei, în jurul căruia se desfășoară întregul proces de cristalizare a nașterii limbii literare maghiare: limba maternă, patriotismul, și națiunea care este în curs de formare. Originalitatea traducerilor din alte limbi, cum sunt germana, franceza, engleza constă în faptul că în timpul găsirii termenilor adecvați pentru limba maghiară cu păstrarea sensului original, de multe ori trecând cuvintele și ideile prin prisma sufletelor lor, au adăugat sensului inițial și ideile lor proprii, creând opere originale în literatura maghiară. Și au făcut tot acest efort în folosul națiunii.

Ceea ce iese la iveală este rolul precumpănitor al sistemului de mecenatură fără de care ar fi fost de neconceput întreaga lor activitate de creație.

Sófalvi András:
**Istoria critică a exploatării sării în Ținutul Ocnelor (Sóvidék)
de la începuturi până la 1562**

Prezentul studiu se vrea un rezumat al istoriei microregiunii *Sóvidék* (*Ținutul Ocnelor*), respectiv al exploatării sării în această zonă, până în 1562. Investigația s-a făcut pe baza izvoarelor istorice, lingvistice și arheologice. O pondere aparte au observațiile făcute pe teren, privind poziția geografică și strategică a teritoriului cercetat. Condițiile geografice - din anumite considerente neprielnice - au lăsat o amprentă puternică asupra evoluției economico

sociale. Poziția periferică a ținutului, circulația anevoioasă, relațiile politice au influențat și ele evoluția locală

Existența vestigiilor culturii Witenberg, din epoca bronzului, se leagă de exploatarea sării, respectiv de aprovizionarea cu sare a ariei de răspândire a acestei culturi în Sud-Estul Transilvaniei. Situată la Est de limesul provinciei romane, respectiv faptul că nu dispunem de vestigii autentice din epoca romană, contravin unor presupuneri mai vechi, potrivit cărora la Praid și la Sovata s-ar fi exploatat sare în epoca romană.

Izvoarele istorice, lingvistice și arheologice nu probează exploatarea sării în această regiune nici în perioada timpurie a regatului Arpadienilor. Prin așezarea secuilor pe acest teritoriu în secolul al XIII-lea, acest ținut rămâne în afara sistemului exploatarea de sare aflate sub monopol regal. Până la 1562 secuii și-au asigurat - în mod gratuit - necesitățile de sare din resursele existente în Valea Homoroadelor. Din secolul al XV-lea însă secuii încep să facă negoț cu sarea de care dispun, și în scaunele săsești vecine. Nu avem date privind intensitatea acestui comerț, respectiv despre cantitățile de sare comercializate, și trebuie să ne abținem de supraestimarea fenomenului. Deocamdată nu știm nici dacă această ocupație ținea de o anume pătură ori categorie socială a secuimii, dar pare mai verosimil faptul că ea s-a exercitat de către întreaga masă liberă a secuilor. Zăcămintele de sare și exploatarea lor nu au influențat într-o măsură considerabilă evoluția economico socială a satelor din zonă.

Veress Emőd: Constituția română din 1948

În acest studiu autorul abordează problemele dictaturii proletariatului, în perioada când era în vigoare Constituția din 1948. Autorul analizează statutul constituțional și legal al instituțiilor statului, poziția Partidului Muncitoresc Român ca deținător al puterii absolute, sistemul drepturilor fundamentale și drepturile minorităților. Concluzia: în România a existat o ordine dictatorială, asistată de URSS.

Veres Péter: Picturile lui Veress Mátyás din împrejurimile Odorheiului Secuiesc

Veress Mátyás era unul dintre cei mai apreciați pictori din epoca sa. Nu cunoaștem cu precizie anul nașterii, dar după unele documente de epocă, pare să se fi născut în anul 1739 și moare la 2 decembrie 1809, la Cluj.

Prezenta lucrare trece în revistă diferitele perioade din viața pictorului și lucrările cunoscute până în prezent.

Lucrările sale sunt răspândite aproape pe tot teritoriul Transilvaniei, aproape toate picturile au teme religioase.

Între anii 1780-1781, împreună cu soția sa, Perger Krisztina a pictat și a aurit altarul din biserica franciscană a orașului Odorhei Secuiesc. Din păcate acest altar azi nu mai există. În 1796 - după cum este remarcat și de Domus Historia locală - execută pictura altarului din biserica romano-catolică din Bisericieni. Altarul a fost refăcut în totalitate în anul 1943 de sculptorul Leiber Dénes, iar pictura altarului a fost restaurată tot în acel an, de către Pintér László, restaurator din Budapesta.

Pictura o prezintă pe Sfânta Fecioară înconjurată de cei douăsprezece apostoli în pragul rusalilor.

Această pictură este una din puținele picturi rămase într-o stare destul de bună a pictorului Clujean, grație restauratorului Pintér László.

Vofkori György: Scurtă istorie a spitalului din Odorheiu Secuiesc

Lucrarea trece în revistă istoria sistemului sanitar din Odorhei de la începuturi până la cel de al doilea război mondial. Instituțiile cele mai vechi înființate cu scopul vindecării au fost azilurile de bătrâni. În secolul al XVIII-lea ravagiile ciumei au determinat majoritatea orașelor să înființeze asemenea aziluri. În 1703 s-a realizat și la Odorhei primul azil cu caracter caritativ pentru cei săraci. Izvoarele amintesc din 1717-1719 lăcașuri, care să diminueze efectele epidemiilor, lăcașuri unde deja s-au efectuat și tratamente rudimentare. Primii întreprinzători de acest gen au fost chirurgii, fizicienii și bărbierii, care cu cunoștințele lor sărace totuși au contribuit la dezvoltarea sistemului sanitar din localitate.

Înființarea primului „spital” din Odorheiu Secuiesc datează din deceniul șapte al secolului al XIX-lea, al cărui activitate abia a depășit nivelul celor mai simple procese sanitare. Voința de a realiza un spital, care să corespundă noilor cerințe moderne, a apărut în 1878, dar pentru ridicarea lui locuitorii orașului a trebuit să aștepte încă un deceniu. Construcția s-a început în 1885, iar predarea instituției, compusă din două clădiri, s-a efectuat în 1887.

Sub îndrumarea noului director, medicul Imreh Domokos, din 1899 spitalul a cunoscut o nouă epocă de dezvoltare, prin care și-a cucerit un rang binemeritat atât în oraș cât și în comitat. Noul director a introdus intervențiile chirurgicale, a asigurat aparatul de sterilizare, a realizat sistemul de aprovizionare cu apă prin conductă a orașului și a amenajat incinta spitalului. În perioada interbelică acest spital a rămas baza sistemului sanitar din localitate. O nouă fază de dezvoltare a spitalului era cea a înființării de către asigurarea socială a cabinetelor medicale, iar cea de a treia realizarea cabinetelor medicale private. În final lucrarea prezintă eforturile de redresare de după celi de al doilea război mondial.

Summary

Dávid Albert: Jurist Intellectuals in Odorhei District at the End of the 16th and the Beginning of the 17th Century

The author deals with the category of non-professional intellectuals of an „experimental” formation, who had gained their law-knowledge in the everyday life, not at the universities of the age. This category assured judicial assistance for the inhabitants of Odorhei District in the legal action proceedings, which were adjudged in front of the local courts of law. The „literates” or „scribes” mentioned in the minutes come from different categories of the Szekler society, especially from its lower strata.

The second part of this study comprises a list of the mentioned „scribes” in the minutes of the District’s judicial meetings, going into details about their addresses, social status, the years they were mentioned in, as well as references to their activities.

Albert Forró: The Economical Live of Halmagy in the First Part of the 20th Century

The village Halmagy situated in Braşov county, mostly inhabited by Hungarian people had a developing economical life that is also indicated by the three thresher associations founded at the beginning of the 20th century. Halmagy was sorely tried in the first part of this century: two World Wars, takeovers, economical and social changes, political convulsions influenced its life. In spite of these, the inhabitants of the village established a developed motorized agriculture through their persistent work. The decline of the village started in the 1950s when the socialist transformation, the collectivization of agriculture took place, and the agricultural co-operative farms were founded. There weren’t any means of subsistence so the young people started to migrate to towns.

Tibor Forró: The First Electoral Law Based on Popular Representation and its Application in Transylvania

The 19th century brought along the victory of legislation. The Hungarian legislative movement not only suggested the legislative reform, but - having in mind the laws in force - also brought it to an end. The constitutional reform in April 1848 brought to the united Hungary and Transylvania - as a form of state - the constitutional monarchy, in which the most important role was to be given to the parliament, and in which the Members of Parliament- for the first time - were to be elected freely by the city dwellers of that region.

The aim of this study is to present the reform of legislation, which gave way to the possibility of organizing free elections for the Budapest Parliament. The bases of this study are the narrations and the comments from the newspapers of the time, and also data from the archives regarding the preparations to and the process of the elections.

The first elections for the Budapest Parliament were held in June/July 1848 being organized on the bases of the legislation approved in Bratislava in April, and endorsed by the Court of Vienna. The liberal reformist movement, which suggested most of the laws from April 1848, enlarged the group of the electorate and that of the eligible. Constituents could be men who were at least 20 years old, and had properties of at least 300 forints in towns, or 1/4 socage property in villages. Franchise was given similarly to those craftsmen who worked with at least one apprentice, doctors, pharmacists, professors, priests, engineers, the intellectuals and the members of the Academy, regardless of their income.

At the drafting of the election law, the basis was the Belgian Constitution of 1831, but comparing it to the recent one, however liberal it was, it had its own shortcomings. The electoral law of 1848 also maintained the quota system, this way the population with little income or no income at all was excluded from the electoral registers. So were women, who were not allowed to participate in the June/July elections of 1848.

The electoral law of April 1848 stated in details the rights of the constituents and those of the eligible, the mode of organization and the process of parliamentary elections, and it meant a success in the way of the liberal reforms.

Csaba Gidó: The Congress at Tuşnad in 1902

At the end of the 19th and the beginning of the 20th century all the nations of Central and Eastern Europe provided a special attention to the process of fulfillment of the national unity state. The Szeklers living at the Eastern edge of the Austro-Hungarian Monarchy represented a special ethnic and geographical unity. They confronted many economical and social problems in the second part of the 19th century. Some of them decided to emigrate due to the increase in the population, the backward state of development of industry, the backwardness of agriculture, as well as the clumsiness of the railway network.

By the end of the 19th century this situation got worse, this way captivating the attention of the public opinion and of the government. Thus the Szekler problem came up. The public opinion considered that the Szekler community of the South-Eastern part of Transylvania will disappear if they don't solve this situation.

For the solution of this Szekler Problem the Szekler Congress is organized at Tuşnad in 1902. It lasted three days, during which they discussed all the problems of the Szekler society and were searching for solutions. The participants asked for a more active presence of the Hungarian State in the solving of the Szekler Problem, and they elaborated a series of projects which they hoped to find a remedy with.

About this Congress appeared a series of pro and con opinions. However we can say that it had a major role in the activation of the Hungarian State in this area.

At the beginning of the 20th century the Szekler society and economy began to recover from the crisis of the close of the century. This development of the Szeklers was stopped by the World War I. A part of the elaborated projects got into the deepest corners of the State Archives. This way a part of the early existing problems still hasn't been solved.

Zsolt Gyarmati:
The Half-public Domain at the Beginning of the 20th Century
The Café of Cluj

The everyday life of the past represents one of the least known spaces in the Hungarian historiography of Romania. Moreover, the problem of public, half-public and private places in the urban medium has not been treated yet. The café - representing a characteristic form of half-public domain - had a well delimited role in the everyday urban life of the 19th century, and the first decades of the 20th century. In this sense we can affirm that we are dealing with one of the most beautiful remembrances left behind by the Austro-Hungarian Monarchy. The function of this „institution” is closely bound with the problems of the living space, fact which gave a plus motivation for people to spend most of their time in the public or half-public sphere.

The present study is trying to reconstruct some of the aspects related to life of the Cluj cafés of the last decade of the dualist regime. For instance: the stock-taking, the charting of cafés, their classification, the social background of visitors, what the café could offer, the games of chance practiced there, the role of women in this milieu.

In this paper - due to its pioneering character - we can meet more questions than answers but the colourful tableau of this life segment of the Cluj everyday life of those days gets a rough draft.

Gusztáv Mihály Hermann:
The Archives of Odorhei District

This study presents the history and functioning of Odorhei district, its administrative division into main district (Odorhei), branch districts (Cristur, Brăduț), and then into small districts; it also presents the state officials who had fulfilled the administrative and judicial functions of the institution (the captain, the district magistrate, the royal magistrate, the clerk of the Court, the jurymen). The later occurred changes in this mode of organization are presented.

The archives of the institution were preserved first at the residence of the district officials, then in „Székely Támadt” Castle, and at the end in the well-equipped rooms of the judiciary building, built in 1733. Until the beginning of the 19th century the archives rested with the clerks of the district, being taken over by the archivist. They consist of 300 running-meters of documentary material, most of which being written in Hungarian language, a smaller part in Latin (those of Iosif II's times) and those from between 1850-1860, in German. The oldest piece is a selling agreement dating from 1506.

Zsolt Kápolnási:
The Process of Collectivization in Ciceu Village
(1949-1962)

My aim with this study is to make some researches in the process of collectivization in this village of Harghita county. The village is 8 kms away from Miercurea-Ciuc. My main question was: how did the villagers receive the events? The main sources of information for this paper were the oral testimonies gathered at the spot. In the 16 interviews I used the following half-structured questionnaire:

- a. Name, surname, date of birth, nationality, religion, studies, social position
- b. The communists' takeover
- c. The system of quota and its effects
- d. The figure of the agitator
- e. The associations and the agricultural co-operative
- f. Individual and group reactions
- g. The effects of the new system

**Károly István Novák:
The Mills of Cluj Mirrored by the City-accounts
at the End of the 16th Century**

The present study is trying to grasp a less known aspect of the Cluj economical history of the 16th century, by presenting the mills, based on the city-accounts. The city of Cluj, situated in the center of Transylvania, was a free-royal city in the 16th century, having important privileges. In spite of its disadvantageous geographical position, Cluj had a fairly developed system of guilds, a significant craftsmanship and an intensive international commerce. The city-books of Cluj (one of the first ones of such in Transylvania) constitute one of the most important source materials for researches of these times. In these books we can find the accounts which contain entries regarding the type, structure, the production capacity and the mode of functioning of the mills, as well as other economical and financial notes. We can also find there the administrative-financial reports of the mills with the city of Cluj. The analysis of these data makes an important contribution to a more outlined image regarding the technology of that age, the relationships between the professions, as well as the local effects of the „revolution of the prices” in Europe.

**András Lajos Róth:
The Commendation of the Mother Tongue in the 18th Century**

The study speaks about the activity of many Hungarian authors of different literary genres, mainly from the 18th century, authors who disclose why and under what circumstances they create in their own language, especially in Hungarian („the born language”). The quoted writers bring a contribution to the lifting of the Hungarian language to the literary standard level. The Hungarian language in this century (18th) is still full of Germanisms and Latinisms. The effort to establish the specialist language in various domains, like law, medicine, philosophy, just like in the case of other languages was a hard road with the Hungarian language too. This can be seen in the analyzed pieces of reading also. Scientists, theologians, lay and ecclesiastical writers contribute to this, taking the risks to be criticized for their mistakes by the posterity. This analysis seizes the triptych of ideas around which the whole process of crystallization of the Hungarian literary language develops: the mother tongue, patriotism and the nation, which is just being formed. The originality of the translations from German, French or English lies in the fact that the translators while finding the adequate terms for the Hungarian version, keeping the original meaning, many times filtering the ideas and words through their soul's prism they added to the initial sense also their own ideas, thus creating genuine works for the Hungarian literature. They made this effort in the name of and

for the nation. What strikes out is the importance of the patrons of art without whom their whole creative work would not have existed.

András Sófalvi:
A Critical History of Salt Mining in the Salt Region (Sóvidék)
from the Beginning to 1562

This study is a summary of the Sóvidék (Ținutul Ocnelor) microregion's history, as well as a history of salt exploitation in this region, until 1562. The present investigation was made on the bases of historical, archeological and linguistic sources. The observations made on the spot have a peculiar emphasis, regarding the geographic and strategic position of the researched territory. The geographic conditions - disadvantageous, after some deliberation - left an important mark on the economical-social evolution of the region. The region's peripheral position, the troublesome transportation, the political relations made their contribution to the local development.

The existence of the marks the Bronze Age Witenberg culture, is connected with the salt exploitation, respectively with the furnishing of salt in the area of this culture in the South-Eastern part of Transylvania. The positioning of the Salt Region (Ținutul Ocnelor) East from the Roman boundary, respectively the fact that we are not in possession of authentic traces from the Roman period, brake the earlier assumptions, according to which at Praid and at Sovata salt had been exploited during the Roman period.

The historical, linguistic and archeological sources do not prove the salt exploitation in this region either in the early times of the rulers of the House of Árpád. With the positioning of the Szeklers onto this territory in the 13th century, this region stays outside the salt-exploiting system, which is under royal monopoly. Until 1562 the Szeklers insured themselves - free of charge - the salt necessities from the existing resources in the Homorod Valleys. Beginning with the 15th century the Szeklers start trading in salt with the neighboring Transylvanian „Saxons”. We have no information regarding the intensity of this business, respectively the amount of the sold salt, and we have to beware of the overestimation of this phenomenon. For the time being we are not sure whether this occupation was pursued by a certain social category of Szeklers, but it seems more likely that it was practiced by all of the free Szeklers. The places of occurrences of the salt and their exploitation did not influence in a considerable degree the economical-social evolution of the neighboring villages.

Péter Veres:
The Paintings of Mathias Veress around Odorheiu-Secuiesc

Mathias Veress was one of the most appreciated painters of his age. We don't know exactly his date of birth, but according to some History of Arts' documents, he was born in 1739, and he died on 2. December 1809, in Cluj.

This study treats the different phases of the painter's life and the pieces known up to the present. His paintings can be found all over Transylvania, almost each painting has a religious theme. Between 1780 and 1781 together with his wife, Krisztina Perger he painted and gilded the altar of the Franciscan church in Odorheiu-Secuiesc. Unfortunately this altar does not exist anymore. In 1796 - as we can read in the local Domus Historiae - he makes the altar-piece of the roman catholic church in Bisericani. This altar had been totally remade in 1943 by the

sculptor Dénes Leiber, and the altar-piece had been restored by the Hungarian picture-restorer, László Pintér, the same year.

The painting represents Saint Mary surrounded by the twelve apostles right before the Whitsuntide, the coming of the Holy Spirit at Whitsuntide.

This painting is one of the few pieces of Mathias Veress preserved in quite a good state, thanks to the restorer's, László Pintér's work.

**Emőd Veress:
The Romanian Constitution of 1948**

In this article the author deals with the problems of the dictatorship of the proletariat in Romania, in the force period of the Constitution of 1948. The author analyses the constitutional and legal status of the state institutions, the position of the Romanian Labour Party, being the possessor of absolute power, and the system of basic and minority rights. The conclusion: in Romania there existed an oppressive order, assisted by the USSR.

**György Vofkori:
The Hospital of Odorheiu-Secuiesc**

This study treats the history of the sanitary system of Odorheiu-Secuiesc from its beginnings till the World War II. The oldest institutions established with the aim of curing were the homes for the aged. The ravages of the plague made most of the cities establish an old people's home. The first charity home for the poor in Odorheiu-Secuiesc was established in 1703. Sources mention that between 1717 and 1719 there were already homes against the epidemics, places where recovering and healing already existed. The first entrepreneurs of this kind were the surgeons, physicians and the barbers, who with their however low knowledge brought an important contribution to the development of the sanitary system of the town. In the seventh decade of the 19th century the first „hospital” was established in Odorheiu-Secuiesc. Its activity was just a bit above the simplest sanitary processes. The will to create a hospital, which should correspond to the new demands, appeared in 1878, but for its appearance the city inhabitants had to wait for another decade. The construction started in 1885 and the inauguration of the institution, which had two buildings happened in 1887. Under the guidance of the new hospital superintendent, Dr. Domokos Imreh, the hospital had a new epoch of development, through which it earned a well-deserved status in the city as well as in the county. The new hospital superintendent introduced the operations, assured the sterilizer equipment, accomplished the water supply through the pipes of the city, and fitted up the hospital's area.

Between the two World Wars this hospital remained the base of the sanitary system of the town. A new phase in the hospital's development was that of the establishment of the medical consulting-rooms by the social insurance, and a third was the accomplishment of the private surgeries. This study presents at the end the restoration efforts after the World War II.